

УКРАЇНА В МИНУЛОМУ

ВИПУСК VI

Київ — Львів
1994

UKRAINA IN ANTIQUIS

VOLUMEN VI

**Kioviae-Leopoli
MCMXCIV**

УКРАЇНА В МИНУЛОМУ

ВИПУСК 6

**Київ-Львів
1994**

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ.
Львівське відділення**

Редакційна колегія:

**Ярослав ДАШКЕВИЧ, Мирон КАПРАЛЬ,
Ярослав ФЕДУРУК**

Матеріал статей викладено в авторській редакції

Випуск підготовлено за фінансовим сприянням:

**Софії ГРИНЮК-СИВЕНЬКОЇ (Монт Вернов,
Австралія);**

**Редакції журналу "Український історик" (Нью-Йорк -
Торонто - Київ - Львів - Мюнхен)**

ISBN 5-7702-0559-8

**© М.Капраль, В.Пірко,
Т.Гошко та ін., 1994**

Зміст

СТАТТІ

- МИРОН КАПРАЛЬ**
СТАНОВО-ПРОФЕСІЙНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ
ЛЬВОВА У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ XVI ст. (за матеріалами
міських рахункових книг).....7
- ВАСИЛЬ ПІРКО**
ТОРГОВІ ЗВ'ЯЗКИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В XVI-XVIII ст.....35
- ТЕТЯНА ГОШКО**
МАЛОВІДОМІ МАТЕРІАЛИ ІСТОРИКІВ ЛЬВОВА54
- ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ**
СХІДНА ГАЛИЧИНА: ЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ, НАЦІ-
ОНАЛЬНІ МІФИ ТА МЕНТАЛІТЕТИ78
- ОЛЕСЬ ФЕДУРУК**
"БУКВАРЬ ЮЖНОРУССКИЙ" Т.ШЕВЧЕНКА: ІСТО-
РІОГРАФІЯ, ПРОБЛЕМА РЕЦЕПЦІЇ, ГЕНЕЗА ІДЕЇ94
- ОЛЕКСАНДР КАСЬЯНЕНКО**
МИСТЕЦЬКІ ІДЕЇ МАТЕЙКА В КОНТЕКСТІ НАЦІ-
ОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ НАПРИКІН-
ЦІ XIX - ПОЧАТКУ XX СТ.109
- МАРГАРИТА СЕМЕНЮК**
ГНАТ ХОТКЕВИЧ - КОМПОЗИТОР118
- ВІТАЛІЙ ХАНКО**
ОСЕРЕДОК МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ НА ПОЛТАВЩИНІ.....123

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

- ЮРІЙ ЯСИНОВСЬКИЙ**
ДО БІОГРАФІЇ ЙОВА КОНДЗЕЛЕВИЧА143

ПАВЛО РУДЕЦЬКИЙ
ДВА ЛИСТИ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО145

ОРЕСТ ДЗЮБАН
АВТОБІОГРАФІЯ СПІВАКА ТА АКТОРА АНДРІЯ ПО-
ЛІЩУКА.....150

ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ
ГРИГОРІЙ КОВАЛЬЧАК (1928-1984), ІСТОРИК ЕКО-
НОМІКИ УКРАЇНИ.....162

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

ОЛЕКСАНДР СТАРОВОЙТ
ТРАДИЦІЯ І СУЧАСНІСТЬ: ДОСЛІДЖЕННЯ РЕНЕ-
САНСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРА-
ТУРІ.....171

ЯРОСЛАВ ФЕДУК
ROBERT I. FROST. AFTER THE DELUGE. POLAND-
LITHUANIA IN THE SECOND NORTHERN WAR. -
CAMBRIDGE, 1993. - 211 p.179

ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ, ТАРАС ЧУХЛІВ
ТЕТЯНА ЯКОВЛІЄВА ПРО ПОЧАТОК РУЇНИ184

ТЕТЯНА ГОШКО
СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ІСТОРІЮ ПОЛОЦЬКА НА
ФОНІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ БІЛОРУСІ193

УЛЯНА КРИШТАЛОВИЧ
ЖАСОПИС "УКРАЇНА" (УКРАЇНОЗНАВСТВО І ФРАН-
ЦУЗЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ)". - ПАРИЖ, 1949-
1953. - Ч.1-10.200

SUMMARIES209

CONTENTS.....214

**СТАНОВО-ПРОФЕСІЙНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ
ЛЬВОВА У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ XVI ст.
(за матеріалами міських рахункових книг)**

Історична демографія є важливою складовою частиною історичної науки. Без вивчення соціального, професійного, національного складу населення, його чисельності, міграції та розселення неможливо скласти уявлення про досліджуваний об'єкт, будь-то країна, місто чи село.

Монографічне студіювання демографічних питань розпочав у кінці XIX ст. польський дослідник В.Лозинський¹. Але зроблені ним висновки були надто загальними, бо джерельний матеріал був опрацьований вибірково та безсистемно. Створені ним нариси про патриціанські роди XVI-XVII ст. залишили враження неповноти історичної дійсності. Далі дослідники працювали над окремими аспектами історії населення Львова: генеалогія патриціату XIV-XV ст.², діяльність владних структур міста³, національні проблеми⁴, професійна і цехова структура населення та еміграційні процеси⁵ та ін. Відносно недавнє дослідження Я.П.Кіся внаслідок великих хронологічних меж, взятих до аналізу, не зуміло розв'язати всіх поставлених питань⁶. В інших роботах з історії Львова часто зустрі-

¹ Ł o z i ń s k i W. Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI-XVII wieku. - Lwów, 1892. - 434 s

² S k o c z e k S. Studia nad patrycyatem Lwowskim wieków średnich // Pamiętnik Historyczno-Prawny. - Lwów, 1929. - S.233-302.

³ C z o ł o w s k i A. Pogląd na organizację i działalność władz miejskich do 1848 r. // Miasto Lwów w okresie samorządu (1870-1895). - Lwów, 1896. - S.XXIII-LXV.

⁴ К р и п ' я к е в и ч І. П. Львівська Русь в першій половині XVI ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. - Львів, 1907. - Т.77. - С.77-108; Т.78. - С.26-50; Т.79. - С.5-51.

⁵ G i l e w i c z A. Przyjęcia do prawa miejskiego we Lwowie w latach 1405-1604 // Studia z historii społecznej i gospodarczej, poświęcone prof. Fr. Bujakowi. - Lwów, 1931. - S.375-414; C h a r e w i c z o w a Ł. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedzbiorowej. - Lwów, 1929.

⁶ К і с ь Я. П. Население и социальная структура Львова в период феодализма // Города феодальной России. - Москва, 1966. - С.363-370; ширший виклад теми див.: К і с ь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII-XIX ст.) - Львів, 1968. - С.32-46.

чаємо місця, де автори принагідно зупиняються на демографічних проблемах або охоплюють спеціальні теми⁷.

ДЖЕРЕЛА. Підставовою джерельною базою для роботи стали три міські рахункові книги⁸. Вибір джерел обумовлений характером рахункових книг - фінансових джерел масового типу, з яких можна вивести статистичні дані про соціальний, мастковий, професійний склад населення⁹.

Книга посових податків за 1534-1544 рр. є основним джерелом для характеристики населення львівського середмістя¹⁰. Ця рахункова книга, не оправлена в палітурну обкладинку, виглядає як зшиток нестандартних високих аркушів: 160x440 мм. Перші 24 аркуші обірвані на третину своєї висоти, нижній лівий край 25-28 аркушів також значно обірваний. Починаючи з 114 аркуша, нижній правий край книги частково пошкоджений. Ці пробіли затруднюють відтворення цілісності документа: на 1-24 аркушах втрата тексту становить 20 відсотків. Книга написана коричневим чорнилом і, судячи з почерку, одним писарем. Мова документа - виключно латинська.

Після упорядкування матеріалів архіву львівського магістрату в кінці XVIII - на початку XIX ст. у посовій книзі втрапилась послідовність розташування аркушів. Помилкова нумерація аркушів залишилася, і ця плутанина, певно, вплинула на дослідників, що спеціально не студіювали це важливе джерело.

За період з 1535 до 1544 р. книга посових податків містить реєстри львівських міщан, що сплачували шос в 1535 р. (двічі), 1536 р., 1538 р., 1540 р., 1542 р., 1544 р. (*Exactio civilis pro necessitatibus civitatis communibus laudata*) та королівський шос у 1538 р. (*Exactio sacre maiestatis Regie laudi Piotrkoviensi*).

Шос сплачували міщани середмістя, тобто частини Львова, оточеної ровами і мурами. Реєстри посового податку склалися за територіальним розташуванням населення Львова. Згідно з посовою книгою у середмісті фіксується 9 вулиць: Шевська, Пекарська, Кра-

⁷ Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. - Lwów, 1844. - S.70; Ptaśnik J. Miasta i mieszczanstwo w dawnej Polsce. - Kraków, 1934. - S.193-223; Білецький І. С. Т. Соціальна структура населення Львова в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель. - Київ, 1960. - Вип. 4. - С.3-14; Історія Львова / Під ред. Ю.Ю.Сливки, Ф.І.Стебля. - Київ, 1984. - С.33-37 та ін.

⁸ Про рахункові книги Львова загалом див.: Вадєцькі К. Archiwum akt dawnych miasta Lwowa. - T.IV: Księgi rachunkowe. - Lwów, 1936. - 156 s.

⁹ Наступними кроками у джерелознавчому дослідженні теми мали б бути опрацювання книг раського, лавничого, війтівського судів міської ради, а також львівського гродського суду, що містять значний фактичний матеріал з досліджуваної теми.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі - ЦДА України у Львові). - Ф.52. - Оп.2. - Спр.769.

ківська, Вірменська, Руська, Зерванська, Галицька, Шпитальна, Багатих крамів та площа Ринок (чотири частини-сторони).

Назви вулиць і прізвищ платників податків виведені писарем красивим читабельним почерком - "готикою"¹¹. Причому прізвища та імена власників, що володіли основною частиною кам'яниці або були одноосібними власниками, виділені в один ряд по вертикалі, а прізвища та імена власників інших частин кам'яниці подаються нижче знову у вертикальний ряд з незначним відступом вправо.

Справа від прізвища або імені писар занотовував примітку скорописом про суму, назву складових частин посового податку (*laudum, a domo, a mercis*)¹² та його сплату (*dedit, liber, tenuit, soluit*). У випадку, коли міщани платити податок з двох частин (у дві рати), писар відзначав про сплату та суму податку з двох боків: зліва та справа від прізвища платника.

Перед кожним посовим списком писар виводив повну назву посового податку, хто й коли його ухвалив¹³. Після цього запису занотовувалася величина сплати посу в кожному конкретному випадку. Цей запис особливо цінний тим, що дослідники могли вияснити одиницю оподаткування - *area* (грунт), складові частини посу: податок, ухвалений міською громадою (*laudum*), податок від будинку (*a domo*), податок від обігових капіталів (*a mercis*).

Після податкового реєстру писар занотовував загальну суму (*summa totalis*) зібраних грошей. Окрім цього, він для полегшення підрахунків підбивав рахунки на кожній сторінці, записуючи вираховану суму у правому нижньому куті аркуша. Але частина з цих записів не збереглася через пошкодження документа.

Як вже зазначалося, посовий податок сплачували жителі середмістя, що володіли міським правом. Але в посовому реєстрі за 1540 р. були занотовані й передміщани Галицького передмістя, напевно, члени львівських ремісничих цехів¹⁴. У цей список могли потрапити і ремісники Краківського передмістя, адже писар написав відповідний заголовок і залишив вільне місце для внесення прізвищ¹⁵. Наступного разу, 1542 р., писар вже складає єдиний список для всіх передміщан-ремісників (*suburbani artifices*), окремо виділяючи пекарів та гончарів¹⁶.

¹¹ B a d e s k i K. Op. cit. - S.50.

¹² K u t r z e b a S. Szos we Lwowie w początkach XV wieku // Przewodnik Naukowy i Literacki. - Lwów, 1900. - R.XXVIII. - S.401-411; Z u b y k R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624-1635. - Lwów, 1930. - S.175-177.

¹³ B a d e s k i K. Op. cit. - S.44-49. Автор подає латинські назви всіх восьми ухвалених посів у 1535-1544 рр.

¹⁴ ЦДА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.769. - Арк.96-97.

¹⁵ Там же. - Арк.93.

¹⁶ Там же. - Арк.127-129.

Другим важливим джерелом є чиншова книга нерухоності (наділів, городів, будинків) на львівських передмістях за 1527-1572 рр.¹⁷ Якщо посова книга є основним джерелом для характеристики населення середмістя, то чиншова книга - для Галицького та Краківського передмість.

Формат чиншової книги, як і посової, "дутковий": 170х430 мм. Книга оправлена в напівшкіряну палітурну оправу. Мова записів - латинська. Великими готичними літерами виведені заголовки, що означають місцевості Краківського та Галицького передмість: дві оселі Краківського передмістя, оселі від храму св. Хреста до міста, біля Королівського джерела (з 1533 р.); оселя Галицького передмістя, оселі біля Волоського мосту, перед Галицькими воротами, Чинбарська вулиця. У 1535 р. до міських чиншових осель були включені Клепарівська оселя та Сокильницька вулиця, а з 1545 р. у чиншовій книзі фігурує Пальчиківська вулиця¹⁸.

Внизу, під заголовками, йде реєстр чиншовиків, вибудований вертикально в ряд. Аналогічно, як у посовій книзі, поряд з прізвищем платника писар занотовував суму чиншу та відмітку про його сплату. У більшості випадків перераховуються прізвиська чиншовиків, але часом писар нотує безособово: наприклад, пість Юровських городів, город м'ясників, два городи каноніків¹⁹ і т.п.

Чинш платився раз у рік на св.Михайла - 29 вересня - за нерухомість на передмістях. На відміну від посової книги, записи йдуть по роках без переривів. Найчастіше згадуються городи (певно, малися на увазі земельні наділи з будинками), окремо будинки і часом луки²⁰.

Як і більшість львівських рахункових книг, чиншова книга слугувала швидше всього все для самоконтролю збирачів податків, адже суми отриманих податків та їх підрахунки не завжди траплялися на сторінках чиншових реєстрів²¹.

Сума зібраного чиншу вписувалася у загальну чиншову книгу, де також включалися записи про прийняття міського права за 1522-1548 рр. (*Regestrum perceptorum sensuum civilium personarum officiorum et ius civile perceptorum*)²². Загальна чиншова книга збереглася у порівняно доброму стані, оправлена в напівшкіряну палітурну оправу, формат книги - 300х200 мм.

¹⁷ Там же. - Спр.701.

¹⁸ ЦДА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.701. - Арк.108-109, 250.

¹⁹ Там же. - Арк.3.

²⁰ Там же. - Арк.38 (запис про сплату грошей за скошену траву на міських луках).

²¹ Kutrzeba S. *Finanse Krakowa w wiekach średnich* // *Rocznik Krakowski*. - Kraków, 1990. - Т.III. - S.41.

²² ЦДА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр. 704.

Порівняно з іншими рахунковими книгами реєстр чиншових прибутків містять ширший обсяг матеріалу. Щорічні реєстри можна розділити на три частини²³. Перша частина - елекційна, в якій подавалися імена та прізвища шести урядуючих райців (*residentes consules*), що обиралися колегією міської ради. Далі подавався список старійшин ремісничих цехів, підвійтів міських сіл, старших вулиць, міських службовців і слуг: писаря, воротарів, гарматника, каналіста та ін.

У другій частині власне занотовувалися прибутки від чиншів з будинків, крамів, пивниць, міських сіл: Головска, Замарстинова, Волі, Клепарова (до 1535 р.), - а також чиншових будинків, міських монополій і підприємств: лазні, воскобійні та витоплювальні воску та ін.²⁴ Сума отриманих прибутків заносилася в кінці реєстру, хоча і не за всі роки поспіль. У цій же частині поряд з чисто рахунковими записами вносилися обляги чиншових або орендних контрактів, що укладала міська рада з міщанами²⁵.

У третій частині поміщалися списки осіб, що прийняли міське право. Опис та аналіз цього джерельного матеріалу зроблений А.Гілевичем²⁶.

Дані цих джерел слід критично аналізувати і співставляти з матеріалами інших джерел. Ця проблема виникає навіть не через фізичну втрату текстів, а з огляду на неповний характер рахункових книг, що не містять матеріалів про шляхтичів, духовенство, населення підзамчанської та святойоаннівської юридик, передміських сіл, міських чиншових земель, які були в руках патріциїв.

Рахункові книги не включали й матеріали про міський плебс (домашня прислуга, підмайстри, учні ремісників і т. д.), що не володів нерухомим майном ні в передмісті, ні в середмісті.

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ. Про княжий період в історії Львова збереглося обмаль письмових джерел, а ті, що залишилися майже не містять інформації про соціальну та професійну структуру населення. Дослідники цієї епохи при аналізі даного питання беруть до уваги стосунки, що склалися в інших містах Київської та Галицько-Волинської Русі²⁷. Тому про демографічну структуру Львова княжого часу можна говорити тільки в загальних рисах.

²³ В а д е с к і К. Ор. cit. - S.10-11.

²⁴ ЦДА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.704. - Арк.193-194, 203, 290-291, 310, 313 та ін.

²⁵ Класифікація джерел міських прибутків Львова викликає дискусію, див.: Z u b y k R. Ор. cit. - S.36-40.

²⁶ G i l e w i c z A. Ор. cit. - S.375-414.

²⁷ Див. наприклад: Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. - 1993. - Т. III. (Репринт видання 1906 р.) - С. 314-315.

Міську громаду столиці князівства очолювали княжі урядники: тисяцький або воєвода, соцькі та десятники. До привілейованої групи населення можна віднести членів княжої дружини (отроків, дітських), що складали залогу на Високому замку, а також - служилих та земських бояр, котрі мали свої осідки у Львові. З огляду на столичний характер міста, княжа адміністрація, дружинники та бояри зі своїми почтами та обслугою складали значну частину населення.

Основну ж масу львів'ян княжого періоду становили ремісники та купці. Археологічні розкопки на Високому замку та на колишньому посаді²⁸ дають змогу говорити про значну кількість ремісників багатьох спеціальностей вже у XIII-XIV ст.: кравців, шевців, пекарів, різників, ковалів, гончарів, сідлярів, купців, лучників, ливарників, золотарів та ін.²⁹ Як і в інших містах Київської Русі, частина міського населення була пов'язана з сільським господарством, обслуговуючи потреби в продуктах зростаючого міста³⁰. У склад міського населення входило духовенство храмів та монастирів, князівські та боярські холопи та ін.

Іноземні поселенці, в першу чергу вихідці з католицьких країн, підпадали під окрему судову юрисдикцію, представлену посадою війта³¹. Судячи з наявних джерел, можна стверджувати, що український автохтонний елемент до другої половини XIV ст. кількісно переважав чужоземних поселенців.

Ситуація змінилася після польської окупації Львова та надання місту магдебурзького права в 1356 р. Перевагу отримав іноземний (переважно, німецький з Сілезії) колонізаційний елемент. Вже на початку XV ст. населення львівського середмістя на 70 % заселялося німцями-колоністами³². Суттєвих змін зазнала професійно-станова структура населення міста. З огляду на їх переважачу кіль-

²⁸ Р а т и ч О. О. Древньоруські матеріали з розкопок 1955-1956 рр. на Замковій горі у Львові // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. - Київ, 1961. - С. 116-123; П а т е г и р и ч В., І в а н о в с ь к и й В. Середньовічна археологія Львова: підсумки і перспективи // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. (Теми міжнародної наукової конференції). - Львів, 1993. - С.142-143.

²⁹ К і с ь Я. П. Промисловість... - С. 49.

³⁰ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Вказ. праця. - С. 314.

³¹ Історія Львова в документах та матеріалах / Упорядк. Єдліньська У.Я., Ісаєвич Я.Д., Купчинський О.А. та ін. - Київ, 1986. - С. 15.

³² J a n e s z e k A. Polska ektranja osadnicza w ziemi lwowskiej w XIV-XVI w. // Przegląd Historyczny. - 1978. - T. 69. - Z. 4. - S. 602. Дані взяті з таблиці в монографії К.Люка (L ü c k K. Deutsche Aufbaukräfte in der Entwicklung Polens. - Plauen, 1937. - S.75 n.)

кість та фінансові можливості, чільні місця у виборних органах міського самоврядування, раді та лаві³³, зайняли німці.

Місто з магдебурзьким правом неможливо уявити без цехових організацій. Початки зародження цехів у Львові дослідники відносять до 50-х рр. XIV ст., тобто до часів надання магдебурзького права Казимиром III³⁴. Але перша згадка про ремісничий цех датується 1386 р.³⁵ У 1425 р. відомо про 9 (без врахування купецького) львівських ремісничих організацій: ковалів, різників, шевців, кравців, римарів, сідлярів, броварників, чинбарів та кушнірів³⁶. Ці цехи включали, окрім згаданих у самій назві, також і кілька споріднених ремісничих спеціальностей. У першій чверті XV ст. за матеріалами міських рахункових книг дослідники нараховують 36 ремісничих спеціальностей³⁷. В один цех у середньому входили представники чотирьох ремісничих фахів.

На думку Я.Кіся, до кінця XV ст. кількість цехів зросла до 14, так само збільшилося число спеціальностей - їх стало понад 50³⁸. Але подані цифри не узгоджуються з даними рахункових книг першої половини XVI ст.: новоутворені цехи знову об'єдналися зі старими і тільки в другій чверті XVI ст. до 11 ремісничих цехів додалися ще три: золотарський, броварницький (існував ще в XV ст.) та токарський, а кількість спеціальностей ремісників ледве сягає за 40.

На зростаючих передмістях Львова та двох незалежних від міських влад юридиках, старостинській та святойоаннівській були ремісники, що не входили до цехів і яких називали "партачами". Міські цехи намагалися заборонити виконання ремесла "партачам", але не завжди судові акції міщан досягали успіхів і позацехове ремесло досить вільно розвивалося.

Львів у XIV-XV ст. чи не найбільше завдячує своєму швидкому розвитку транзитній торгівлі між Сходом і Заходом³⁹. Львівський патриціат XV ст. розбагатів саме на посередницькій торгівлі, прибутки від якої зросли після надання Львову права складу товарів⁴⁰.

Окрім двох основних груп населення Львова, кушців та ремісників, можна назвати ще кілька - духовенство, шляхту, перед-

³³ Про діяльність ради і лави див.: Czolowski A. Pogląd... -S.XXX-XLIX.

³⁴ Гроссман Ю. М. О роли цехов во Львове XVI-XVIII вв. // Города феодальной России. - Москва, 1966. - С. 153. Але перша згадка про шевський цех датується 1386 р.

³⁵ AGZ. - 1876. - T.VI. - S.1.

³⁶ AGZ. - 1873. - T.IV. - S.133.

³⁷ Giliewicz A. Op. cit. - S.382; Кісь Я. П. Промисловість... - С.51.

³⁸ Кісь Я. П. Промисловість... - С.52.

³⁹ Kutrzeba S. Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich // Przegląd Polski. - Kraków, 1903. - R.XXXVIII. - S.479-496.

⁴⁰ Lewicki S. Prawo składu w Polsce. - Lwów, 1910. - S.34, 39.

міських селян та представників деяких факів, що не охоплювалися цеховим ремеслом: лазярі, писарі, міські слуги, візники і т.д.

На нижчому шаблі соціальної драбини стояли підмайстри, учні, прислуга в міських будинках. Цю групу населення в літературі окреслюють як "плебс".

На основі аналізу матеріалів рахункових книг спробуємо розглянути детальніше станово-професійну структура населення Львова у другій чверті XVI ст.

МІСЬКІ УРЯДОВЦІ І СЛУЖБОВЦІ

РАЙЦІ (*consules*). Адміністративну владу очолювала міська рада (*officium consulare*) з шести райців⁴¹. Довший час члени ради вільно обиралися міщанами з міським правом. Але, починаючи з 1519 р., утвердилася практика, коли шість "старих" (*antiqui*) почали заступати на урядуванні шість "урядуючих" (*residentes*) райців. На другий рік відбувалася зміна цих двох груп райців. Таким чином утвердилася пожиттєва раєцька колегія, що не обиралася львів'янами: нових членів ради кооптували самі райці.

Загальна книга чиншів за 1522-1548 рр., в якій збереглися записи про вибори райців, дає змогу прослідкувати склад раєцької колегії. Загалом згадується 27 прізвищ райців. Всі вони володіли кам'яницями в середмісті: на пл.Ринок та інших центральних вулицях міста. Із 14 райців, згаданих у шосовій книзі за 1535-1544 рр., 6 були власниками земельних ділянок на передмістях Львова (табл.1) та орендарями деяких міських сіл. Дехто з них, як Станіслав Мазанц, Михайло мечник, Микола Яцимирський, володіли декількома наділами на передмістях⁴². Від сплати міських податків райці були звільнені. З цієї причини важко виявити весь обсяг володіння ними нерухомих майном: збирачі податків часом не вносили відомості про власність райців, що й так не оподатковувалася. Всі райці були корінними львів'янами, немає жодного випадку, щоб особа, котра прийняла міське право протягом 1522-1548 рр., зразу ж стала членом ради.

Основним заняттям райців, на базі якого зростали їхні великі капітали і нерухомість, була транзитна торгівля, напрям якої після утворення Кримського ханства та падіння християнських причорноморських міст у кінці XV ст., змінився в бік Молдавії, Македонії, Туреччини. Кілька ремісників, з огляду на прибутковість та вміле ведення ремесла, зуміли стати членами міської ради. Серед них -

⁴¹ Czolowski A. Pogląd... - S.XXIX.

⁴² ЦДА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.701. - Арк.4, 80, 115, 125 (надлі Станіслава Мазанца); Арк.4, 15, 22 (надлі Михайла мечника); Арк.124, 138, 142 (надлі Миколи Яцимирського).

Михайло мечник та колишній старійшина цеху різників Іоан (Ганус) Вайс, Мартин золотар. 1548 р. райцями стали лавники Георгій Гляч та Еразм Газ.

ЛАВНИКИ (scabini). Основним судовим органом міської громади, що володіла магдебурзьким правом, була лава (iudicium civile) з шести, потім дванадцяти лавників, яку очолював вїйт⁴³. Звістки про цю категорію міських урядовців знаходимо в записках про прийняття міського права, де протягом 1522-1548 рр. згадується про 4 вїйтів та 16 лавників. Випадковий і неповний характер цих звісток не дає можливість охопити детальним аналізом всіх лавників, як це було у випадку з райцями, щодо яких збереглися записи про їх вибори.

Як і райці, лавники володіли нерухомістю в середмісті і на передмістях. Більшість з них займалися торгівлею, частина була ремісниками (Урбан ливар та ін.). Кілька лавників зуміли піднятися в суспільній ієрархії і стати райцями (Вольф Шольц, Микола Абрек, Іоан Грінвальд, Микола Гросман, Йозеф Крайзер та ін.)

ІНШІ МІСЬКІ УРЯДОВЦІ ТА СЛУГИ (servi et famuli civi). Магістрат як загальний орган міського управління поряд з лавниками та райцями створювали також інші міські службовці⁴⁴. За дотриманням порядку і збиранням податків слідували підвійти (viceadvocates) передмість та міських сіл, а також старші (seniores) осель та вулиць.

Таблиця 1. Володіння нерухожим майном райцями Львова у 1535-1544 рр. (за матеріалами рахункових книг)

<i>Прізвище та ім'я райця</i>	<i>Роки обрання на посаду</i>	<i>Ділянки в середмісті (на Ринку і вулицях)</i>	<i>Ділянки в передмісті (на оселях)</i>
1	2	1	4
Шольц Вольф	1544, 1547, 1548	1-а сторона Ринку	
Крайзер Йозеф	1546, 1547	1-а сторона Ринку	Біля Волоського мосту

⁴³ Czolowski A. Pogląd... - S.XVII-XLIX.

⁴⁴ Ibid. - S.LI - LXVI.

Продовження табл.1

1	2	1	4
Мазанц Станіслав	1529, 1530, 1539, 1544, 1546, 1547, 1548	1-а сторона Ринку	Біля Королівського джерела (2), від св.Хреста до міста, перед Галицькими воротами
Абрек Андрій	1529, 1531, 1546	Шевська вулиця	
Михайло мечник	1522, 1524, 1528, 1530, 1531, 1539, 1544, 1547	Шевська вулиця	Від св.Хреста до міста (2), біля Королівського джерела
Вайс Іоан	1529, 1531, 1544, 1545	Краківська вулиця	
Яцимирський Микола	1528, 1528, 1530, 1539	2-а сторона Ринку	Інша оселя Краківського передмістя, від св.Хреста до міста, біля Королівського джерела
Вилчек Станіслав	1523, 1526, 1528, 1530, 1531, 1539, 1544	3-а сторона Ринку	Біля Королівського джерела
Ганель Мартин	1531, 1545, 1547, 1548	3-а сторона Ринку, Зерванська вулиця	
Крайзер Микола	1530, 1539	4-а сторона Ринку	
Августинович (Августин) Валентин	1523, 1527, 1529, 1531	4-а сторона Ринку	
Бергер Станіслав	1527, 1531, 1545, 1546, 1548	Галицька вулиця	
Мартин золотар	1528, 1528, 1530, 1539, 1544, 1546	Вулиця Багатих кравців	

Останні з'явилися тільки на передмістях з 1544 р.⁴⁵ Ще раніше, 1539 р., поряд з підвійтими на двох передмістях стали обиратися їм

⁴⁵ ЦДА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.704. - Арк.281-282.

на допомогу по 4 старших⁴⁶. На уряди підвійтів та старших передмість обиралися авторитетні і заможні люди. Всі вони, окрім двох підвійтів Галицького та Краківського передмість, платили податки в міську касу. Чисельність цієї групи урядовців збільшилася з 6 у 1522 р. до 23 у 1544 р.

Для контролю і перевірки рахунків райців міське поспільство (бюргери) обирали "комісію шести", що заслуговувала рахунки райців⁴⁷. У рахункових книгах ці вибори згадуються тричі: 1538, 1544 і 1545 рр.⁴⁸ Про результати контролю нічого в джерелах не збереглося. З великою вірогідністю можна стверджувати, що ця комісія не мала значної ваги у міському управлінні.

Групою міських слуг керував ратушний (hostiartus, prefectus famulorum), якого можна вважати головою виконавчої влади міста. У його обов'язки входило поладження щоденних господарських проблем міста. Поряд з ратушним у 1522 р. слідували за різними питаннями міської господарки дев'ять слуг: гарматник, каналіст, годинникар, вибілювач полотна, вантажник (fugarz), перевізник та ще дві особи без зазначення фаху⁴⁹. 1523 р. кількість слуг збільшилася до 13, причому один з них - трубач (tubicinator). А 1531 р. їх стає вже 15: додалися яточник (penesticarius), що, очевидно, відповідав за порядок при торгівлі з яток, та ще один гарматник. У 40-х рр. XVI ст. серед реєстрів міських слуг вже не знаходимо годинникаря, вибілювача полотна, що можна пояснити їх усамостійненням від безпосередньої опіки міської влади. Їхні економічні відносини з містом перейшли на чиншову або орендну основу, як це сталося з лазнярами, воскобійниками і витоплювачами воску та іншими ремісниками.

Як велике торгове місто, в яке з'їжджалася купецтво з багатьох країн, особливо східних, Львів не міг обійтися без офіційних перекладачів (interpretes), що перебували на міській службі. Як зазначає О. Чоловський, ця ділянка міської служби належала підприємливим вірменам, що в торговельних подорожах набували знання багатьох східних і західних мов⁵⁰. Але записи у загальній чиншовій книзі за 1522-1548 рр. свідчать, що поряд з вірменами, були перекладачами міста і греки, орендуючи цей уряд за 20 польських злотих (далі - п.з.) річно⁵¹.

Важливу роль в ієрархії міських урядників займав писар (portarius). Це доводить той факт, що один з них, Михайло, 1522 р. був

⁴⁶ Там же. - Арк.199.

⁴⁷ Z u b r z y s k i D. Op. cit. - S.149.

⁴⁸ ЦДА України у Львові. - Ф.52. - Оп. - Спр.704. - Арк.185, 280, 300.

⁴⁹ Там же. - Арк.3.

⁵⁰ C z o ł o w s k i A. Pogląd... - S.LI.

⁵¹ ЦДА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.704. - Арк.253, 287, 314.

обраний райцем⁵². Його заступник Мартин з Велички згідно з декретом міської ради отримував високу на той час платню в 64 п.з., крім того, володів службовим будинком писаря на розі Шевської вулиці і звільнявся від податків⁵³. Писар мав помічника в особі писарчука (*vicenotarius*), про якого відомо з чиншової книги, що він збирав гроші за мостове на користь міста⁵⁴.

З інших міських урядовців важливе місце належало воротарям (*custodes valvarum, portulani*), що слідували за рухом людей та товарів. Їх в місті було по два на кожні ворота⁵⁵. На жаль, про інші міські уряди, служби, які відомі з інших джерел (кат, "ціпаки" та ін.), рахункові книги нічого не повідомляють.

РЕМІСНИКИ

1. *Одягові ремесла*

КРАВЦІ (*sartores*). Кравецький цех належав до найдавніших і найчисельніших у Львові⁵⁶. У записах рахункових книг другої чверті XVI ст. є записи про 52 кравців (табл.2). Два з них змінили професію, ставши, відповідно, шевцем та купцірем, що було досить рідко в цеховій практиці. Більшість зі згаданих кравців (35) володіли будинками або частинами в них у середмісті. Окрім того, 8 з них мали земельні ділянки на передмісті. Найбагатший з кравців - Михайло Крижак - навіть орендував міське село Кульпарків у 1522-1530 рр. 8 кравців жили і мали ділянки тільки на передмістях Львова, де також кравецький цех володів власним городом (*ortus sartorum*)⁵⁷.

За даними про прийняття міського права, 15 кравців стали громадянами Львова (табл.3). До 1544 р. тільки 7 з них мали нерухомість у місті, про інших немає більше згадок. Як бачимо, записи про прийняття міського права не подають відомостей про 40 цехових майстрів, про яких відомо з посової та чиншової книг, але за ними можна прослідкувати міграційний рух населення. З реєстрів виясняється, що 8 з 15 кравців були корінними львів'янами, інші 7 прибули до Львова з Сянока, Пшеворська (Руське воеводство), Нового села (Мазовія), Кракова, з сіл біля Варшави та Дембровець (Малопольща) та з Мелеха (?).

⁵² Там же. - Арк.8.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Там же. - Спр.704. - Арк.330.

⁵⁵ Там же. - Арк.298.

⁵⁶ Кісць Я. П. Промисловість... - С. 94.

⁵⁷ У чиншових реєстрах трапляється кілька випадків, коли серед власників зазначалася не особа, а інституція, наприклад: Юровські городи, город каноніків та ін.

ШЕВЦІ (sutogea). Поряд з кравецьким, одним з найбільших цехів був шевський, що вже у XV ст. нараховував близько 40 членів⁵⁸. Про шевський цех збереглася перша письмова згадка від 1386 р.⁵⁹

Таблиця 2. Кількість ремісників та осіб неремісничих спеціальностей у Львові у другій чверті XVI ст. (за матеріалами рахункових книг)

Вид заняття, ремесла чи фаху	Ремісники та особи неремісничих спеціальностей			
	У осередності	На передмісті	У невизначених місцях	Загалом
1	2	3	4	5
Міські урядовці та службовці				
Райці	13		14	27
Лавники	16			16
Підвійти та старші вулиць		23		23
Ремісники				
1. Одягові ремесла				
Кравці	35	8	9	52
Шевці	27	3	8	38
Ткачі	2	14	6	22
2. Ремісники металевих виробів				
Ковалі	1	9	3	13
Слюсарі	3	5	4	12
Ливарники	4		3	7
Гарматники	2		4	6
Котлярі		4		4
Мечники	6			6
Голкарі	1	6	1	8
Годинниківі	1		1	2
3. Шкіряні ремесла				
Чинбарі		12	13	25
Кушнірі	21	1	10	32
Римарі	11	5	1	17
Сідлярі	7	1	3	11
Пасники	3		1	4
Замшовики	2			2
Дубильники			2	2
Калитник		1		1
Шапкар			1	1

⁵⁸ Кісь Я. П. Промисловість... - С.96.

⁵⁹ AGZ. - T. VI. - S.1.

Продовження табл.2

1	2	3	4	5
4. Харчові ремесла				
Пекарі	1	21	4	26
Різники	18	1	14	33
Броварники	15	1	11	27
Олійники		4	1	5
5. Ремісники дерев'яних виробів				
Вондарі	17	1	3	21
Стельмахи	4	12	7	23
Столярі	6	1	2	9
Токарі	1	2	5	8
6. Ремісники художніх виробів				
Малярі	1	6	2	9
Золотарі	8		2	10
7. Каменярство та кераміка				
Мулярі	12	4	2	18
Цеглярі		4		4
Шклярі	1		1	2
Каменярі	2			2
Гончарі		16	10	26
8. Побутові ремесла та фахи				
Миловари		1	2	3
Гребінники		2	5	7
Аптекарі	3		1	4
Цирульники	2			2
Палітурники	1		1	2
Лазнярі		2		2
Візники	2	8	2	12
Пастухи		2		2
Рибалки	1	6	2	9
Воскобійники та витоцловачі воску	1		3	4
9. Освіта і музика				
Учителі-бакалаври	2			2
Арфісти	2			2
Органісти	3			3

У другій чверті XVI ст. у рахункових книгах згадується про 38 певців. Отже, порівняно з XV ст. кількість майстрів залишилася майже на тому ж рівні. 27 з них володіли нерухомістю в середмісті. У чиншовій книзі знаходимо тільки трьох певців, що мешкали виключно на передмісті.

За цей час міське право прийняло 13 шевців. Як і у випадку з кравцями, ця кількість значно менша від реального числа шевців у Львові. Шість з них походила зі Львова, інші з Городка, Дрогобича, Куликова, Пшеворська (Руське воєводство), два з Ужендова (Малопольща) та з Заціна (?).

ТКАЧІ (textores). Ткацький цех належав до найдавніше організованих у Львові. Статут цеху, датований 1459 р., є найранішим зі збережених в Україні та Польщі⁶⁰.

У другій чверті XVI ст. у Львові згадується 22 ткачі. Це цілком узгоджується з підрахунками проф. Кіся, наведеними для всього XVI ст.⁶¹ Тільки двоє зі згаданих ткачів володіли нерухомим майном у середмісті Львова. Переважна більшість з них (17) мали будинки і городи на передмістях, причому двоє, Лаврентій (у 1522 р.) та Симон (з 1537 р.), були підвійтими Галицького передмістя⁶².

За досліджуваний період тільки 6 ткачів прийняли міське право: двоє зі Львова і по одному з села Сохільників, що під Львовом, з Немодліма (Сілезія), Кракова та Пльзеня (Малопольща).

ПІДСТРИГАЧІ СУКНА (barbitonsores). Єдиний підстригач сукна у місті щорічно сплачував у міську казну чинш, спочатку 4 п.з. у 1522 р. і 80 п.з. з 1541 р.⁶³ За цей період згадуються чотири підстригачі сукна, що змінювали один одного по смерті. Міське право отримав один ремісник цього фаху, що прибув аж з Крулевца (Кенігсберга), що у Пруссії.

2. Ремісники металевих виробів

КОВАЛІ (fabri). Ковальський цех у Львові здавна об'єднував представників всіх ремесел, що мали справу з обробкою металу: ковалів, слосарів, ливарників, котлярів, голкарів, мечників, ножівників та ін.

Власне ковалів у другій чверті у рахункових книгах згадується 14. Один з них мав частину кам'яниці у середмісті, дев'ять володіли наділами на передмістях Львова. У реєстрі прийому міського права є записи про трьох ковалів: Петра Кузьмича з Моглушова (Сілезія), Мартина зі Желехова (Мазовія) та Андрія з королівського села біля Радома (Малопольща).

⁶⁰ AGZ. - 1878. - Т.VII. - S.96-99.

⁶¹ Кісь Я. П. Промисловість... - С.106.

⁶² ЦДА України у Львові. - Ф.62. - Оп.2. - Спр.701. - Арк.128; Спр.704. - Арк.2.

⁶³ Там же. - Спр.704. - Арк.6, 273.

Таблиця 3. Походження та кількість ремісників, що отримали міське право у Львові у 1522-1548 рр. (за реєстрами прийняття міського права)

Вид заняття, ремесла чи фаху	Походження ремісників								
	Львів	Українські етнічні землі		Польські етнічні землі			Інші країни	Невідомо звідки	Загалом
		Руське воєводство	Інші землі	Малопольща	Мазовія	Інші землі			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Одягові ремесла									
Кравці	8	2		2	2			1	15
Шевці	6	4		2				1	13
Ткачі	3			2		1			6
Підстригачі сукна							1		1
2. Металеві ремесла									
Ковалі				1	1	1			3
Слюсарі		2		1	1		1	1	6
Ливарники	1			2				1	4
Гарматники	2						1		3
Котлярі	1								1
Мечники		1							1
Голкарі	1								1
3. Шкіряні ремесла									
Чивбарі	2	7		2				1	12
Кущнярі	5	3		2	1	1			12
Римарі	2	1		1					4
Сідлярі	2	1						1	4
Пасники				2					2
Шапкар								1	1
4. Харчові ремесла									
Пекарі	1			3	1				5
Різники	7		1	1					9
Броварники	1	3		1		1			6
5. Ремісники дерев'яних виробів									
Вондарі	3	1		1					5
Стельмахи	2			1		1		2	6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Столярі		1		1			1		3
Токарі	1	1		1			1		4
6. Ремісники художніх виробів									
Малярі	3	1							4
Золотарі	1			1	1	1			4
7. Каменярство та кераміка									
Мулярі	1			1			1	1	4
Шклярі				1					1
Гончарі	4	2							6
8. Побутові ремесла та фахи									
Миловари				1		1			2
Гребінники	3	1							4
Аптекарі	3			1			1		5
Цирульники	2						1		3
Палітурники	1			1					2
В'язники		1	1	1				1	4
Рибалки	1								1
9. Освіта і музика									
Учителі-бакалаври				1					1
Органісти	1						2		3
Загалом	68	32	2	34	7	7	10	11	171

СЛЮСАРИ (*serrifices*). Близько спорідненим з ковальським було слюсарське ремесло. Часом одна і та особа протягом невеликого періоду часу фігурує і як коваль, і як слюсар.

Загалом в аналізованих документах згадується про 12 слюсарів. Три з них мали нерукомість у середмісті, п'ять - на передмісті. Шість слюсарів отримали міське право: по одному з Сохачева, Лива (Мазовія), Тарнова (Малопольща), Ропчич, Полянч (Руське воєводство) та Цибульчич (?).

ЛИВАРНИКИ (*santrifusores, stanifusores*). Ливарники у ковальському цеху становили окрему групу, що вирізнялася, насамперед, більшою заможністю. Із 7 ливарників, згаданих у рахункових книгах, 4 мали будинки або їх частини у середмісті. Мартин та Урбан навіть володіли кам'яницями на пл. Ринок⁶⁴. З чотирьох, що отримали міське право, один був корінним львів'янином, інші були родом з Ільзи біля Радома, зі села поблизу Тарнова (Малопольща) та з Торвина (?).

ГАРМАТНИКИ (*pixidarii*). Спорідненою з ремеслом ливарника була професія гарматника. Адже, поряд з церковними дзвонами, гармати були основним предметом виробництва ливарництва. Вже

⁶⁴ ЦДІА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.769. - Арк.8, 49.

на початку XV ст. місто наймало ливарника гармат для міських потреб⁶⁵.

У другій чверті XVI ст. знаходимо гарматників серед міських слуг. Загалом відомо про 6 гарматників. Два з них мешкали у середмісті. Міське право прийняв тільки один - Ганус Сворч з Гагенагена (Німеччина).

КОТЛЯРИ (caldeatores). Ця категорія металевого виробництва майже не виступає у другій чверті XVI ст. Згадується тільки про чотирьох котлярів, що працювали на львівських передмістях. Один з них, Матій, прийняв міське право як корінний львів'янин.

МЕЧНИКИ (gladiatores). Найбільш прибутковим серед металевих ремесел було виготовлення мечів. Недарма один із мечників, Михайло, поряд з багатьма купцями зумів стати членом міської ради⁶⁶. Часто поряд з іншими членами ковальського цеху представники мечників ставали старійшинами цеху.

Шість мечників нам відомо з другої чверті XVI ст. Їхні посідлості розташовувалися в міському середмісті, окрім того два з них мали ще городи на передмісті. Реєстр прийняття міського права вказує тільки на одного мечника Якоба, що був родом з Яричева (Руське воєводство).

ГОЛКАРИ (assuarii). Ще один вид ремесла був включений до ковальського цеху - виготовлення голок, яких потребували і кравці, і шевці, і сідлярі, й ін. У другій чверті XVI ст. виступає 8 голкарів. Один з них, Георгій, потім перекваліфікувався на кравця⁶⁷. За 1522-1548 рр. міське право прийняв тільки один голкар - Іоан з Львівського замку.

ГОДИННИКАРИ (horologistae). За досліджуваний період у рахункових книгах є повідомлення про двох годинників, один з яких володів частиною кам'яниці на Краківській вулиці.

Таблиця 4. Кількість ремісників на передмістях Львова у 1542 р. (за матеріалами шовсового податку)

Вид ремесла	Ремісники
Пекарі	21
Чинбарі	11
Ткачі	11
Гончарі	8
Ковалі	6
Кравці	4

⁶⁵ Кісь Я. П. Промисловість... - С. 116.

⁶⁶ ЦДІА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.704. - Арк.1.

⁶⁷ Там же. - Спр.701. - Арк.182, 203.

Вид ремесла	Ремісники
Слюсарі	4
Малярі	4
Мулярі	4
Стельмахи	4
Голжарі	3
Римарі	2
Рибалки	2
Котлярі	2
Столярі	2
Гребінники	1
Миловари	1
Токарі	1
Олійники	1
Шевці	1
Цеглярі	1
Шклярі	1
Пасники	1
Калитники	1
Вибілювачі полотна	1
Сідлярі	1
Невідомо	25
ЗАГАЛОМ	124

3. Шкіряні ремесла

ЧИНБАРИ (*cerdones*). Чи не найбільше зі шкіряних ремесел було розвинуто чинбарство. Одна з перших вулиць на Галицькому передмісті отримала назву Чинбарська.

25 ремісників цієї спеціальності згадані у рахункових книгах. Також згадується чинбар (безіменний), що виконував чинбарські роботи для шевського цеху (*cerdo sutorum*). За чиншовою книгою на передмістях 12 чинбарів мали земельні наділи, але жодної ділянки не належало їм у середмісті.

За другу чверть XVI ст. 12 чинбарів отримали міське право. Цікаво, що половина з них походила з Перемишля. Двоє чинбарів були корінними львів'янами, по одному - виждці з Красного Ставу (Руське воєводство), Любліна і Кракова (Малопольща).

КУШНІРИ (pellifices)⁶⁸. Ще чисельнішим, ніж чинбарство, було кушнірство. Представників цього цехового ремесла налічувалося в рахункових книгах 32 чол. Причому, 21 кушнір мав нерухомість у середмісті. Троє ремісників додатково володіли городами на передмістях. Тільки один кушнір мешкав на передмісті постійно.

З 1522 до 1548 р. 12 осіб прийняли міське право, будучи кушнірами. П'ять кушнірів мали родинне коріння у Львові, по одному було з Любліна, Кракова (Малопольща), Пйотркова (Великопольща), Цеханова (Мазовія), трьох руських містечок - Маляви, Самбора та Ропчич.

РИМАРИ (corigiatores, frenificis). Римарство - виготовлення кінської упряжі - було поширеним ремеслом у Львові. У другій чверті XVI ст. на сторінках рахункових книг знаходимо повідомлення про 17 римарів. Одинадцять з них замешкували кам'яниці або частини в них у львівському середмісті. П'ять ремісників володіли наділами на передмісті, причому двоє римарів прийняли міське право; ними були вихідці зі Львова, по одному - з Жешова (Малопольща) та Яцимира, що в Сяноцькій землі.

СІДЛЯРИ (sellatores). В об'єднаній цех з римарями також входили сідляри, що по чергово з ними займали посади старійшин цеху, та пасники.

За досліджуваний період виявлено записи про 11 сідлярів у рахункових книгах. Сім сідлярів володіли нерухомістю у середмісті, один - на передмісті. Чотири ремісники прийняли міське право: два зі Львова, по одному з Велина (Руське воеводство) та Лисно (?).

ПАСНИКИ (singulatores). Представники цього ремесла входили до римарсько-сідлярського цеху. У рахункових книгах згадується про 4-ох пасників. Троє з них були досить заможні, маючи можливість володіти нерухомістю в центрі міста. Двоє пасників прийняли міське право: один з Любліна, другий з - Радома (Малопольща).

ЗАМШОВИКИ (allotarii), **ДУБИЛЬНИКИ** (correatores) як менш поширені шкіряні ремесла згадуються в рахункових книгах поодинокі. Два дубильники мали нерухомість у середмісті. У реєстрах загальної чиншової книги є дві згадки про замшовиків. Ніхто з цих ремісників не зафіксований серед отримуючих міське право.

КАЛІТНИК. У другій чверті XVI ст. згадується один ремісник-калітник⁶⁹.

ШАПКАР (pilleator). У документах згадується також тільки один шапкар Каспар, що у 1543 р. прийняв міське право.

⁶⁸ Я.П. Кісь у монографії випустив з поля зору кушнірство (Кісь Я. П. Промисловість... - С.96-106).

⁶⁹ ЦДА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.789. - Арк.129.

4. Харчові ремесла

ПЕКАРИ (pistores). Пекарський цех існував вже на поч. XV ст.⁷⁰ Особливістю його статуту, як і іншого цеху харчового профілю - різницького, був пункт про обмеження кількості ремісників 20 майстрами⁷¹. Але продажем хліба займалося вдвічі більше людей, адже в місті було 40 пекарських яток.

У другій чверті XVI ст. у рахункових книгах знаходимо 26 ремісників-пекарів. Тільки один з них мешкав у центрі Львова, всі інші - на передмістях⁷². Зовсім мало записів про прийняття міського права пекарями - всього п'ять. Один був родом зі Львова, інші - з Сяномира, Кракова, Станова (Малопольща), Черська (Мазовія).

РІЗНИКИ (lanii). На відміну від пекарів більшість різників (18 з 33 згаданих у рахункових книгах) володіли нерухомістю в середмісті. Троє з них мали власність на передмістях. І тільки один різник мешкав на передмісті постійно. Окрім того, цех різників мав город на передмісті.

Продаж м'яса до і після пожежі 1527 р. відбувався у дерев'яних ятках, що прилягали до латинської катедрі⁷³.

Географія різників, що прибували до Львова, не дуже широка. З 9 різників, що отримали міське право, тільки двоє були з-поза Львова - Беча (Малопольща) та Літовичів (Волинь).

БРОВАРНИКИ (braveatores, braxatores). Броварський цех об'єднував ремісників трьох споріднених спеціальностей: броварників-пивоварів, медоварів і солодовників Існував він вже у 1425 р., якщо виходити зі сфрагістичних даних⁷⁴. Але в письмових джерелах броварники як окремий цех виступають тільки в загальній чиншовій книзі за 1544 р.

У другій чверті XVI ст. нараховуємо 27 згадок про броварників. П'ятнадцять майстрів володіли нерухомим майном у центрі міста, один - на передмісті. Три ремісники мали власність у двох частинах міста. Шість броварників за цей час обіймають міське право: два з Перемишля, по одному зі Львова, Любліна (Малопольща), Одеська (Руське воєводство) та Пакощі (Великопольща).

ОЛІЙНИКИ (oleatores). П'ять олійників, згаданих у рахункових книгах, мешкали на передмісті. Один з них - Мартин - був навіть підвійтом Краківського передмістя у 1526 р.⁷⁵

⁷⁰ AGZ. - Т.IV. - S.133.

⁷¹ Charewiczowa Ł. Op. cit. - S.71.

⁷² ЦДА України у Львові. - Ф. 52. - Оп.2. - Спр.769. - Арк.128-129.

⁷³ Charewiczowa Ł. Op. cit. - S.60-61.

⁷⁴ Ibid. - S.76.

⁷⁵ ЦДА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.704. - Арк.43.

Б. Ремісники дерев'яних виробів

БОНДАРИ (doleatores). Відкривають перелік дерев'яного ремісництва бондарі - виготовлювачі бочок. Як ковальський цех серед металічних спеціальностей, бондарський цех включав у другій чверті XVI ст. ремісників багатьох представників дерев'яного ремісництва: стельмахів, столярів та ін.

У другій чверті XVI ст. серед платників міських податків виявляємо 21 бондаря. Переважна більшість з них (17) були міщанами, тобто мали нерухомість у місті. Один з бондарів, українець Федор, осів на передмісті. Ще чотири бондарі-міщани мали городи на передмісті.

П'ять бондарів прийняли міське громадянство: три зі Львова і по одному з Самбора (Руське воєводство) і Беча (Малопольща).

СТЕЛЬМАХИ (currifices, carpentarii, rotifices). Стельмахи, не маючи власного цеху, входили до єдиного цеху дерев'яного ремісництва - бондарського.

Між 1522 і 1548 рр. маємо повідомлення про 23 стельмахів. Тільки 4 з них мали маєності у центрі Львова, дванадцять - на львівських передмістях. Шість стельмахів прийняли міське право: два зі Львова і по одному з Пилзно (Малопольща), Гумніско (Великопольща), Звирича (?) та Врочонка (?).

СТОЛЯРИ (mensatores). Ще одним ремеслом, що довгий час перебувало в рамках бондарського цеху, було столярство⁷⁶. У другій чверті XVI ст. знаходимо відомості про 9 представників цього ремесла. Шість столярів володіло нерухомих майном у центрі міста, один мав власність на передмісті. У реєстрі прийняття міського права - три столяри: з Любліна (Малопольща), Городка (Руське воєводство) та дімецького міста Вюрцбурга.

ТОКАРИ (torneatores). Як і представники інших дерев'яних ремесел, токарі довгий час входили в бондарський цех. Тільки 1539 р. у списку старійшин цехів з'являється згадка про токарів окремо від бондарів⁷⁷. Це джерельне повідомлення суперечить тезі Я.П.Кіся про заснування токарського цеху разом з гребінниками у 1578 р.⁷⁸

Записи в рахункових книгах зберегли повідомлення про вісім токарів, але тільки про матеріальне становище трьох з них можна сказати пось конкретно. Один токар мав власність у середмісті, два - на передмісті⁷⁹. Чотири токарі прийняли міське право: з Сокільників (біля Львова), Красного Ставу (Руське воєводство), Пінська (Велике князівство Литовське) та Жешова (Малопольща).

⁷⁶ Тільки 1585 р. був організований окремий цех столярів: Кіс ь Я. П. Промисловість... - С.143.

⁷⁷ ЦДА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.704. - Арк.198.

⁷⁸ Кіс ь Я. П. Промисловість... - С.142.

⁷⁹ ЦДА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.704. - Арк.371.

6. Ремісники художніх виробів

МАЛЯРІ (pictores). Великий культурний осередок, яким був Львів протягом всього середньовіччя, неможливо уявити без існування в місті розвинутої школи малярів-художників. Відомо, що в середині XIV ст. Казимир III, завоювавши Львів, запросив звідси майстрів-малярів для розпису королівського паладу в Кракові⁸⁰.

У другій чверті XVI ст. нам відомо про 9 майстрів пензля у Львові. Всі вони, за винятком одного, були українцями⁸¹. Тільки один маляр - Лука - мав частину в будинку у середмісті. Серед прийнятих до міського права 4 малярі: три зі Львова та один, чие ім'я було неукраїнського походження, Іоан з Чанковичів (Руське воєводство).

ЗОЛОТАРІ (aurifabres). Аристократами серед ремісників, з огляду на прибутковість ремесла, були золотарі. Деякі представники цього ремесла ставали райцями⁸². Але як окремих цех золотарі виступають у загальній чиншовій книзі тільки 1531 р.⁸³

Збереглися повідомлення про десяток золотарів. Вісім з них за рахунковими книгами володіли нерухомістю в середмісті, ще три - на передмісті. Чотири золотарі здобули міське право: вихідці зі Львова, Тарнова (Малопольща), Гданська (Пруссія) і Ливоча (Мазовія).

7. Каменярство і кераміка

МУЛЯРІ (muratores). Потреба утримувати оборонні укріплення в бойовому стані та розбудовувати їх вимагала значної кількості мулярів. Окрім того, як вже зазначалося, Львів після пожежі 1527 р. став розбудовуватися виключно кам'яницями. Про інтенсивність міської розбудови свідчать тижневі виплати майстрам та підмайстрам-мулярам з міської каси в ці роки⁸⁴.

У другій чверті XVI ст., за рахунковими книгами, у Львові було 18 майстрів-мулярів. Дванадцять мулярів володіли маєтностями в місті, чотири - на передмістях. Лише чотири муляри прийняли міське право: зі Львова, Радома (Малопольща), Смоленська (Велике князівство Московське) та ще одного міста, нечітко записаного.

⁸⁰ K o ł a c z o w s k i J. Wiadomości tyczące się przemysła i sztuki w dawnej Polsce. - Kraków, 1881. - S.315.

⁸¹ І.П.Крип'якевич згадує про сім художників-українців у першій половині XVI ст. (К р и п ' я к е в и ч І. П. Львівська Русь в першій половині XVI ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. - 1907. - Т. 78. - С.33), див також: М а ї к о w s k i Т. Lwowski cech malarzy w XVI i XVII wieku. - Lwów, 1936. - S.9.

⁸² ЦДДА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.704. - Арк.41.

⁸³ Там же. - Спр.704. - Арк.104.

⁸⁴ ЦДДА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.904, 905.

ЦЕГЛЯРИ (*laterifices*). Майстрам-мулярам поставляли матеріал для зведення будівель кілька цеглень, що були у Львові на передмістях. У рахункових книгах згадується четверо цеглярів. Усі вони мали нерухомість на передмістях.

ШКЛЯРИ (*vitreatores*). Двічі у рахункових книгах згадуються шклярі. Один з них прибув до Львова з Тарнова (Малопольща) і прийняв міське право. Інша згадка - про Шмогеля єврея. Це єдиний запис, де визначено ремісничий фах у єврея.

КАМЕНЯРИ (*pergratores*). Також двічі згадується про каменярів, що мали нерухомість у середмісті.

ГОНЧАРИ (*figules, lutifigules*). Гончарство досить широко розвивалося у Львові. Найрізноманітніші гончарні вироби продавалися у Львові на 12 ятках, кількість яких у кінці 50-х рр. XVI ст. зросла до 20⁸⁵. За право продажу гончарних виробів кожний гончар сплачував чинці у розмірі 1 п.з.

У другій чверті XVI ст. рахункові книги фіксують 26 гончарів. Шістнадцять з них були передміщанами, жоден гончар не проживав у середмісті. Шість майстрів прийняли міське право: чотири зі Львова, по одному з Яворова та Потога (Руське воєводство).

8. Побутові ремесла і фахи

МИЛОВАРИ (*smigmatores*). Побутові ремесла не мали власних цехів, бо представників цих ремесел було порівняно мало. У другій чверті XVI ст. миловарів загадується троє. Також відомо про існування миловарні на Сокольницькій вулиці, від якої сплачувалося місту 3 п.з. та 6 гр.⁸⁶ Два миловари отримали міське право: вихідці з Жешова (Малопольща) та Пйотркова (Великопольща).

ГРЕБІННИКИ (*pectinistae*). У рахункових книгах згадується 7 гребінників. Два з них мали нерухоме майно в передмісті. Зафіксовано випадок, коли міський писар при прийнятті в міське громадянство трьох гребінників та одного токаря вписав під одну згадку, хоча в звичайній практиці прийом міського права був справою індивідуальною. Гребінники свого цеху не мали, але в загальній чиншовій книзі кілька разів згадуються "гребінники", що сплачують податок "за зброю"⁸⁷.

АПТЕКАРИ (*aromatarii*). За чверть століття в рахункових книгах виступає чотири аптекарі, три з яких мали маєтність у центрі міста. Два прийняли міське право: з Кракова (Малопольща) та Неаполіма (Австрії).

⁸⁵ Chałęwickzowa L. Op. cit. - S.125.

⁸⁶ ЦДА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.701. - Арк.109.

⁸⁷ Там же. - Спр.704. - Арк.154.

ЦИРУЛЬНИКИ (chirurges). Відомо про двох хірургів-цирульників у Львові. Обидва мали нерухоме майна як в місті, так і на передмістях. Один з них, Матій Клікс, прибув з Німеччини.

ПАЛІТУРНИКИ (introligatores). У рахункових книгах є згадки про двох палітурників: Станіслава, який прибув з Тарнова (Малопольща), та Іоана, котрий орендував помешкання біля Краківських воріт.

ЛАЗНЯРИ (balneatores). У другій чверті XVI ст. у Львові було дві лазні, в центрі міста та біля Краківських воріт (вірменська). Тому більше двох лазнярів у документах не зустрічається. Обидва лазнярі мешкали на передмісті.

ВІЗНИКИ (auriges, vectores). Хоч серед міських слуг було двоє візників, проте приватні потреби мешканців міста, що активно займалися торгівлею, вимагали значно більше представників цього фаху. У рахункових книгах згадується про 12 візників, які не були на міській службі. Два з них володіли майном у середмісті. Більшість візників (8) мешкали на передмістях. Залишилося чотири записи про прийняття міського права візниками: з Ярослава (Руське воєводство), Шебжечина (Малопольща), Гуньковичів (Угорщина) та Непроховичів (?).

ПАСТУХИ (pastores). Жителі Львова масово володіли худобою та кінями, тому не дивно, що для випасу наймалися пастухи. Згадки про двох з них попали на сторінки рахункових книг.

РИБАЛКИ (pisctores). Риба як товар була дуже популярна серед міського населення XVI ст.⁸⁸ Після перекриття татарами торгових шляхів до Чорного моря у кінці XVI ст., багато львів'ян стали самі розводити рибу для продажу у численних ставках. За 1522-1548 рр. нараховуємо 9 рибалок. Один з них навіть мав нерухомість у центрі міста, але більшість - шість - мали осідки на передмісті.

ВОСКОБІЙНИКИ (cerefricores) і **ВИТОПЛЮВАЧІ ВОСКУ** (ceregratores). Львів володів у середні віки монополією на виготовлення воску, з якого потім в основному робили свічки⁸⁹. Виробництво зосереджувалося у єдиній міській витоплювальні та воскобійні. За рахунковими книгами прослідковуємо єдиного витоплювача воску, котрий мешкав у середмісті, та одну родину воскобійників - Антона й двох його синів - Валентина та Станіслава.

⁸⁸ Ł o z i ń s k i W. - Leopolitana // Kwartalnik Historyczny. - Lwów, 1890. - R.IV. - S.443-448.

⁸⁹ K u t r z e b a S. Finanse Krakowa w wiekach średnich // Rocznik Krakowski. - Kraków, 1900. - T. III. - S.140. Право монополії передбачало заборону займатися виготовленням воску міщанам, що змушені були купляти віск у міській воскобійні.

9. Освіта і музика

УЧИТЕЛІ-БАКАЛАВРИ (*basalauri*). При кількох храмах у Львові існували школи, що давали початкову освіту. Наприклад, при латинській кафедрі така школа існувала вже на початку XV ст.⁹⁰ У рахункових книгах згадувалося двоє вчителів з вченим ступенем бакалавра. Вони мешкали в центрі міста.

МУЗИКАНТИ-АРФІСТИ (*citaredae*) та **ОРГАНІСТИ** (*organistae*). Два арфісти та три органісти проживали в львівському середмісті. Причому два останніх були родом з Трансильванії і один - зі Львова.

КУЩІ

Як вже зазначалося, торгівля відігравала значну роль в економічному та демографічному піднесенні Львова. Купецький прошарок львів'ян мав інші права при отриманні міського права, ніж ремісники⁹¹. На жаль, у рахункових книгах майже не зазначалися біля прізвища платника податків його фах та спеціальність. Тому досить важко виокремити представників купецтва серед загалу міщан, тим більше точно вказати їх кількість. На підставі аналізу рахункових книг можна виділити три групи кушців: багатих крамарів, бідних крамарів та ятників.

БАГАТІ КРАМАРИ (*institores divitum*). Ця група купецтва складала цех багатих крамарів і користувалася всіма правами та привілеями, наданими польськими королями. Серед них головними були: право складу товарів та право вільного продажу товарів у Львові. Тільки члени цеху багатих крамарів могли посідати крамниці, що розташовувалися на пл.Ринок і створювали окрему вулицю. 1522 р. таких крамниць було вісім, а вже 1547 р. - одинадцять⁹². Д. Зубрицький у своїй роботі вказує на іншу кількість крамниць на пл. Ринок - 40, але це суперечить даним рахункових книг⁹³. Можливо, в рахункових книгах враховані тільки ті крамниці, що мали житлові приміщення. Слід також додати, що необмеженими правами в торгівлі будь-яким товаром користувалися райці, лавники, тобто весь патриціат міста.

БІДНІ КРАМАРИ (*institores pauperum*). Менші права і можливості у торговельній діяльності мали бідні крамарі⁹⁴. Загалом у місті було 20 крамниць бідних крамарів⁹⁵. Як і щодо багатих кра-

⁹⁰ AGZ. - Т. IV. - S.11.

⁹¹ Gilewicz A. Op. cit. - S.378.

⁹² ЦДА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.704. - Арк.357.

⁹³ Zubrzycki D. Op. cit. - S.102.

⁹⁴ Про суперечки між багатими і бідними крамарями див.: Соціальна боротьба в місті Львові в XVI-XVIII ст. / 36. док. під ред. Кіся Я.П. - Львів, 1961. - С.16-18.

⁹⁵ ЦДА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.704. - Арк.4.

марів, за кількістю крамниць можна встановити число бідних крамарів - близько 20.

ЯТНИКИ (penestices). Це була найбільша та найбідніша група купецького прошарку міщан. Для продажу товарів вони користувалися ятками, що встановлювалися в місті у відповідний час за дозволом міської влади і з яких можна було продавати строго регламентовані товари, звичайно ті, які не складали конкуренцію багатим та бідним крамарям. За дотриманням правил торгівлі слідкував уповноважений міської влади - яточник (penesticarius). Відомо, що у Львові у другій чверті XVI ст. були пекарські, різницькі, шевські ятки. Брак джерел та недостатня докладність наявних не дають можливості точно визначити їх кількість, як і кількість ятників. Тільки одна категорія ятників досить повно представлена в записках загальної чиншової книги - СОЛЕПРОДАВЦІ (salis venditores). 1522 р. продажем солі займалося 8 чоловік, а 1547 р. - 10. Судячи з імен та прізвищ ятників, це були українці, що привозили сіль з дрогобицьких жуп⁹⁸. Часто у реєстрі з'являються імена жінок, що у відсутність чоловіків займалися продажем солі і мали безпосередньо справу зі збирачами податків.

ВИСНОВКИ. За соціально-становою ознакою населення Львова у другій чверті XVI ст. можна поділити на три звичайні для кожного середньовічного міста складові: патриціат, бюргерство та плебс. Про останню категорію міського населення рахункові книги зовсім не містять інформації, бо ні підмайстри та учні цехових майстрів, ні домашня прислуга не володіли нерухожим майном у місті. З цієї причини важко обрахувати загальну чисельність міщан.

На верхівці міської суспільної драбини стояли урядовці: члени органів міського управління - райці та лавники. Саме у другій чверті XVI ст. колись виборний орган - міська рада - перетворився на олігархічну колегію, члени якої стали кооптуватися самими райцями. В основі влади райців та лавників була економічна потуга. Міські патриції володіли кам'яницями у середмісті, земельними наділами на передмісті і в міських селах, проводили активну торговельну діяльність. Завдяки торговельному капіталу зростав вплив райців у місті, адже серед міської верхівки було мало ремісників (див. табл. 1).

Середній прошарок населення міста складали ремісники, дрібні та середні купці, міські слуги, а також представники неремісничих спеціальностей: візники, вчителі, музиканти та ін. Ремісники об'єднувалися у 11 цехів: різники, пекарі, кравці, гончарі, шевці, ковалі,

⁹⁸ AGZ. - 1878. - Т. VI. - S.171-172.

чинбарі, бондарі, ткачі, кушнірі, римарі⁹⁷. До середини XVI ст. додалися цехи золотарів, броварників (існував вже в XV ст.) та токарів. Загалом у рахункових книгах згадуються представники 42 ремісничі спеціальності. Наймасовіше були представлені традиційні ремесла: кравці, шевці, ткачі, чинбарі, кушнірі, пекарі, різники (див. табл. 2).

Серед ремісників була своя ієрархія престижності та прибутковості ремесла, показником якої можна вважати місце осідлості: у багатому і безпечному від нападів чужоземних військ середмісті чи в загрозовому передмісті. За даними шосового та чиншового податків можна зробити висновки про високий майновий ценз професій кравців, шевців, кушнірів, різників, мечників, броварників, бондарів, столярів, золотарів. Нерукоме майно ремісників цих фахів в основному розташовувалося в середмісті. У той же час пекарі, чинбарі, ткачі, гончарі, голкарі, ковалі, мулярі заселяли передмістя (див. табл. 4).

Членами цехів, згідно зі записами при прийнятті міського права (див. табл. 3), ставали корінні львів'яни (60 ремісників зі 157) та вихідці з українських етнічних земель, в основному, галицьких міст (29 ремісників). Потужною хвилею заповнили Львів ремісники з польських земель (53 ремісники), хоча не завжди це були поляки. Заселяли Львів в другій чверті XVI ст. німецькі колоністи, хоча пік їхньої колонізації вже минув⁹⁸. Є кілька випадків прийняття міського права ремісниками з білоруських, російських земель, Пруссії та Трансильванії.

⁹⁷ ЦДА України у Львові. - Ф.62. - Оп.2. - Спр.704. - Арк.1-2. У цей перелік не входить цехове об'єднання багатих крамарів.

⁹⁸ Janeczek A. Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej w XIV-XVI w. // Przegląd Historyczny. - 1978. - Т. 69. - З. 4. - S.602.

ТОРГОВІ ЗВ'ЯЗКИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В XVI-XVIII ст.

Минуле Півдня України належить до числа малодосліджених проблем. Обумовлено це багатьма чинниками, серед яких не останнє місце посідає й недостатня джерельна база. Наявні окремі розділи у працях з історії запорозького краю¹ і сусідніх регіонів України², окремі відомості в узагальнюючих працях³, а також документальні матеріали дозволяють зробити певні висновки про основні напрямки й інтенсивність торгових зв'язків Півдня України з іншими її регіонами, сусідніми державами.

Південь України є одним з тих регіонів Східної Європи, які з найдавніших часів мали тісні зв'язки з країнами Сходу, Середземномор'я, Західної та Північної Європи. У часи великих переселень народів традиційні торгові зв'язки хоч і занепадали, та все ж таки не зникли. Навіть у період Золотої Орди вони продовжували функціонувати, з'єднуючи Схід із Заходом не тільки суходолом, але й морем. Морськими воротами, через які східні товари потрапляли в країни Західної і Північної Європи, було місто Кафа. Звідти до Перекопу йшла дорога, яка розгалужувалась з нього на північний схід і на захід. Перше відгалуження вело до Москви. Цей шлях, званий Муравським, проходив до верхів'їв річки Молочної, а далі по водорозділу Дніпра й Сіверського Донця. На захід від Перекопу дорога йшла до Тавані. Відтак, пересікши обидва Інгули, виходила на витоки р. Мертвоводу, а звідти - до Чорного лісу, де розходилася у два напрямки: на північ - до Києва, а з нього - до Вільюса, Москви та інших міст, і на захід - до Львова й країн Центральної та Західної Європи⁴.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. - К., 1990. - Т.1. - С.411-426; Голобудський В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. - К., 1961. - С.282-314.

² Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст. - К., 1986. - 262 с.; Слюсарський А. Г. Соціально-економічне розвиток Слобожанщини XVII-XVIII вв. - Х., 1964 ін.

³ Історія Української РСР. - К., 1979. - Т.1. - Кн.2; Там же. - Т.2; Дорошенко Д. Нарис історії України. - К., 1991. - Т.1-2; ін.

⁴ Історія Української РСР. - Т.1. - Кн. 2. - С. 54-59; Jablonowski A. Pisma. - W., 1911. - N.III. - S.88-89.

Крім Чорного або Шакового шляху, з Криму до країн Центральної та Західної Європи можна було добратися більш прямим Королівським шляхом, який з Кизикирмена йшов лівобережжям Бугу до Вітовтової переправи, а далі - межиріччям Бугу та Дністра через Поділля до Львова й Кракова. Від нього відходила дорога на Білгород-Дністровський (Аккерман), Молдавію і Балкани⁵. Поруч з цими добре знайомими шляхами, наприкінці XVI - початку XVII ст. через землі запорожців проходило ряд менш відомих доріг, що були відгалуженнями від названих або з'єднували ці землі з іншими (українськими і неукраїнськими) чи між собою. Серед відгалужень Муравської дороги виділялись Ізюмська та Кальміуська, котрими кримські та ногайські татари здійснювали напади на південні окраїни Московської держави. Перша відходила від Муравської при витокях Сухого Торця й повертала на схід до Ізюмського "перевозу", найбільш зручної переправи на Сіверському Донці в цьому районі; від нього правим боком його лівої притоки - Осколу - йшла на з'єднання з Муравською дорогою біля м.Лівни. По цій дорозі до Криму добиралися з прикордонного м.Валуйки й московські дипломати та купці. Кальміуська дорога відходила від Муравської біля витоків р. Молочної, прямуючи до р. Кальміус, її правим берегом - у межиріччя Бахмуту і Лугані; перейшовши Сіверський Дінець між Красною й Айдаром, вона також йшла на з'єднання з Муравською біля м. Лівни. Кримські татари переважно використовували її для спільних з ногайцями походів проти Росії⁶. Відгалуженням від Муравської дороги був також і Чумацький шлях, котрим з Криму доставлялася на Лівобережну Україну сіль. Від Самари по лівому березі Дніпра він проходив до Великого Лугу, а відтак - до Перекопу. Цей шлях стає більш відомим у другій половині XVII ст. Саме ця дорога була використана В.Голіциним для кримських походів у 1687 і 1689 рр.⁷

На Дніпровському лівобережжі з давніх часів користувалися "Залозним шляхом", що зв'язував Київ з Тмутараканським князівством і йшов на Переяслав, Голтву (на Полтавщині), а відтак виходив на Муравську дорогу і далі вів Донецьким краєм до Саур-Могили. Від Саур-Могили одна його вітка вела до Черкаська, друга - на Азов. У XVII ст. по цьому шляху переважно доставлялася сіль з Тору на Лівобережну Україну⁸. Згідно зі записками турецького мадрівника Евлія Челебі, не лише татари, але й купці інших країн з Криму до

⁵ Записки Одесского общества истории и древностей (далі - ЗООИД) . - Одесса, 1853. - Т.3. - С. 577-586.

⁶ Книга Вольшому Чертежу. - М., 1950. - С.60-67; Головинский П. Слободские казацькі полки. - СПб., 1864. - С.229.

⁷ Величко С. Літопис. - К., 1991. - Т.2. - С.340-341, 369-370.

⁸ Акты Московского государства. - СПб., 1890. - Т.1. - С.176.

Азова добиралися вздовж побережжя Азовського моря, отже, від Кальміуської дороги йшло відгалуження на схід, що зв'язувало Крим з Азовом⁹. Запорожці добиралися на Дон через приазовські степи по Азовсько-Дніпровському водорозділу, пригримуючись р. Вовчої (Вовчі Води)¹⁰. Ріки Самара й Вовча використовувалися запорожцями для виходу в Азовське море, особливо під час спільних з донськими козаками походів на побережжя Криму й Туреччини та повернення з них в разі блокади турецьким флотом Дніпровського лиману. Щодо можливостей виходу запорожців з Вовчої в Азовське море в літературі висловлюються різні думки, однак, найбільш зручним, на наш погляд, було розташування лівої притоки Вовчої р. Осикової та правих допливів Кальміуса - річок Широкої та Береснігової. На Вовчій, нижче впадіння в неї Осикової, розташовувалася потайна станція, варту якої повинна була надавати допомогу та забезпечувати усім необхідним запорозькі ватаги, що на чайках відправлялися у морські походи¹¹. При гирлі Кальміусу на початку XVII ст. була споруджена невеличка фортеця, котра згодом стала центром Кальміуської паланки¹². Очевидно, сухопутним шляхом, що йшов на Дон вздовж Самари й Вовчої, користувалися й купці, які у XVII ст. добиралися на Дон за рибою з Правобережної України та Прикарпаття.

З шляхів, що перетинали землі запорожців на правому боці Дніпра, найбільш відомим у XVII ст. був шлях від Переволочної на Дніпрі до Піщаного Броду на Бузі. Від Дніпра він ішов на витоки Омельника, Кам'янки, Інгульця, Інгуду, Сугаклеї, Мертводу й Гарбузинки - до Піщаного Броду, де була переправа через Буг. Цим шляхом добиралися не лише на Поділля, до Молдавії, Білгорода-Дністровського, але й до Очакова¹³. Запорозький Кіш у другій половині XVII ст. був зв'язаний сухопутними дорогами з Гардом, Кодаком, Кременчуком, Домахою, Кримом, вже не кажучи про те, що поруч проходили вже згадані основні дороги світового значення. Уже в XVII ст. Січ була відома як центр морської торгівлі. До її пристані швартувалися морські кораблі, що прибували з країн Чорноморського й Середземноморського басейнів. Доказом тісних торгових зв'язків Січі з морськими державами може служити укладений у 1649 р. договір між царем турецьким і Військом Запорозьким; за яким запо-

⁹ Ч е л е б и Э в л и я. Книга путешествия. - М., 1979. - Т. 2.

¹⁰ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. - М., 1954. - Т. 1. - С. 69-70.

¹¹ Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII в. - Екатеринослав, 1880. - Ч. 2. - С. 32.

¹² Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. - К., 1970. - С. 391.

¹³ В е л и ч к о С. Вказ. пр. - С. 570-571.

рождям надавалися великі привілеї у торгових стосунках з народами, що входили до складу Османської імперії. Згідно з цим договором не тільки козакам, але й "народу руському" загалом дозволялося вільно заходити у порти, розташовані на берегах Чорного й Білого (Мармурового) морів, стояти в них, скільки цього вимагали обставини, будувати в портах і містах склади; при цьому на 100 років вони звільнялися від сплати мита. Дозволялося Війську Запорозькому мати у Стамбулі своїх представників, а султану - в одному із запорозьких міст власного намісника, котрий повинен був видавати за власним підписом і печаткою паспорти на право торгівлі та приймати присягу у капітанів кораблів, що відправлялися до портів Турецької імперії. Для утримання від морських розбоїв свавільних людей запорожці зобов'язувалися збудувати на берегах Дніпра, нижче порогів і аж до гирла Бугу, декілька портових міст. Усіх своєвільників повинен був судити султанський намісник. Запорожці зобов'язувалися надавати допомогу турецькій охороні у боротьбі з піратами. У разі порушення договірних умов, покарання накладалося на капітана судна, яке допустилося порушень. Люди ж, що на ньому перебували, та їхні товари не обкладалися штрафом, як і інші судна, що плили разом. У разі катастрофи й загибелі кораблів і їх пасажирів, товари, котрі застрягли, за домовленістю поверталися спадкоємцям або близьким. Гарантувалася повна недоторканість кораблів, людей, товарів і зброї запорожців у портових та інших містах імперії. Козакам дозволялося викупувати з неволі своїх земляків, але заборонялося приймати втікачів, як і туркам - переховувати втікачів-козаків¹⁴.

Дніпровські пороги обмежували судноплавство по основній водній артерії України. Лише навесні можна було без втрат сплавити вантажі через дніпровські пороги, скориставшись послугами місцевих лопчмазів, яких оселив Кіш при Кодацькому порозі. Здебільшого по Дніпру вантажі на суднах доставлялися до Кодака, а на лівому березі - до Самари. Тут їх перекладали на підводи й везли до Кічкасу або Хортиці, звідки далі сплавливали по ріці. Якщо ж вантажі рухалися у зворотньому напрямку, то від Хортиці їх везли до Кодака, а потім переважували на судна. Серед водних шляхів, що з'єднували Південь України з іншими регіонами (перш за все з Поділлям, Галиччиною), був Дністровський, по якому до Білгорода доставляли зерно та інші продукти сільського господарства, а з Причорномор'я - рибу та різноманітні східні товари¹⁵. Для транспортування зерна з Поділля й Брацлавщини до чорноморських портів частково користувалися й

¹⁴ Яворницький Д. І. Вказ. пр. - Т.1. - С.412-413.

¹⁵ Історія Української РСР. - Т.1. - Кн.2. - С.56; Д ж и д ж о р а І. Україна у першій половині XVIII ст. Розвідки і замітки. - К., 1930. - С.76.

Південним Бугом, особливо після його порогів¹⁶. Відомо й про судноплавство по Сіверському Донцю до середини XVIII ст. У середині XVII ст. кущі з Лівобережної України на баркасах добиралися до Азова й поверталися з товарами назад¹⁷. Останні згадки про використання Донця для транспортування зброї та провіанту для російської армії до Азова припадають на час війни з Туреччиною 1735-1739 рр.¹⁸ Пізніше судноплавство по Сіверському Донцю стало неможливим через будівництво дамб і гатей для забору води й будівництва млинів у процесі заселення й освоєння Слобідської України¹⁹.

Слід зазначити, що усі ці суходольні шляхи, як і водні, були придатними для пересування лише в літній час, бо навесні та восени проїхати степовими дорогами, переправитися через повноводні ріки було справою досить ризикованою. На підставі численних записок мандрівників, а також інших джерел можна дійти висновку, що татарська назва "сакма" більше відповідала тогочасному стану доріг, ніж те, що вкладаємо ми нині в це поняття. Як уже зазначалося, шляхи, здебільшого, проходили по водорозділах рік, підвищеннях, перетинаючи ріки у найбільш доступних і зручних для переправи місцях. Крім переправ на великих ріках, зручних бродів - на малих, придатних місць для відпочинку, де можна було попасти водів, приготувати їжу, нічим іншим вони не відзначалися. Нерідко кущам і дипломатам, що проїжджали цими шляхами, доводилося будувати гаті, щоб переправитися з одного берега ріки на другий²⁰. Правда, в межах Війська Запорозького протягом XVII ст. при дорогах все частіше з'являлися шкети, котрі з часом переростали в зимівники. За розпорядженням Коша, їх мешканці повинні були не лише забезпечувати охорону чумацьких ватаг, що йшли цими шляхами, але й у разі потреби надавати необхідну допомогу. За ці послуги сплачувалося відповідне мито на користь Коша²¹. Переважна більшість таких шкетів розташовувалась при переправах, розгалуженнях доріг.

У XVIII ст. стан шляхів сполучення, зокрема суходольних, все більше привертає увагу не лише центральних, а й регіональних органів влади. В ході будівництва оборонних споруд, перш за все Української, Дніпровської ліній, збудовані на них фортеці з'єднувалися за допомогою доріг, прокладення котрих розглядалося як складова частина загального комплексу робіт, на які відводилися відповідні

¹⁶ Там же.

¹⁷ Матеріали по истории Воронежской и соседних губерний. - Воронеж, 1886. - Вып. VIII. - С. 757-759.

¹⁸ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - К., 1991. - С. 93.

¹⁹ Там же.

²⁰ ЗООИД. - Т. 3. - С. 577-579.

²¹ Яворницький Д. І. Вказ. пр. - Т. 1. - С. 88.

кошти та матеріали. При прокладенні цих доріг на ріках будувалися мости, дамби. Дороги засипалися гравієм, завдяки чому ними можна було скористатися за будь-якої пори року. Так, прокладена між фортецями Української лінії дорога у 30-х рр. XVIII ст. з'єднувала Подонців'я з Придніпров'ям, м.Ізюм з Переволочною²². Під час війни Росії з Туреччиною влітку 1736 р. вздовж шляху просування російської армії до Криму по Чумацькому шляху на ріках будувалися мости та різного типу оборонні споруди, в котрих розміщувалися гарнізони, провіант, зброя для забезпечення армії та підтримання зв'язку з основною базою, що містилася на Українській лінії. Завдяки цьому поліпшився не лише стан цього шляху, але і його безпека²³. У 40-50-х роках XVIII ст. під час будівництва укріплень на правому боці Дніпра, на західному кордоні запорозьких земель, зокрема в ході поселення Нової Сербії, було прокладено нові шляхи, що з'єднували між собою роти Гусарського та Пандурського полків, а також сприяли посиленню їх зв'язків із сусідніми районами та країнами²⁴. Під час будівництва Дніпровської лінії у 70-х - на початку 80-х рр. була прокладена дорога, що з'єднувала розташовані на ній фортеці вздовж рік Кінські Води та Берди, поліпшивши таким чином сполучення між старою Чумацькою дорогою та Приазов'ям і давши можливість виходу з Придніпров'я через Азовське море й Керченську протоку до Чорного моря, зокрема доставки товарів до Керчі та Єнікале²⁵. Велику увагу стану доріг у цей час приділяв Запорозький Кіш. На козаків і посполитих була покладена спеціальна повинність по лагодженню доріг, мостів, гатей²⁶.

У другій половині XVIII ст. на дорогах Півдня України все більше згадуються заїжджі двори, де можна було заночувати і пом'яяти коней. А.Гюльденштедт у 1773 р. зазначав, що з Петровської фортеці, при гирлі р.Берди, відходили дороги на Таганрог, Генічівськ, Олександрівськ (вздовж Дніпровської лінії) та Бахмут²⁷. На цих дорогах, як і інших, що проходили через землі запорожців, для регулярного зв'язку з різними регіонами й адміністративними центрами у 70-х рр. встановлюються поштові станції²⁸. На їх утримання збирався спеціальний податок, котрий у 70-х рр. XVIII ст. з державних і

²² Пирко В. О. 250-річчя з часу спорудження Української лінії // Український історичний журнал. - 1986. - №8. - С. 140.

²³ Пирко В. А. Украинская линия. - Донецьк, 1985. - С.102.

²⁴ Тимофеев В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. - К., 1984. - С. 39-43.

²⁵ ЗООИД. - Т.ІІ. - С.226.

²⁶ Голобунський В. О. Запорізька Січ... - С.256.

²⁷ ЗООИД. - Т.ІІ. - С.227.

²⁸ ЗООИД. - Т.ІІ. - С. 219-226.

військових поселенців складав 4 коп. на рік. За ці гроші уряд утримував ямщиків і коней на поштових станціях²⁹. Таким чином, у ході заселення та освоєння краю поліпшувався став його доріг, на ріках і річках зводилися мости, утримувалися пароми, а при дорогах - заїжджі двори, поштові станції, що, звичайно, сприяло зміцненню не лише внутрішніх але й зовнішніх зв'язків. Наприклад, якщо в середині XVII ст. зі Слобідської України на Торські соляні промисли можна було перебратися через Сіверський Донець лише на паромі, який належав Святогірському монастирю і давав йому певну частину прибутків³⁰, то через століття у цьому місці були два мости (при монастирі та містечку Маяки), а кожна рота Слов'яносербії, розташована на правому березі Донця, з його лівобережжям з'єднувалася паромом³¹. Очевидно, що це позитивно позначилося на розвитку торгових зв'язків України з іншими регіонами.

Найбільш поширеними товарами, що поступали з Півдня України в інші регіони, були риба та сіль. Уже на 90-ті рр. XV ст. припадають перші відомості про приїзд у пониззя Дніпра підданих литовського князя за рибою і сіллю, яку потім вони збували у м.Києві³². Згідно з листом кримського хана Менглі-Гірея до великого московського князя Івана III від 1499 р., приїжджі люди "соль сильно емлют", тобто добувають чимало солі, завдаючи збитків ханській казні³³.

Уже в першій половині XVI ст. рибальство та мисливство в пониззі Дніпра з відкожких промислів поступово переростають у постійні заняття, котрими займалися приписані до Канівського та Черкаського замків козаки. Правда, більшість цих промисловців на зиму поверталися до Черкас, Канева, везли заготовлену рибу, хутро на продаж до Києва та інших міст і лише частина залишалася на Дніпрі, Орелі, Самарі й Тясмині для охорони риболовецького реманенту, а також добутої у татар зброї, у т.ч. й гармат³⁴. Слід підкреслити, що з виникненням Запорозької Січі значно посилилось уходництво на Півдні України, на всій території від Дону до Південного Бугу. Крім рибальства, полонання, збору морської солі, з кінця XVI ст. відомо про

²⁹ Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии. - Х., 1892. - С.67-68.

³⁰ Центральний державний архів давніх актів Росії (далі - ЦДАДА). - Ф.210: Белгородський стіл. - Стб.504. - Арк.77-78.

³¹ Путешествие академика Гильденштедта... - С.52.

³² Слабеев И. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. - К., 1964. - С.16.

³³ Сборник императорского русского исторического общества. - СПб., 1892. - Т.35. - С.290.

³⁴ Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. - К., 1957. - С.66-67.

приїзди для виварення солі на Торські соляні озера³⁵. На початку XVII ст., поруч з угодниками з Лівобережної України, сюди за сіллю приїжджали "промысловые люди" з Белгорода та інших південних міст Росії. Крім виварення солі, вони полювали на хутрових звірів, шкуру яких доставляли на ринки Києва³⁶. Якщо врахувати, що населення Росії в той час забезпечувалося переважно сіллю Староруських і Пермських соляних промислів, а її доставка в південні повіти обходилася дуже дорого, то стає зрозумілим, чому мешканці південних міст віддавали перевагу Торським соляним озерам. Валуйчанин Помишко Котельников, який 1625 р. їздив на Торські озера для виварення солі, повідомляв, що щорічно на ці озера приїжджають за сіллю "охочие люди" з Белгорода, Валуйок, Осколу, Єльця, Курська, Лівен і Воронежа³⁷. Отже, практично всі південно-західні повіти Росії забезпечувалися торською сіллю, тоді як населення Запоріжжя та Лівобережної України здебільшого користувалося сіллю з морських лиманів.

Із заселенням Слобідської України на Тор за сіллю стали все частіше приїжджати її мешканці. Згідно з описом С.Тітова, у 1665 р. виварювали сіль "солепромисловці" з Царборисова, Чугуєва, Салтова, Нового Осколу, Усерда, Рибінська, Сум, Харкова, Брянська, Богацького, Боровська, Олешні, Полтави, Кузьмінська, Земнівська, Земляньська, Змієва, Лебедина, Охтирки, Колонтаєва, котрі користувалися 323 котлами (95 котлів стояли пустими, бо їх власники роз'їхалися з промислів), тоді як на казенних варницях, збудованих у 1664 р., у користуванні було лише 20 з 40. За повідомленнями солеварського отамана, влітку на промисли приїжджало до 10 тис. і більше чоловік. Виварювали вони кому скільки потрібно солі "по два і по три тижні"³⁸. Якщо врахувати, що на пароволу мажу вантажили по 70 пудів солі, то за літній сезон вивозилось з промислів не менше 0,5 млн. пудів солі.

Однак через збір мита казною (після побудови мосту через Сіверський Донець при Маяках) та часті напади кримських татар на Тор під час російсько-турецької війни 1673-1681 рр. число приїжджиків "солеварів" на промисли значно зменшилося. Щоб стимулювати приїзд на промисли "солепромисловців", царський уряд у 1681-87 рр. відмінив збір мита³⁹. Треба зазначити, що в ці роки активізувалася торгова діяльність місцевих мешканців, зокрема солеварів, які корис-

³⁵ Акты Московского государства. - СПб., 1890. - Т.1. - С.176.

³⁶ Там же.

³⁷ Воронежский край с древнейших времен до конца XVII в. - Воронеж, 1976. - С.57-58; ЦДАДА. - Ф.210: Белгородський стіл. - Стб.1. - Арк.83-84.

³⁸ ЦДАДА. - Стб.998. - Арк.136.

³⁹ П и р к о В. А. Северное Приазовье в XVI-XVIII вв. - К., 1988. - С.49.

тувалися правом безмитного продажу солі, обміну її на продукти харчування. Так, мешканці Соляного містечка (Тора) з 1 вересня 1684 р. до 31 серпня 1685 р. провезли через Маяцьку заставу 486 возів солі та риби на Слобідську Україну. При цьому А.Іванов провіз 48 возів риби⁴⁰. Думається, що вона була ним виміняна на сіль на Дону, про що є відомості з XVIII ст.⁴¹

Запорожці та чумаки з Лівобережної України у першій половині XVII ст. переважно добували сіль у соляних озерах Кінбурзької коси⁴². Здебільшого для власних потреб запорожці користувалися соляними озерами на Бердянській косі. Гюльденштедт, який на початку жовтня 1773 р. відвідав ці місця, писав, що запорожці добували сіль для власних потреб (рибних заводів та споживання з їжею) лише з двох озер, хоча на косі їх було чимало. При цьому він зауважував, що незважаючи на промивку цих озер, якість солі була невисока⁴³. Хоча Гюльденштедт досить скептично поставився до якості та можливостей добування солі на Бердянській косі, окремі факти засвідчують, що військовими командами, які направлялися з Азова і Таганрога за сіллю для місцевих гарнізонів та мешканців цих міст, 1706 р. у Бердянських озерах було добуто 28200, а 1707 р. - 30564 пуди солі⁴⁴. Це дає підстави припускати, що певна кількість солі, добутої з Бердянських озер, також потрапляла на ринок.

Отже, найбільш поширеними товарами, що доставлялися з Півдня України в інші регіони протягом XVI-XVII ст. були сіль, риба та хутро. Здебільшого доставлялися вони чумаками. Фактично на XVII ст. припадає остаточне оформлення чумацького промислу як своєрідного виду занять. Хоча займалися ним різні соціальні групи населення, однак головну роль відігравало козацтво⁴⁵. Ідучи на Південь за сіллю та рибою, чумаки везли зі собою продукти харчування, ремісничі вироби, насамперед одяг, взуття, зброю тощо.

Проте події початку XVIII ст., зокрема розгром царськими військами Запорозької Січі й перехід козаків у межі Кримського ханства, під Олешки, підписання Петром I Прутського миру з Туреч-

⁴⁰ Матеріали для історії колонізації и быта степной України Московского государства XVI-XVIII вв. - Х., 1886. - С.130-132.

⁴¹ Центральний Державний Історичний архів України у Києві (далі - ЦДА). - Ф.1805. - Оп.1. - Спр.46. - Арк. 57,72.

⁴² Опыт статистического описания Новороссийского края. Соч. А.С. Кальковского. - Одесса, 1853. - Ч.2. - С.466.

⁴³ ЗООИД. - Т.2. - С.225.

⁴⁴ Матеріали для історії русского флота. Период азовский. - СПб., 1883. - С.54, 66.

⁴⁵ Слабеев І. С. Вказ. пр. - С.16-19. Більш детально про чумацький промисел на с.30-38; Яворницький Д. І. Вказ. пр. - С.421-424.

чиною, згідно з яким південний кордон Росії з побережжя Азовського моря був перевесений в межиріччя Орелі й Самари, негативно позначилися на подальшому розвитку торгових зв'язків Півдня з іншими регіонами України, найбільше - з Лівобережжям і Слобожанщиною. Переслідуючи запорожців, Петро I категорично, під загрозою фізичної розправи, заборонив їм появлятися в цих регіонах. Ставлення Петра I до запорожців знайшло яскравий вираз у статтях гетьмана І.Скоропадського: на прохання дозволити українцям користуватися, як це було в минулому, рібними, соляними та мисливськими промислами в межах запорозьких земель послідувала імператорська приписка - "відкладено на деякий час, щоб не дозволити запорожцям під цим приводом селитися в зазначених місцях"⁴⁶. Крім цього були заборонені прямі стосунки гетьмана, старшини й козаків з турками, татарами, запорожцями, що опинилися в межах Кримського ханства⁴⁷.

До перерахованих політичних факторів варто додати ще й ряд економічних. Серед них: примусове переселення козаків з Правобережної України на Лівобережну й Слобідську, встановлення нових митниць та висилка (за указом від 26 квітня 1727 р.) за межі Російської імперії євреїв⁴⁸, котрі також відігравали чималу роль у налагодженні торгових зв'язків на теренах України. Указами 1727, 1728 рр., тобто в час правління Петра II, українським купцям дозволено торгувати з Кримом "незаказними" товарами, а кримським - приїжджати в Україну. Однак, тут же заборонялося доставляти з Лівобережної України товари в Запоріжжя, а кримським купцям - провозити зі собою запорожців⁴⁹. Указ від 31 березня 1735 р. забороняв відпускати овечу шерсть з України, оскільки вона використовувалася на російських суковних фабриках⁵⁰. Таким чином, на 20-30 рр. XVIII ст. припадає відчутний спад у торгових зв'язках Півдня України з іншими регіонами. Певні зрушення спостерігаються у цей час у зміцненні торгових зв'язків запорожців з Кримом і Туреччиною на основі договору, укладеного П.Орликом наприкінці 1710 р.⁵¹

За таких обставин чумаки з Лівобережної та Слобідської України збільшили поставки солі з Торських і Бахмутських промислів (соляні

⁴⁶ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малороссии. - К., 1993. - С.414.

⁴⁷ Там же. - С.415.

⁴⁸ Чулков М. Историческое описание Российской коммерции при всех портах и границах от древнейших времен до настоящего... - СПб., 1786. - Т.2. - С.76, 121.

⁴⁹ Там же. - С.123.

⁵⁰ Там же. - С.140-141.

⁵¹ Яворницький Д. І. Вказ. пр. - Т.3. - С. 357.

джерела на р. Бакмут були відкриті у 1683 р., а постійна їх розробка розпочалася торянами й маячанами з 1697 р.⁵²). Фактично у 20-30 рр. XVIII ст. вони забезпечували сідло не лише Слобожанщину й Гетьманщину, але й південно-західні повіти Росії. Якесь її кількісне навіть поступала через Ніжинську митницю в Річ Посполиту⁵³. Щодо доставки риби, то вона здебільшого привозилася з Дону. До певної міри цьому сприяв сенатський указ від 21 січня 1734 р., що дозволяв вільну торгівлю між донськими та українськими козаками хлібом та іншими товарами власного виробництва⁵⁴.

Значно активізується торгівля Півдня України з іншими регіонами та сусідніми державами в період Нової Січі, зокрема після війни Росії з Туреччиною в 1735-1739 рр., адже згідно з Белградським договором, Росія повернула собі землі, що відійшли від неї за Прутським і Андріанопольським договорами. Перейшовши в підданство Росії, запорожці, відповідно до Лубенського договору, стали освоювати землі, що належали їм до 1709 р.

На підставі наявних матеріалів можна дійти висновку, що в середині XVIII ст. найбільш тісні торгові зв'язки були налагоджені між Запоріжжям, з одного боку, і Лівобережною та Слобідською Україною, з другого. Значною мірою цьому сприяло й те, що всі регіони перебували у складі Російської імперії. З Лівобережної та Слобідської України на Запоріжжя поступали переважно продукти (борошно, крупа), напої (горілка, пиво, мед), одяг і тканини, шкіри, зброя, свинець та порох. Як свідчить повідомлення Коша на запит Сенату 1755 р., з Лівобережної України на Січ щорічно поступало: 10000 чвертей житнього борошна, 1000 - пшеничного, 5000 чвертей шпона, 500 бочок горілки, 200 - ячмінного солоду, 1000 відер прісного меду, 4000 пудів ниток на рибацькі сітки, 20000 аршинів полотна на сорочки, 20000 - хрящу, 4000 штук китайки на кафтани, 4000 аршинів різного кольору сукна, 2000 - різного іншого полотна, потрібного на одяг, шкіри з великої рогатої худоби, овець, просте сукно з овечої шерсті, порох, свинець і зброя. Із Січі відпускалося на Лівобережну Україну щорічно: 1500 четвертних возів риби, 2000 таких же возів солі, 4000 штук лисячих і вовчих шкур, 1000 коней, 1000 голів рогатої худоби, до 1000 пудів сала. Окремо з Києво-Межигірського монастиря для священнослужителів Січі: борошна - 30 чвертей, шпона - 10, горілки - 2 бочки, полотна - 1000 аршинів; із Січі - монастирю: 10 четвертних возів риби⁵⁵. За повідомленням кошового отамана Г.Федорова, якщо

⁵² Пирко В. А. Северное Приазовье. - С.29-31.

⁵³ Чулков М. Указ. соч. - С.107.

⁵⁴ Там же. - С.139.

⁵⁵ Яворницький Д. І. Вказ. пр. - С.419.

перераховані товари не поступали протягом року, то це спричиняло труднощі на Запоріжжі⁵⁶.

Однак уже наприкінці 50-х рр. спостерігається відпуск хліба із Запоріжжя (в першу чергу - до Криму).

Із Слобідської України на Південь, здебільшого, поступали товари іноземного походження, що привозилися на ярмарки в Сумах, Харкові тощо, а з місцевих - переважно горілчані вироби⁵⁷. На Слобожанщину - в основному, різна рибна продукція, а також східні товари, що доставлялися у південні порти. Щоб стимулювати розвиток цих промислів після їх реконструкції у 40-х рр., уряд заборонив доставку солі на Слобожанщину з інших регіонів, у т.ч. і з Криму. Правда, під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр., через неможливість доставки солі на Лівобережну Україну, виникли затруднення із забезпеченням нею не лише на Слобожанщині, але й на Гетьманщині та в південних повітах Росії. Тому чумаки з цих регіонів змушені були їздити за сіллю на Ельтонські озера⁵⁸. Після війни, у зв'язку з відкриттям широких можливостей доставки кримської солі, значно дешевшої, ніж бахмутська та торська, уряд забороняв її реалізацію на території Бахмутського повіту. Доказ цього - численні зобов'язання доставщиків кримської солі, складені в канцелярії Бахмутської митниці. Наприклад, мешканець Лебединського повіту Сумської провінції Єфрем Злобін підписав 7 квітня 1774 р. зобов'язання не продавати у м.Бахмуті та в межах повіту куплених у бахмутчанина Прокопа Буряченка 130 пудів кримської солі⁵⁹. Подібні зобов'язання підписали мешканець слободи Старий Айдар Семен Вакула (40 пудів), мешканець Харкова Степан Молчянов (640 пудів), бахмутські кушці Іван Болотов, слуга бахмутського кушця Івана Четверікова - Іван Горбань⁶⁰ та ін.

Ходовим товаром у торгівлі зі Слобожанщиною була худоба. Укладачі опису Азовської губернії 1782 р. відзначали, що вирощені тут воли, коні, вівці продавалися "порівняно дешево"⁶¹. Худобою торгували переважно запорожці. Так, у 1764 р. козак Пластунівського куреня Литвин продав мешканцеві містечка Водолаги двох биків - трьохліток та одну яловицю⁶². Але найбільше на Лівобережну та Слобідську Україну поступало риби й різноманітних виробів з неї. За під-

⁵⁶ Г о л о б у ц ь к и й В. О. Запорізька Січ... - С.299.

⁵⁷ Описи Харківського намісництва... - С.78.

⁵⁸ Полное собрание законов Российской империи. - Т. 15. - N11013.

⁵⁹ ЦДА. - Ф.1805. - Оп.1. - Спр.72. - Арк.16.

⁶⁰ Там же. - Арк. 17, 19, 21, 22, 27.

⁶¹ Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. - Екатеринослав, 1904. - Вып.1. - С.91.

⁶² Г о л о б у ц ь к и й В. А. Запорожское казачество... - С.351.

рахунками І.Слабеева, в середині XVIII ст. на Лівобережну Україну щорічно доставлялося до 120 тис. пудів риби⁶³. Сучасники зазначають, що найдешевшою була риба в Приазов'ї. В Азовському морі та лиманах рік, що впадають до нього, виловлювали білугу, осетра, севрюгу, стерлядь, сома, сазана, ляща, судака, окуня, плотву, камбалу, тараць та ін. Самка білуги, як вказував Гюльденштедт, незважаючи на присутність військ, восени 1773 р. разом з ікрою продавалася за 5-5,5 крб., самець - за 1,5 крб., пуд ікри - за 80 коп., а пуд соленої білуги - за 70 коп. Піваршинний судак (від голови до хвоста не менше 35 см), який називався сулою, коштував 5, а менший - підсулок - 1,5 крб. за тисячу штук. Тисяча штук соленої сули коштувала 30 крб., а підсулка - 5 крб.⁶⁴

Чумаки здебільшого купували дрібнішу рибу - сеньгу, чухоню, тарань та іншу. Тисяча штук свіжої чухоні на місці коштувала 3 крб., соленої - 5 крб. Українські чумаки, за спостереженнями Гюльденштедта, найбільше купували чухоню. На пароволовій мажі вони вантажили до 5 тис. штук риби. В Україні її продавали 1000 штук за 10 крб. Тарань, якої найбільше виловлювали навесні, продавалася на місці 1000 штук за 1 крб. Чумаки, що їхали на Азовське побережжя за рибою, доставляли сюди борошно, дьоготь та інші товари⁶⁵. Азовська риба розвозилася чумаками по всій Україні, включаючи й Прикарпаття. Її доставкою на ринки займалися різні верстви населення. Наприклад, у жовтні 1765 р. до Бахмутської заводської контори (мається на увазі соляних заводів) звернувся син солевара Іван Ілляшенко з проханням відпустити його з п'ятьма наймитами на "рибні ловлі". Враховуючи те, що в серпні цей же Ілляшенко звертався за дозволом на виїзд у торгових справах у луганські станиці та слобідські полки, є всі підстави вважати, що він займався доставкою риби на Слобожанщину та в сусідні з нею станиці Війська Донського⁶⁶.

Слід зауважити, що до 1753 р. торгівля Запоріжжя з Лівобережною і Слобідською Україною, а також із Росією велася безмитно. В цьому році за розпорядженням царського уряду були встановлені нові митні застави на межі зі Запоріжжям (Переволочанська, Кременчуцька, Цариченська, Бахмутська, Ізюмська), на яких з купців, що їхали на Січ з товарами, стали брати мито. У зв'язку з цим у 1756 р. Кіш відправив до Петербурга своїх депутатів, які через гетьмана стали домогатися відміни мита на продукти харчування, напої та інші товари першої необхідності для запорожців. Хоча депу-

⁶³ Слабеев І. С. Вказ. пр. - С.42.

⁶⁴ ЗООИД. - Т.2. - С.192-193.

⁶⁵ Там же. - С.214.

⁶⁶ ЦДІА. - Ф.1806. - Оп.1. - Спр.46. - Арк.57.

тати зуміли на певний час добитися деякого полегшення митних перепон, однак це було не надовго. 25 січня 1760 р. був прийнятий новий указ, який досить чітко регламентував умови торгівлі із Запоріжжям. Відповідно до нього: 1) продукти харчування, напої для споживання запорожцями, а також сукно, полотно для виготовлення одягу, шкіру для взуття й інші життєво необхідні товари, доставлені з-за кордону, з яких стягли мито на прикордонних митницях, дозволялося пропускати на Запоріжжя без всяких митних зборів, але Кошу заборонялося продавати ці товари за кордон, зокрема до Криму, Польщі тощо; 2) дозволялося безмитно купувати рушвиці, порох, свинець, креміль для рушниць тільки для власного користування і строго заборонялося перепродувати їх за кордон; 3) не дозволялося брати мито з риби, що вивозилася на Лівобережну Україну, коней, великої рогатої худоби та інших власного виробництва товарів запорожців; 4) з солі, що доставлялася запорожцями на Лівобережну Україну, оскільки вона вважалася привізною, приписувалося збирати мито; 5) обкладенню митом підлягали всі товари іноземного походження, що постунали через Запоріжжя на Лівобережну Україну та навпаки; 6) строго заборонялося запорожцям під своїм іменем провозити товари, що належали іншим кущам, а також свої вивозити в інші країни, зокрема до Криму та Польщі, особливо хліб та інші продукти; з Києво-Межигірського монастиря дозволялося в Січ безмитно відпускати для священнослужителів 30 чвертей борошна житнього й інших видів, 10 чвертей пшона, дві бочки горілки, 1000 аршинів полотна, а з Січі до монастиря - 10 четверокичних возів риби, сіль обкладалася митом⁸⁷. Таким чином, фактично цей указ був побудований на підставі відомостей отамана Г.Федорова за 1755 р. Звичайно, він значно обмежив участь запорожців у торгівлі сіллю.

Наявні у нашому розпорядженні документи не дають можливості дати детальну характеристику торгових зв'язків Півдня України з Правобережжям. Однак, можемо цілком обгрунтовано твердити, що ці зв'язки були постійними. Серед товарів, що постунали на Правобережжя, - традиційні для Півдня: риба, сіль і худоба. Про вивіз риби із Запоріжжя на Правобережну Україну, а звідтіля й до Польщі можна навести чимало прикладів. При цьому продаж запорожцями риби фіксується у різних містах, у т.ч. й у польському місті Вроцлаві⁸⁸.

Якщо про доставку риби на Правобережну Україну із Запоріжжя маємо документальні підтвердження протягом усього зазначеного періоду, то на другу половину XVIII ст. припадає чимало відомостей

⁸⁷ Яворницький Д. І. Вказ. пр. - Т.1. - С.419-420.

⁸⁸ Голубуцький В. О. Запорізька Січ... - С.272.

про продаж запорожцями на Правобережжі худоби. Найбільш відомими ярмарками Правобережжя, на котрі поступали насамперед запорозькі коні, були Умань, Торговиця, Богопільля та інші порубіжні із Запоріжжям міста. У Богопільлі періодично влаштовувалися урочисто обставлені ярмарки, на які з'їжджалися представники Запоріжжя, Польщі, Туреччини й Росії, укладалися договори про товарообмін, а також вирішувалися й інші питання, в яких були зацікавлені всі учасники. Про такі ярмарки сторони домовлялися завчасно і ретельно до них готувалися. Наприклад, у квітні 1761 р. на ім'я отамана Війська Запорізького надійшло запрошення взяти участь в урочистостях з нагоди "закладки на старому фундаменті" уманської фортеці. На них запрошувалися й запорожці зі своїм традиційним товаром, особливо наголошувалися умови продажу худоби. Підкреслювалося, що з тих, хто прибуде з товарами до Умані, не збиратимуть мита, що всім купцям гарантується повна безпека. У запрошенні подавалися відомості про всі ярмарки, котрі проводилися в м.Умані протягом року: 8 - одноденних, 3 - триденних, одна - двотижнева на Іоанна Хрестителя (тиждень до свята і тиждень після нього)⁶⁹. В архіві Коша збереглося також запрошення запорожців взяти участь у ярмарку в Богопільлі в 1767 р. При цьому богопільський губернатор, від імені якого було написане звернення, підкреслював, що питання участі запорожців у ярмарку погоджене з київським губернатором. Він просив отамана не лише оголосити запорожцям про проведення ярмарку, але й дозволити їм прийхати на нього зі своїми товарами, а також наголошував, що ні доставлені на ярмарок, ні куплені на ньому товари не обкладатимуться митом⁷⁰.

Для торгівлі із Запоріжжям уманські купці створили спеціальну компанію, котра мала своїх представників у Січі. До її обов'язків входило супроводжувати купецькі валки на Запоріжжя, слідкувати за збутом доставлених і закупою місцевих товарів. З листа Коша уманській комерційній компанії від 12 березня 1772 р. видно, що переважно на Запоріжжі її представники скуповували коней, рогату худобу, рибу та інші товари, серед яких важливе місце займала шерсть⁷¹. Серед товарів, що поступали на Запоріжжя, на першому місці були пшеничне та житнє борошно, горілка⁷². Доставлялися також різні ремісничі вироби та сільськогосподарський реманент. Своїх представників на Запоріжжі мали не лише торгові компанії Правобережної України, але й окремі купці⁷³.

⁶⁹ ЦДА. - Ф.229. - Оп.1. - Спр.80. - Арк.24-27.

⁷⁰ Там же. - Спр.164. - Арк.116.

⁷¹ Г о л о б у ц ь к и й В. О. Запорізька Січ... - С.190, 306.

⁷² Там же. - С.306-307.

⁷³ Там же.

Крім перерахованих товарів, на Правобережну Україну з Півдня надходило й чимало солі, хоча цей регіон забезпечувався прикарпатською сіллю. У середині XVIII ст. на рік поступало до 1000 волових возів солі⁷⁴. Необхідно зауважити, що чумаки з Правобережної України, а також запорожці під час війни Росії з Туреччиною у 1768-1774 рр. доставляли сіль із Хаджибейських лиманів⁷⁵. Через Правобережну Україну Північне Причорномор'я підтримувало торгівлі зв'язки з Польщею та іншими країнами Центральної і Західної Європи⁷⁶.

Нестабільність політичних стосунків між Запорізькою Січчю та Кримським ханством, звичайно, впливала на торгівлі зв'язки між ними. Проте наявні факти дозволяють стверджувати, що протягом XVIII ст., зокрема в період Нової Січі, вони були досить тісними. Найбільш поширеним товаром, що доставлявся на Запоріжжя й в інші райони України, була сіль. Зацікавлені в отриманні прибутків кримські хани й пристави завчасно сповіщали запорожців про час осідання солі, умови її збору та запрошували приїздити за нею до Криму. Так, пристав Перекопського промислу Баба-Іман, звертаючись до Коша з листом, 25 червня 1764 р. писав: "... сего году, уже выстояние свое сделал, соль произошла изобильно противу пропедшего, как обычай, села хорошо. Да притом же воды и травы у нас в Крыму, также и на пути везде изобильно, так что очень спокойно ныне для чумаков, а для скота кормов достанет... при чем прошу в незамедлении чумаков прислать за солью"⁷⁷. За сіллю на Перекопські озера приїжджали не тільки запорожці, але й чумаки різних регіонів України. Ціна на сіль тут була досить постійна - 4 крб. за віз (до 120 пудів) і 1 крб. мита біля Перекопських воріт. Враховуючи це, чумаки вдавалися до хитрощів, щоб зекономити декілька карбованців. Вони залипали частину маж на певній віддалі від Перекопу, а на ті, що доходили до соляних озер, вантажили дві норми солі. Пристави, хоча й бачили цей обман, однак не заперечували. Проте, коли маж не вигримувала такого вантажу й ламалася, а сіль з неї висипалася, то доводилося за неї платити вдруге. Переїхавши Перекоп, чумаки переважували половину солі на залишені мажі й відправлялися в дорогу. На цій операції вони заощаджували 5 крб.⁷⁸ Гюльденштедт зазначав, що за одну таку поїздку, коли під час війни чумаки доставляли провіант для російських військ, можна було добути до 22 крб.

⁷⁴ Яворницький Д. І. Вказ. праця. - Т.1. - С.424; Скальковський А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Ч.2. - С.470-472.

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ Голобуцький В. О. Запорізька Січ... - С.304-305.

⁷⁷ Цит. за: Скальковський А. Указ. соч. - С.475.

⁷⁸ Там же. - С.478.

Крім солі, з Криму на Запоріжжя та в інші регіони України доставлялися вино, фрукти, а також товари, що поступали в Крим з країн Сходу, перш за все прянощі⁷⁹. Інколи в Криму купували такий неординарний товар, як верблюди (їх доставляли в Петербург як презенти різним вельможам)⁸⁰. Із Запоріжжя в Крим поступали коні, велика рогата худоба, вівці, масло солоне та свіже, шкіра, хутро, хліб, залізо, зброя, тютюн⁸¹. Оскільки кримські гроші були несталими (кожний хан випускав свої), у торгівлі з Кримом був дуже поширений товарообмін. 19 жовтня 1763 р. Кіш розіслав розпорядження, що забороняло приймати татарські баплики (срібну й мідну монету). Слід зауважити, що, купуючи у запорожців товар за баплики, татари вимагали за сіль російські гроші. В той же час Кіш звернувся через російського консула в Криму до хана за дозволом купувати кримську сіль за татарську монету⁸². Позитивне вирішення цієї проблеми можна розцінювати як зацікавленість Криму у розвитку торгових стосунків із Запоріжжям та іншими українськими землями.

Торгівля з Кримом велася не тільки суходолом, але й морем. Доказом цього може служити листування між Кошем і комендантом Очаківської фортеці в квітні 1764 р., в якому йдеться про пропуск до Січі судна з товарами для гетьмана⁸³. В Криму основними центрами торгівлі були Перекоп, Кафа, Козлів (Євпаторія). На Запоріжжі товарообмін відбувався не лише в Січі та паланкових центрах, але й по селах, де знаходилися необхідні їм товари татарські купці⁸⁴. У 1760 р. кошовий отаман писав коменданту фортеці св. Єлизавети, що в Січі "торговля всему производится"⁸⁵. Січ була важливим центром не тільки транзитної торгівлі із сусідніми землями та країнами, але й внутрішньої. Як свідчить лист кошового отамана киявському губернаторові від 21 лютого 1755 р., до Січі прибували судна з товарами з різних міст Османської імперії⁸⁶. Доставлені в Січ товари, переважно бакалія, поступали не лише в різні регіони України, але й у сусідні країни - Польщу, Росію.

Крім транзитної торгівлі, зі середини XVIII ст. все більшого розвитку набуває внутрішня торгівля. У містах, містечках і навіть у селах проводилися ярмарки, торги, на яких місцеві мешканці обмінювалися результатами власної праці. Найбільш відомими центрами тор-

⁷⁹ Голобуцький В. О. Запорізька Січ... - С.313-314.

⁸⁰ Яворницький Д. І. Вказ. пр. - Т.1. - С.416-417.

⁸¹ Там же. - С.416.

⁸² Голобуцький В. О. Запорізька Січ... - С.312-313.

⁸³ ЦДА. - Ф.229. - Оп.1. - Спр.157. - Арк. 2, 4.

⁸⁴ Голобуцький В. О. Запорізька Січ... - С.313.

⁸⁵ ЦДА. - Ф.229. - Оп.1. - Спр.86. - Арк.26.

⁸⁶ ЗООИД. - Т.ХІV. - С.622.

гівлі на схід від Дніпра були такі міста, як Бахмут, Слов'янськ, Новомосковськ, Олександрівськ, Белівськ (Константиноград), Кременчук; на захід - Єлизаветград, Новомиргород, Крилівськ, Катеринослав. У деяких з них ярмарки продовжувалися по декілька тижнів. На них приїжджали купці з різних регіонів України й сусідніх країн. Під кінець XVIII ст. намітилися певна спеціалізація в ярмарковій торгівлі. Наприклад, Бахмут славився торгівлею великою рогатою худобою, а Маріуполь - рибою⁸⁷.

Ярмарки і торги влаштовувалися не лише в містах і містечках, але й у селах. Так, у Слов'янському повіті на Катеринославщині в середині 90-х рр. XVIII ст. вони проводилися у десяти поселеннях: в одному - 5, у п'яти - 4, у двох - 3, в одному - 2 та ще в одному - 1 ярмарок. Усього у повіті в 1795 р. проводилося 37 ярмарків⁸⁸.

Розвиток торгівлі сприяв зростанню місцевого купецтва. Певних висновків щодо кількості купців в окремих містах і розмірів їхніх капіталів можна дійти на підставі складеної в Новоросійській губернії відомості на початку 1775 р.⁸⁹

КУПЕЦТВО НОВОРОСІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1775 Р.

Місто	Розподіл купців за гільдіями			Разом
	1-а	2-а	3-я	
Кременчук	1	12	39	52
Єлизаветград	6	32	117	155
Новомиргород	1	9	23	33
Ново-Архангельськ			1	1
Катеринослав			10	10
Павлівськ			1	1
Криловськ		4	25	29
Крюків		1	3	4
Белівськ	1	6	10	17
Бахмут	1	12	14	27
Загалом	10	76	243	329

⁸⁷ Центральний військово-історичний архів Росії. - Ф.ВУА. - Спр.18725. - Арк.49-50, 61-62.

⁸⁸ Там же. - Ф.52. - Оп.1/194. - Спр.801. - Арк.10-21.

⁸⁹ Там же. - Спр.79. - Арк.122-129.

Таблиця переконливо свідчить, що ріст купецтва у містах Півдня України був досить нерівномірний. Хоча Єлизаветград був заснований лише у 1764 р., однак чисельність купців у ньому була найбільша. В цілому у містах на захід від Дніпра проживало понад 2/3 усього купецтва Новоросійської губернії. Сума капіталів усіх купців складала 381 515 крб. З них на купецтво Єлизаветграда припадало 194 650 крб., або понад 51% від загальної кількості. Варто зазначити, що чималий капітал місцеві купці придбали під час війни Росії з Туреччиною у 1768-1774 рр., доставляючи провіант та зброю для російської армії.

Таким чином, протягом XVI-XVIII ст. Південь України завдяки транзитним шляхам, що пересікали його, перебував у тісних торгових стосунках з іншими українськими землями, а через них і сусідніми країнами. У XVIII ст., у ході заселення й господарського освоєння краю, його торгові зв'язки значно зміцніли. Чималу роль у цьому відіграло місцеве купецтво, котре брало активну участь як у внутрішній, так і в зовнішній торгівлі.

МАЛІВІДОМІ МАТЕРІАЛИ ІСТОРИКІВ ЛЬВОВА

Мало уваги в історіографічній літературі приділялось роботам львівських істориків, які, працюючи з місцевими джерелами, писали історію рідного міста, розуміючи, що справжню історію творять не всезагальні теорії, а накопичення окремих, малозначимих на перший погляд фактів, які, мов окремі цеглини, складаючись за певною схемою, творять єдину будівлю історії всієї країни. І якщо таких метрів, творців всезагальних схем, як М. Грушевський, можемо назвати архітекторами вітчизняної історичної науки, то цих істориків по праву можна величати її будівничими. Справді, вони не так відомі широкому загалу, твори їх не такі визначні, але поза їхньою буденною працею науки не існує.

Не дивно, що часто навіть імена дослідників нам не відомі. Залишилися лише окремі витяги, дослідження, нотатки, підготовані до друку, але не видані з тих чи інших причин статті цих авторів. Вони цікаві нам сьогоднішнім як своїми здобутками, так і своїми помилками¹. Як зазначав А. Санцевич: "В історіографічному дослідженні має аналізуватись увесь доробок істориків - розкриватись правдива картина здобутків, недоліків та суперечностей, накреслюватись перспективи дальших студій"². Тим паче, що це не тільки наша історіографія, але, й це, мабуть, в першу чергу, наша історія. Всі ці нотатки, записи, підготовчі матеріали допомагають, крім усього іншого, прослідкувати методику роботи їх авторів, а таке проникнення у творчу лабораторію істориків при вивченні їх наукової спадщини відіграє важливу роль, бо "історик історичної науки повинен, по-можливості, досконалим засвоїти систему історичного мислення того вченого, творчість якого досліджується"³. Можемо додати, що вивчення маргінального фону наукових досліджень допомагає краще зрозуміти розвиток науки на тому чи іншому його етапі. Те ж з повним

¹ Питання про те, що має бути включено до історіографічних досліджень, неодноразово ставало предметом наукових дискусій (Див.: Нечкина М. Історія історії // Історія і історики. Історіографія історії СРСР: Сб. статей. - М., 1965. - С.12; Санцевич А. Види історичних досліджень // Український історичний журнал. - №7. - 1990. - С.63-72).

² Санцевич А. Види історичних досліджень... - С.72.

³ Дашкевич Я. Питання розвитку історіографії спеціальних дисциплін історії України // Архіви України. - №4. - 1970. - С.12.

правом можна сказати і про неопубліковані статті львівських істориків.

Чимало таких підготовчих і чорнових матеріалів збереглось у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові. Ці матеріали розпорошені по різних збірках і фондах, різні за своїм рівнем, характером, а отже, і за своєю вагомістю. В даній статті подаємо лише короткий нарис бібліографічно-ознайомчого характеру про частину таких справ, об'єднаних єдиною урбаністично-краєзнавчою тематикою⁴.

Одним із досить розроблених фондів є колекція Львівської Ставропігії, левову частку якої становлять матеріали архіву Львівського Успенського братства - "єдиного архіву української громадської організації XVI-XVIII ст., що зберігся не фрагментарно, а майже повністю, з усіма своїми структурними розділами"⁵. Фонд нараховує понад 1700 одиниць зберігання. Серед матеріалів фонду - привілеї, декрети, дарчі грамоти, відозви, контракти, листування братчиків, протоколи, касові книги, інвентарні описи, особисті документи членів братства, документи до історії парафій, монастирів, церковних братств, маніфести, декларації, листи та інші документи державних діячів Польщі, Росії, Австрії, Пруссії тощо. Багато з цих джерел неодноразово публікувалось. Крім того, матеріали, що входять до даного фонду, широко використані істориками⁶. Найбільше відзначився у цій роботі Д.Зубрицький, який впорядкував архів не лише львівського магістрату, але і братства. Запроваджений ним принцип тематичного поділу документів, не змінювався, а наступні історики (К.Расп, І.Вагилевич, К.Бадецький та ін.) вносили лише окремі уточнення і доповнення⁷. І все ж серед матеріалів фонду є і справи, що були

⁴ Аналізуються лише матеріали фондів 52, 129, Р-1 ЦДІА України у м. Львові.

⁵ Ісаєвич Я. Архів Львівського братства // Архіви України. - 1968. - №1. - С.88.

⁶ Виписки з архівних документів братства та магістрату за XIV-XVIII ст., зроблені у XIX ст. І.Вагилевичем та Я.Головацьким з примітками Д.Зубрицького (Ф.129. - Оп.2. - Спр.804. - 67 арк.); Крыловский А. Протоколы и другая деловые бумаги Львовского Ставропигиального братства (1599 - 1702 гг.) // Архив ЮЗР. - К., 1904. - Ч.1. - Т.11. - С.1-123; Крыловский А. Протоколы и другая деловые бумаги Львовского Ставропигиального братства (1586-1881 гг.) // Архив ЮЗР. - К., 1904. - Ч.1. - Т.12. - С.1-158; Monumenta Confraternitatis Stauropigiatae Leopoliensis sumptibus Institutii Stauropigiatae / Edit. W.Milkowicz. - T.1. - Leopoldis, 1895. - 886 s.; Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. - К., 1966. - 252 с.

⁷ Ісаєвич Я. Д.І.Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. - 1963. - №1. - С.50. Про пов'язану з роботою Д.Зубрицького з архівними матеріалами справу щодо передання частини документів і їх копій до Росії

обійдені увагою дослідників. Це витяги з архівних документів та друкованих праць і рукописи наукових статей львівських істориків різної доби. Серед таких матеріалів, звичайно, далеко не всі заслуговують на увагу, і все ж є кілька досить цікавих. Зокрема, в складі 3-го опису 129-го фонду ЦДІА України у м.Львові є такі неординарні дані до історії церкви, як фрагмент богословського трактату про церкву, церковне майно і еретичні вчення, що був написаний для захисту у Львівському університеті у 1762 р.⁸; спогади Петрушевича з історії церкви, записані професором теології Титом Машковським (1912 р.)⁹ тощо. Не лише істориків, але і мовознавців може зацікавити зроблений невідомим автором на початку ХХ ст. рукопис словника церковнослов'янської мови, базований на Чуднівському Євангелії¹⁰.

Серед матеріалів даного фонду є чимало різноманітних витягів з історичних праць А.Стадницького, І.Шараневича, Г.Шнайдера, М.Голубця, І.Крип'якевича та ін. Деякі з них обмежені якоюсь однією темою, як от витяги нествановленого автора із документів (10-го тому АГЗ, Архіву Ставропігії, літописів Андрея Чеховича, Мартина Грозвайєра тощо) та наукових праць (В.Серафимовича, І.Юзефовича тощо) про князя Вишневецького та облогу Львова Хмельницьким¹¹. До цієї ж категорії належать і виписки нествановленого автора із 5-го тому історії України-Руси М.Грушевського, які у поєднанні із фрагментами з інвентарних описів сіл Сернків Середніх і Долішніх були підготовчими матеріалами для неопублікованої статті цього ж автора з робочою назвою "До історії панщини в Польщі в XVII ст."¹². Але особливо хочеться виділити у даній групі джерел витяги нествановленого автора з наукових праць і публікацій з найдавнішої історії Львова (кінець XIX ст.)¹³. Матеріали ці неоднорідні, виписки короткі, зроблені, очевидно, з якоюсь конкретною метою. Інтерес викликає спроба автора цих записок прослідкувати зміну назви міста в залежності від

також див.: Иконников В. Опыт истории русской историографии. - К., 1891. - Т.1. - Кн.1. - С.261-263; Українсько-руський архів. - Т.ПІ: Матеріали і замітки до історії національного відродження Галицької Русі в 1838 та 1840 рр. / Зібрав і пояснив Михайло Тершаковець. - Львів, 1907. - С.195; Вадескі К. Zaginionie księgi średniowiecznego Lwowa. - Lwów, 1927. - S.37-38; Тишинська Е. Погодіні і Зубрицький // ЗНТШ. - Львів, 1912. - Т.СХ. - С.101-122.

⁸ ЦДІА України у м.Львові. - Ф.129. - Оп.3. - Спр.248. - 8 арк.

⁹ Там же. - Оп.3. - Спр.258. - 10 арк.

¹⁰ Там же. - Спр.266. - 66 арк.

¹¹ Там же. - Спр.271. - 9 арк.

¹² Там же. - Спр.264.

¹³ Там же. - Спр.257. - 4 арк.

політичних та національних орієнтацій урядових кіл. Це далеко не нова ідея і вона має свою історіографію¹⁴.

Автор наводить дані про вживання німецької назви міста у грамоті князя Юрія II від 1334 р., де місто наше назване Lemberg. Але це всього лиш одна із форм назви міста. Зокрема, 1359 р. у документі львівських радників від 10 січня місто назване Lemburg, як, до речі, у Хроніці Зіморовича під роком 1340¹⁵. Все це надто слабка аргументація наявності чи впливовості німецького елемента у Львові, хоч сам факт значимості німців у місті є беззаперечним. Та наведені автором поодинокі факти не складають чіткої системи. Більше того, цей ряд можна було б продовжити і матеріалами, які не зафіксовані автором записок. Зокрема, Lemburg-ом місто назване і в документах Казимира Великого (28 грудня 1360 р., 16 серпня 1365 р., 27 липня 1368 р.¹⁶ тощо), Владислава Опольського (9 грудня 1372 р.¹⁷, 11 листопада 1372р.¹⁸, 15 грудня 1373 р.¹⁹, 4 жовтня 1377 р.²⁰, 8 жовтня 1377 р.²¹ тощо), королеви Єлизавети (23 серпня 1379 р.²²), короля Людовіка (1 квітня 1380 р.²³ та недатований документ²⁴), Владислава Ягайла (29 вересня 1388 р. та 1 жовтня 1389 р.²⁵) та ін. У документі Владислава

¹⁴ Г о л у б е ц ь М. "Нації" княжого Львова // Діло. - Ч. 2. - С.2; Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez M.Balińskiego i T.Lipińskiego. - Т.II. - Cz.2. - Warszawa, 1845. - S.551; B a d e c k i K. Średniowieczne ludwisarstwo lwowskie. - Lwów, 1921. - S.9; C z o ł o w s k i A. Obraz dziejowy Lwowa. - Lwów, 1896. - S.4.

¹⁵ Z i m o r o w i c z B. Historia miasta Lwowa, Królewstw Galjcyi i Lodomeryi stolicy; z opisaniem dokładnem okolic i potroynego obleżenia. - Lwów, 1835. - S.61; R a s p C. Historische Nachweisung der Rechte der Stadt und der Bürger zu Lemberg. - Lemberg, 1865 // ЦДІА України у м. Львові. - Ф.55. - Оп.1. - Спр.74. - Арк.2; Gorzycki K. Połączenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego. - Lwów, 1889. - S.88

¹⁶ Akta Grodzkie i Ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej (abbr. - AGZ). - Lwów, 1872. - Т.III. - S.27, 33, 40-45.

¹⁷ Ibid. - S.47

¹⁸ AGZ. - Lwów, 1875. - Т.V. - S.8.

¹⁹ Ibid. - S.9.

²⁰ Ibid. - S.15.

²¹ AGZ. - Lwów, 1872. - Т.III. - S.50.

²² Ibid. - S.58.

²³ Ibid. - S.60.

²⁴ Ibid. - S.61; у копіярі, з якого взято цей документ немає дати. І.Вагилевич датує його 1381 р. Але К.Ліске вважає, що якби цей документ відносився до 1381 р., то при імені Єлизавети, яка на той час вже померла, були б слова "felicis recordacionis, ple memorie" або щось подібне, а оскільки такої приставки немає, то документ цей мiг бути написаний 1379 або 1380 р.

²⁵ Ibid. - S.80, 84-85.

Ягайла, де Львову підтверджується магдебурзьке право і 100 франконських ланів, встановлюється восьмиденний щорічний ярмарок і окреслюються прибутки війта (1 жовтня 1389 р.), теж вживається назва *Lemburg*, але поруч з нею вперше - слова "*civitas nostra Leōna*"²⁶. Крім того, трапляється в документах і не зафіксована автором виписок форма *Lamburg*²⁷. Причому у документах Владислава Ягайла від 25 березня 1426 р. та 14 травня 1427 р. вживається конструкція "*civitas nostra Lamburgensis alias Leopoliensis*"²⁸, що, очевидно, фіксувало перехідний період у становленні використовуваної в документах форми назви міста.

Існували ще інші варіанти назв Львова. Сам автор даних записок наводить витяги із матеріалів того ж періоду, які фіксують їх. Так, у привілеї Казимира III від 17 червня 1356 р., виданому у Сандомирі Львів названо "*Lwów*", а з нотаток Зіморовича наводяться фрагменти за 1270 р., де у латинському тексті місто назване у руському варіанті "*Lwihorod*"²⁹. Отже, прослідкувати якусь закономірність авторові не вдалося. Можливо, тому ця робота була не завершена і полишена дослідником, так би мовити, на півдороги. Можемо припустити, що ~~невідомий~~ нам автор, під впливом висловлених у літературі думок щодо залежності вживаної в документації назви міста від певних політичних чинників, поставив перед собою мету прослідкувати це на джерелах, що відносяться до раннього періоду історії міста. Але, навіть не охопивши усього діапазону доступних матеріалів і зрозумівши безперспективність даного завдання у науковому (на відміну від пропагандистського) плані, відмовився від нього. Тобто, маємо справу із певним відхиленням від наукової пошукової роботи, з однією із тих жибних гіпотез, що так часто трапляються у науці і знати котрі необхідно, аби оминати помилкові пляхи, на які часто звертали попередники³⁰.

²⁶ AGZ. - Lwów, 1875. - Т.V. - S.24.

²⁷ Ibid. - S.16, 48.

²⁸ Ibid. - S.49, 55.

²⁹ ЦДА України у м.Львові. - Ф.129. - Оп.3. - Спр.257. - Арк.3. Див.: ЦДА України у м.Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.1157. - Арк. 26. Zimorowicz V. *Historya...* - S.61.

³⁰ А таких курйозних, а іноді і смішних тверджень у літературі не бракувало, зокрема це стосується і встановлення історії назви міста Львова, як наприклад твердження Пядора Стрипського з подорожніх записів "Мої вражіння у Львові", які за твердженням автора спираються на авторитетні джерела. Наскільки такі джерела можуть бути авторитетними, можна судити хоча б із такої цитати: "...сей вареш (місто) заложив князь Лев, так около року 1250, коли шче Червона Русь (Галичина) не була прилучена до Польської держави. Домівники назвали варипш об імени їхнього князя: Львів, а Поляки виговорили Lwów. Східно-південні чужинці переклали собі на Leopolla, а Германи на Leoburg. Перегодом з Leoburga став Leoberg, а букву "о" заступив той посовий звук m, який шче до

Звертає на себе увагу і рецензійний блок даної групи джерел. Автори більшості цих рецензій не встановлені, але, очевидно, ними були львівські дослідники. Це і огляд джерел до історії України-Руси зроблений у 30-і роки ХХ ст.³¹, і рецензія на 25-й том AGZ та витяги з нього (1935 р.)³², і виписки та зауваження до праці Олени Полячківни "Księga radziecka miasta Drohobycza 1542-1563" (1936 р.)³³, і рецензія на працю Анни Дерфлер "Матеріали до історії міста Самбора 1390-1795" (1936 р.)³⁴. Авторів цих рецензій встановити не вдалось. Але вони якоюсь мірою теж відображають хід історіографічного процесу. Написана у 1935 р. рецензія на 25-й том AGZ (AGZ - Т.ХХV: Lauda Sejmikowe halickie 1696-1772. - Lwów, 1935)³⁵, цікава ще й як документальне засвідчення наукової діяльності працівника архіву львівського історика Войтиха Гейноша, який і був автором даного тому. Видання його оцінене рецензентом як: "дуже старанне", яке має

сьогодня в повній силі йє в Польській бесіді, і назву вареша стали вигорити; Lemberg... Але звідки ваялася німецька назва Lemberg? Хоть до рідва роздуматися (вгорі над рукописом напис зроблений олівцем - *буду думати*), та не згадаю. Йден філолог казав міни в Академічній Громаді, ніби-то походило в Lamn і Berg. Але як прийшов Баран до Львова? Був там й Йеден геолог. Як тільки почув, о шчо ходить, крикнув: - Е! Де тудя з Бараном! Та ж не бачте, шчо вареш розлягаєся меже двома довгими грунтами. Ну, Klemm по німецьки значить тьїсьє місто, Львів же як раз в такім, назвали отже його давго Klemshberg. Але рясні дождь і частий виступ ріки Полтви одмили на йеднім кінці вареша букву "К" і осталося Lemberg! Пунктуш! Ну будь тепер розумний. Котрий має рацію?" Насправді, нема меж як філологічним, так і історичним фантазіям автора цитованих подорожніх записок. - І подібні твердження далеко не поодинокі. (ЦДДА України у м.Львові. - Ф.309. - Оп.1. - Спр.125. - Арк. 13, 18). Даний документ не датований, однак встановити час його написання не важко, бо писались вони, так би мовити, по ходу подорожі, про що свідчать ще яскраві враження і деталі, а про час початку подорожі говорить сам автор: "Я пуштувся в дорогу с такими самими намірами як Фрітїоф Нансен перед шістьма місяцями тому назад" (Там же. - Арк.15). Фрітїоф Нансен (1861-1930) - норвецький мандрівник, здійснив 1888 р. переїзд через Гренландію, зібравши перші відомості про природу плато, 1893-1898 рр. керував експедицією на судні "Фрал" у високій широті Арктики. Тобто, можна твердити, що подорож Стрипського відбулась не раніше 1888 р. і не пізніше 1897 р. Отже, беззаперечно даний рукопис відноситься до останньої чверті ХІХ ст.

При назві даної статті у рукописі примітка: "на прошенє автора заковцемо его мову і пропись; одно і друге має бути взірцем, як наміряє автор писати дома для своїх братів, Угорських Русинів" (Там же. - Арк.15).

³¹ ЦДДА України у м.Львові. - Ф.129. - Оп.3. - Спр.270. - 4 арк.

³² Там же. - Спр.280. - 26 арк.

³³ Там же. - Спр.283. - 11 арк.

³⁴ Там же. - Спр.284. - 15 арк.

³⁵ Там же. - Спр.280. - 26 арк.

"багато цікавого матеріалу для історії наших галицько-руських пляхетських родів"³⁶.

До категорії ж рецензій належать і витяги та зауваження невстановленого автора до праці Олени Полячківни³⁷ "Księga gdzieska

³⁶ Там же. - Арк.19.

³⁷ Полячківна (в українській транскрипції сама вона подає Полячек) **Олена Адамівна**. Народилась у Львові 24 лютого 1881 р. у родині лікарів. Навчалась в школі Візіток в Кракові (1884-1894). Іспит на атестат зрілості склала в 1905 р. в III Львівській гімназії. 1905-1909 рр. студювала історію у відділі філософії Львівського університету. 1909 р. отримала ступінь доктора філософії на підставі роботи "De Lumbres, ambasadador francuski i jego misja dyplomatyczna w Polsce w latach 1656-1660". 1910 року при Львівському університеті склала вчительський іспит з історії та географії. Володіла польською, французькою, німецькою, італійською, латинською мовами, крім того читала українською, грецькою, англійською. З науковою метою побувала в Італії, Німеччині, Австрії, Швейцарії, Бельгії. 1922-1923 рр. студювала дипломатику та геральдику в Парижі. 1930 р. при Познанському університеті захистила дисертацію, здобувши науковий ступінь доцента допоміжних історичних наук, внаслідок чого зобов'язана була щороку в травні проводити цикл занять у цьому навчальному закладі. 1911-17 рр. була асистентом Промислової інспекції у Львові. У 1917-1940 рр. пропрацювала в Львівському Земському (т. зв. Бервардинському) архіві (збереглась заява О.Полячківни від 25 вересня 1940 р. до дирекції архіву з проханням поновити її на роботі в архіві (ЦДІА України у м.Львові. - Ф.Р-1. - Оп.1-ос. - Спр.2. - Арк.38) та індивідуальні звіти про роботу за 1929-1939 рр. (ЦДІА України у м. Львові. - Ф.145. - Оп.1. - Спр.58. - Арк.1, 3, 5, 8, 10, 13, 16, 28, 30, 33, 36, 41, 44, 48, 51, 54, 56, 58, 60, 62, 65, 70, 73, 76, 79, 84, 87, 91, 94, 95, 98, 101, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 112, 114, 115, 119, 122, 125, 127, 130, 133, 134, 139, 140); збереглись картотеки О.Полячківни, що засвідчують широке коло її інтересів, серед них виділяються виписки з геральдики (Там же. - Спр.102. - Арк. 2374, 2400, 2403, 2423, 3232), картотеки до покажчика городських і земських урядовців (Там же. - Спр.101. - Арк. 2654). Із збережених картотек дізнаємось і про географію її наукових контактів (Там же. - Спр.102. - Арк. 2818-3069). Залишилися серед матеріалів О.Полячківни і записи віршів польських авторів і конспекти прочитаних нею досліджень (ЛНБ ім. В.Стефаніка АН України. - ВР. - Ф.80. - Спр.34/п.2. - 45 арк.; Спр.35/п.2. - 34 арк.; Спр.36/п.3. - 74 арк.; Спр.37/п.3. - 49 арк.; Спр.38/п.3. - 27 арк.; Ossolineum we Wrocławiu. - ВР. - Спр.11998/ II (Różne listy z lat 1858-1943). - Арк.53-54)); 1929-1939 рр. працювала доцентом допоміжних історичних наук у Львівському університеті. Проводила дослідження в галузі геральдики, генеалогії, сфрагістики, дипломатики. Цікавилась проблемами методології та питаннями фахової підготовки архівістів. Брала участь у підготовці перших томів Польського біографічного словника (від 1934 р. була членом його редакційного комітету). 1909 р. стала членом польського Геральдичного товариства, 1920 р. - Наукового товариства у Львові, 1928 р. - членом австрійського Геральдичного товариства "Adler" і швейцарського Societe Suisse d'heraldique, a 1937 р. - членом-кореспондентом французького Societe Francaise d'heraldique et de sigillographie в Парижі. З 1941 р. працювала в бібліотеці Оссолінських. На її квартирі, де вона жила разом з сестрою Марією (Сестра Олени Полячківни -

miasta Drohobycza 1542-1563 z 1 mapą i 2 tablicami" (Lwów, 1936),

написана одразу по виході книги з друку у тому ж таки 1936 р.³⁸

У 1909 р. повітовий суд Дрогобича передав Крайовому архіву актів городських і земських у Львові 147 томів дрогобицьких актових книг і фасцикул³⁹. Ці книги продовжували залишатися власністю м. Дрогобича і лише як депозит передавалися у Львівський архів⁴⁰. Серед найрізноманітнішого актового матеріалу були 7 книг з історії міста часів Речі Посполитої⁴¹. Серед них - і книга постанов ради м. Дрогобича з 1542-1563 рр. (передана в архів під сигнатурою В.341⁴²). Це одна з найстаріших книг подібного характеру, що збереглися до нашого часу, причому не лише для Дрогобича, але і для всієї Галичини⁴³.

Марія - працювала вчителем однієї з львівських гімназій (Chałubińska A. Polaczkówna Maria (1878-1944) // Polski Słownik Biograficzny. - Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź, 1982. - Т. XXVII/2. - Z. 113. - S. 269-271; Losowski J. Uwagi na marginesie biogramu Marii Polaczkówny // Przemyskie Zapiski Historyczne. 1985. - R. III. - S. 211-220; ЛНБ ім. В. Стефаніка АН України. - ВР. - Ф. 80. - Спр. 16/п. 1. - 7 арк., Спр. 9/п. 1. - 5 арк., Спр. 22/п. 2. - 114 арк., Спр. 8/п. 1. - 13 арк., Спр. 8/п. 1. - 12 арк., Спр. 9/п. 1. - 32 арк., Спр. 11/п. 1. - 3 арк., Спр. 22/п. 2. - 114 арк., Спр. 25/п. 2. - 105 арк., Спр. 29/п. 2. - 2 арк.), а брат Іван був урядовцем Міністерства Комунікацій у Варшаві (ЦДДА України у м. Львові. - Ф. Р. 1. - Оп. 1-ос. - Спр. 2. - Арк. 39-42) з червня 1941 р. містилось Бюро Інформації і Пропаганди Армії Крайової. В серпні 1942 р. Олена Полячківна була заарештована гестапо. Восени того ж 1942 року розстріляна в с. Лисиничах під Львовом (Kietbicka A. Polaczkówna Helena // Polski Słownik Biograficzny. - Kraków, 1982. - Т. XXVII/2. - Z. 113. - S. 267-271; Pamięci tych co odeszli // Archeion. - Warszawa, 1948. - R. XVII. - S. 11)

³⁸ ЦДДА України у м. Львові. - Ф. 129. - Оп. 3. - Спр. 285. - 11 арк.

³⁹ Інвентарний опис документів, переданих у 1909 р. з Дрогобича до Львова, зберігається в ЦДДА України у м. Львові. В ньому подано попередній номер справи, судовий її номер, назва документа, крайні його дати, книга чи фасцикул. Книга Ради Дрогобича 1542-1563 рр. стоїть першим пунктом під заголовком "Liber antiquus", причому, це єдина справа в цій групі, що відноситься до XVI ст. Всі інші книги і фасцикули репрезентують XVIII-XIX ст. Справи №136-147 були 11 листопада 1921 р. передані до Архіву паньствового у Львові. (ЦДДА України у м. Львові. - Ф. 29. - Оп. 1. - Спр. 289. - Арк. 1-4).

⁴⁰ ЦДДА України у м. Львові. - Ф. 129. - Оп. 3. - Спр. 285. - Арк. 1.

⁴¹ Polaczkówna H. Księga radziecka miasta Drohobycza 1542-1563 z 1 mapą i 2 tablicami. - Lwów, 1936. - S. VIII

⁴² Книга ця і нині зберігається в архіві. Вона невеликого формату, пергаментна, погано збережена, хоч повністю придатна до відчитання. Записи пронумеровані, нумерацію сторінок, як і сучасне датування, проставлено синім чорнилом, очевидно ще в ході підготовки її до публікації. (ЦДДА України у м. Львові. - Ф. 29. - Оп. 1. - Спр. 8. - 212 арк.)

⁴³ Про книги львівської ради див.: Вадєскі К. Zaginione księgi średniowiecznego Lwowa. - Lwów, 1927. - S. 5-16. У ракурсі дослідження давніх книг цікава і робота

І якщо перша згадка про Дрогобич від 6 листопада 1387 р. походить з львівських міських актів (йдеться про якогось Мартина з Дрогобича⁴⁴), то серед документів даної книги кілька (5)⁴⁵ стосуються діяльності львівських радників. Таким чином, ця книга має певне значення для вивчення історії не тільки Дрогобича, але і Львова, як, зрештою, важливою вона є в загальноукраїнському контексті, що яскраво засвідчили підготовчі матеріали її рецензента.

Не дивно, що ця книга цікавила дослідників, і цей інтерес закономірно завершився її публікацією⁴⁶. Першим звернувся до неї істо-

В.Гейноша: *Hejnosz W. Zblakana księga miejska nowego Sącza // Archeion. - 1932. - R.X. - S.94-99*; П.Домбковського: *Dąbkowski P. Księgi sądowe lwowskie w dawnej Polsce. - Lwów, 1937. - S.5-22* Автор у передмові висловлює подяку за допомогу Олені Полячківні. Вона ж подала інформація щодо любельських актів і їх переписів Адольфом Павінським В.Гейношу (*Hejnosz W. Landa sejmikowe chełmskie // Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego we Lwowie. - Lwów, 1935. - R.XV. - Z.1. - S.37*). Полячківна спрямувала дослідницьку роботу А.Дерфлер на терені вивчення давніх актових книг м.Самбора (*Dörflerówna A. Archiwalia miasta Sambora // Archeion. - 1935. - R.XII. - S.50-70; Dörflerówna A. Materiały do historii miasta Sambora 1390-1795. - Lwów, 1936. - S.VI*).

⁴⁴ *Najstarsza księga miejska 1382-1384 // Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta, wydał A. Czołowski. - Lwów, 1892. - T.1. - S.88 (Feria quarta ante festum sancti Martini 6 листопада 1387 р. -Т.Г.) iudicium fuit bannitum. Et coram eodem iudicio Iohannes Worst propria ex parte necnon ex parte relicte Friczkonis de Smotricz VI boues sibi per Martinum de Drohobicz obligatos iure acquiesiuit vt pro suis debitis vendere potest)* Це єдина згадка про Дрогобич у даній книзі. Інший дрогобичанин, якийсь Іудей Вольконе, згадується у львівських книгах аж під 1404 р. (*Księga przychodów i rozchodów miasta 1404-1414 // Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta, wydał A. Czołowski. - Lwów, 1896. - T.2. - S.3*).

⁴⁵ ЦДІА України у м.Львові. - Ф.29. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.5, 11-13, 42, 106-107, 135. Оpubліковано: *Polaczówna H. Księga radziecka... - S.5, 8-9, 18-19, 56, 71*.

⁴⁶ Хоч інтерес до книги не завжди адекватний. Вона часто залишалась без уваги дослідників. Зокрема, досліджуючи виникнення і розташування міст на території руського і белзького воеводств від XIV до середини XVII ст., Я.П.Кісь подав 1427 р. як дату запровадження магдебурзького права у Дрогобичі (*Кісь в Я. Виникнення і розташування міст на території руського і белзького воеводств від XIV до середини XVII ст. (Матеріали до історичного атласу України та історії міст і сіл) // Архів України. - 1968. - №1. - С.40*). При цьому автор спирається на таку мало авторитетну в плані достовірності фактів літературу, як робота Баліньського і Ліпінського (*Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez M.Balińskiego i T.Lipińskiego. - Warszawa, 1845. - T.2. - Cz.2. - S.39*), хоч О.Полячківна, виходячи з публікованих нею матеріалів радецької дрогобицької книги переколиво доводить, що місто отримало німецьке право не пізніше 1422 р. (*Polaczówna H. Księga radziecka... - SXXX*). Ця ж дата наводилась і в інших дослідженнях з історії м.Дрогобича (*Площанский В.*

рик Степан Соханевич, і старанно переписав її, готуючи до друку. Однак, раптова смерть (18 березня 1917 р.) не дозволила йому довести почату справу до кінця⁴⁷. Роботу С.Соханевича продовжила О.Полячківна, яка не лише звірила рукопис з оригіналом, але зуміла таки опублікувати книгу ради м.Дрогобича 1542-1563 рр., підготувавши примітки, особовий, географічний та предметний покажчики і, що найважливіше, вступну статтю на основі матеріалів даної книги, в якій детально розглядається поруч з рядом інших, проблема часу і характеру запровадження магдебурзького права у Дрогобичі. Розглядаючи проблему німецьких поселенців, автор допускає можливість прибуття німців-ремісників не тільки з польських міст, але і безпосередньо з "далекої німецької вітчизни"⁴⁸. Думка ця досить оригінальна, але вона не підлягає перевірці, а отже, може бути лише гіпотезою, хоч оригінальною, але мало ймовірною. Загалом, висвітлюючи невеликий відтинок часу, "публікація доктора О.Полячківни становить поважний і цінний вклад в регіональну історію"⁴⁹.

Рецензент же продовжив справу О.Полячківни. Він не тільки скопіював ряд документів, але й на основі окремих з них написав коротеньку розвідку "Проба польсько-руського примирення на терені Дрогобича в половині XVI ст."⁵⁰ Ця розвідка досить важлива знову ж таки на загальноукраїнському фоні, бо, як твердить сам автор; "огра-

Королевский вольный город Дрогобыч по части истории, топографии и статистики. - Львов, 1867. - С.8; И с а е в и ч Я. Город Дрогобыч в XVI-XVIII вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. - Львов, 1960. - С.10-11; И с а е в и ч Я. Административно-правовий устрій Дрогобича в Добу феодалізму (до кінця XVIII ст.) // З історії Української РСР. - К., 1962. - С.5).

⁴⁷ 10 січня 1921 р. на загальному засіданні львівського наукового товариства О.Бальдер представив підготовлену, на його думку, до друку книгу ради міста Дрогобича 1542-1563 рр. О.Бальдер вважав, що має перед собою майже готовий до публікації текст, виходячи з чистоти перепису. (Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego we Lwowie. - Lwów, 1921. - Z.2. - S.81). Однак, в процесі роботи виявилось, що справа значно складніша. Текст книги не був впорядкований, індекс неаввершений, помітки на рукописі були маловартісними для самого видання, що О.Полячківна пояснювала недосвідченістю у видавничих справах такого молодого історика, яким був С.Соханевич. Його роботу необхідно було фахово зревідувати, надавши їй монолітного видавничого характеру, враховуючи наявні на той час нові методологічні дослідження на терені археографії. Ось чому робота над виданням книги ради м.Дрогобича 1542-1563 рр. була відкладена на 17 років (P o l a c z k ó w n a Н. Księga radziecka miasta Drohobycza 1542-1563 // Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego we Lwowie. - Lwów, 1935. - R.XV. - Z.1. - S.33-34).

⁴⁸ P o l a c z k ó w n a Н. Księga radziecka miasta Drohobycza 1542-1563 z I mapa i 2 tablicami. - Lwów, 1936. - S.LXXIII.

⁴⁹ ЦДА України у м.Львові. - Ф.129. - Оп.3. - Спр.285. - Арк. 5.

⁵⁰ ЦДА України у м.Львові. - Ф.129. - Оп.3. - Спр.285. - Арк.9-11.

вичення в правах галицько-руського населення в історичній Польщі приймало найяскравіші форми в городському житті"⁵¹, а сама ідея релігійних і національних утисків стала починаючи від народників провідною в нашій урбаністиці, де "пропагандистські цілі приглушили нормальні наукові амбіції. Ця ідея перетворилась в погану історіографічну традицію із шкідливими наслідками, що обмежували доробок минулого баластом націоналізму, народної мегаломанії, комплексів і упереджень"⁵². І хоч на сучасному етапі є розуміння необхідності відходу від даного стереотипу⁵³, все ж проблема залишається актуальною, бо справа рідко доходить до практичного її втілення й історики не можуть відірватися від "сатанинського ворога справжньої історії - манії судити"⁵⁴, коли минуле активно використовується для вирішення політичних завдань сьогодення. Ось чому звертає на себе увагу нетрадиційний ракурс статті невідомого автора "Проба польсько-руського примирення на терені Дрогобича в половині XVI ст".

XVI ст. - це період, коли в містах, які були базовані на магдебурзькій і в яких до цього часу пройшов процес олігархізації влади, громадою створюються контрольні органи на зразок Колегії сорока мужів, що діяла у Львові з 1577 р. Це час впертої боротьби поспільства за розширення своїх прав⁵⁵. Саме цей складний період і аналізує невідомий нам автор щойно названої статті, подаючи копію цілої низки документів, які стосуються даної проблеми. Важливо, що автор нетрадиційно підходить до даної теми, намагаючись показати не так утиски українського населення (деякі зауваги стосуються й історії євреїв у Дрогобичі) чи боротьбу, яка велась за зрівняння прав католицької і некаатолицької громад, як ті успіхи, котрі були досягнуті у цій

⁵¹ Там же. - Арк.10.

⁵² Janeszek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Białskie od schyłku XIV początku XVII w. - Warszawa, 1993. - S.292-293; K o h u t Z. Białoruś, Rosja i Ukraina od XVI do XVIII wieku. Ich stosunki polityczne. Tematy do dyskusji // Między Wschodem a zachodem Rzeczpospolita XVI-XVIII w. - Warszawa, 1993. - S.13.

⁵³ У новітній історичній літературі стали з'являтися сентенції на кшталт: "Потрібно відійти від односторонніх і спрощених оцінок взаємовідносин Польщі і України, що базуються, як правило, на висновках про антагонізм поляків і українців в соціальній та релігійній сферах. В історії великих слов'янських народів існувало більше чинників, що сприяли їх об'єднанню, аніж конфронтації, конфліктам і війнам". (С м о л і й В., Г о л о в к о О. Проблема українсько-польських зв'язків доби феодалізму в українській радянській історіографії // Україна і Польща в період феодалізму. - К., 1991. - С.7).

⁵⁴ Саме таке визначення однієї з найбільших вад політизації історії як науки дав відомий філософ історії Марк Блок (Б л о к М. Апологія історії или ремесло историка. - М., 1973. - С.27).

⁵⁵ P t a ś n i k J. Walki o demokratyzację Lwowa od XVI do XVIII wieku. - Lwów, 1925. - 32 s.

боротьбі, підкреслюючи, однак, що це "рідкий випадок такого місцевого примирення двох народів, який зустрічаємо на терені г.Дрогобича"⁵⁶. Такою мирною угодою, що виділяється у статті, була укладена 29 січня 1556 р. у час найактивнішої боротьби між православними і католиками м.Дрогобича угода, в силу якої "поляки відступили від свого привілею, на основі котрого невільно було будувати церкви в місті. Оба народи помирилися із собою на терені г.Дрогобича і зобов'язались не вести ніяких спорів перед королями"⁵⁷. В дійсності "ця угода не обмежувалась виключно до церковно-релігійних справ, але обнімала всі сторони городського життя"⁵⁸. Не обмежується цією угодою і автор дослідження. Наступною проблемою, якої він торкається, є участь русинів в органах самоуправління Дрогобича. Це знову важливо через ряд штампів та часто неоправданих узагальнень, які утвердилися у літературі. Так, у М.Грушевського читаємо: "В особливо важких умовах опинився при нових міських порядках місцевий туземний елемент... Останнє (магдебурзьке право) часто використовувалось лише привілейованою колонією німців і поляків, а туземне населення позбавлялось громадянських прав"⁵⁹. Н.Полонська-Василенко ствердить: "Статути магдебурзького права у більшій частині міст застерігали, що правне населення міста повинно належати до римо-католицької віри. Це вносило тяжке ускладнення в життя міст, де більша частина людности була православна. Ледве вдалося їм дістати право обирати одного-двох представників до лави та ради. У Львові, наприклад, православні українці не мали права займати жодної посади і навіть мешкати могли лише в невеликій ділянці міста (Руська вулиця). Так само було в Перемишлі, Дрогобичі тощо"⁶⁰. Та й І.Франко зазначає: "...вироблялась по руських містах така практика, що русини стояли там на рівні з жидами"⁶¹, тобто були відтіснені до особної

⁵⁶ ЦДА України у м.Львові. - Ф.129. - Оп.3. - Спр.285. - Арк.9.

⁵⁷ Там же. - Арк.4.

⁵⁸ Там же. - Арк.9.

⁵⁹ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. - К., 1991. - С.143.

⁶⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. - К., 1992. - Т.1. - С.358.

⁶¹ Дисонансно в цьому плані виглядає підкріплене документами твердження автора аналізованої статті: "Жидам невільно було мешкати в г.Дрогобичі від самого початку, а формально на основі декрета Ст.Баторія 1578 р., котрий дозволив їм лиш торгувати в городі протягом 3 днів. Мимо всього жиди вдерлися до середини города і вже 1663 р., як ствердила люстрація, мали 15 домів, котрі стояли на старостянським ґрунті..." (ЦДА України у м.Львові. - Ф.129. - Оп.3. - Спр.285. - Арк.4-5). Про становище євреїв див.; K u t r z e b a S. Stanowisko prawne żydów w Polsce w XV stuleciu // Przewodnik Naukowy i Literacki. - S.1007-1018, 1147-1156.

дільниці, не мали мати домів на Ринку, належати до цехів, бути бур-мистрами..."⁶² На певному етапі все це мало місце, хоч ніколи не було абсолютотом. Так, попри заборони, не поодинокими були випадки купівлі українцями будинків за межами вулиці Руської⁶³. Автор згаданої статті наголошує, що були і документи іншого плану. Сигізмунд I декретом 1523 р. постановив, щоб 2 консули міської ради обирались з-поміж русинів⁶⁴. Цей розпорядок був затверджений у 1530 р. на генеральному сеймі, але вже через 5 місяців під натиском католиків руське населення дістало тільки одне місце в міській раді і в міській лаві. Однак вже цей порядок дотримувався доволі ретельно. За даними тої ж таки дрогобильської радецької книги 1542-1563 рр., щоразу на 5 консулів припадав один представник руської громади міста⁶⁵. Все це факти, які трактувались з різних позицій⁶⁶, а ще частіше просто уникались дослідниками, тому досить своєрідний розгляд їх невідомим львівським істориком може викликати інтерес, причому не лише краєзнавців-дрогобичан.

Тому ж складному і далеко не однозначному в оціночному плані періоду формування нових контрольно-адміністративних органів управління, періоду запеклої боротьби за зміну статусу як національних, так і соціальних окремих груп присвячена стаття згадуваної у рецензіях Анни Дерфлер⁶⁷ "Боротьба львівського простого народу з олігархією патрициїв", два українських рукописних варіанти, польський рукописний варіант і польський машинописний варіант якої

⁶² Франко І. Іван Вишеский, його час і письменницька діяльність // Франко І. Повне збр. тв.: У 50-ти томах. - К., 1980. - Т.28. - С.262.

⁶³ Срібний Ф. Студії над організацією Львівської Ставропигії (від кінця XVI - до половини XVII ст.) // ЗНТШ. - Львів, 1911. - Т.56. - С.57.

⁶⁴ Подібні привілеї мали місце й у інших містах, зокрема, за королівським наказом 1635 р. православне населення Яворова отримало право обирати одного представника у раду і лаву міста (Стрішенець М. Магдебурзьке право в містах України другої половини XVI - середини XVII ст. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Теми міжнародної науково-практичної конференції; м.Рівне, 7-9 квітня, 1993 р. - Рівне, 1993. - С.31). І таких прикладів можна навести чимало.

⁶⁵ Роласкówпа Н. Księga radziecka miasta... - S.13, 63, 72, 79, 82 ЦДА України у м.Львові. - Ф.129. - Оп.3. - Спр.285. - Арк.3.

⁶⁶ Я.Ісаєвич вважає такий факт не перемогою, а поразкою православної громади міста, бо королівський мандат на практиці виконувався не в повному обсязі (Исаєвич Я. Город Дрогобыч в XVI-XVIII вв. - Львов, 1960. - С.13-14).

⁶⁷ Список друкованих праць А.Дерфлер див.: ЦДА України у м.Львові. - Ф.Р-1. - Оп.1-ос. - Спр.2. - Арк.2. Детальніше біографічні дані А.Дерфлер встановити не вдалось.

теж зберігаються у фондах ЦДА України у м. Львові⁶⁸. Написана ця стаття у 1940 р.⁶⁹

Розглядаючи основні атрибути міського громадянства, Анна Дерфлер підкреслює необхідність його для жителів саме для втілення в життя того характерного для міської історії пізнього середньовіччя "виду демократії, утвореного привілеєм Опольчика", при якому міська влада щорічно обиралась громадянами міста і при якому зберігалась хоч якась потенційна можливість зайняти цю урядову посаду. А це й справді було досить важливо. Як підкреслює автор: "Уряд радника, пошана з якою громада відносилась до "славного" члена міської ради й користі, які уряд цей зі собою привносив, варті були боротьби"⁷⁰. Хоч радник і не отримував грошової платні безпосередньо за виконання своїх обов'язків, якщо уряд цей був лише почесний, однак і не платив жодних податків від свого нерухомого майна, ні королівських⁷¹, ні, тим паче, міських (правда, у випадку великої нерухомої власності радника намагались обмежити неоподатковану частину, як правило, до будинку, в якому сам радник мешкав, але і це було вагомим в економічному плані). Крім того, урядовці отримували на свята подарунки, частіше провізією. Коли одружувався сам радник чи його син або коли йшла заміж його донька, отримували вони від ради міста цінні подарунки. Причому про розмір цих дарів, як зазначає А. Дерфлер, можемо судити з того факту, що в середині XVII ст. приймається рішення, що відведені на шлюби витрати ради не мають перевищувати 60 злотих⁷² на одного обдарованого. І все ж найбільш

⁶⁸ ЦДА України у м. Львові. - Ф.Р-1. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.1-58.

⁶⁹ Сама проблема неодноразово піднімалась у літературі: P t a ś n i k J. Walki o demokratyzacje... - S.1-23; Z u b r z y c k i D. Kronika miasta Lwowa. - Lwów, 1844. - S. 14, 26, 167, 201.

⁷⁰ ЦДА України у м. Львові. - Ф.Р-1. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.30.

⁷¹ Така практика характерною була не лише для Львова, але і ряду інших міст. У листі королева Бона (1556 р.) підкреслює, що коведьські бурмистри не хочуть триматись своїх урядів, бо "...жодного пожитку і користі з праці своєї не мають, лише шкоди і кривди великі". Як наслідок, королева звільняє їх від сплати чиншів та податків (Див.: З а я ц я А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI - першій половині XVII ст. / Автореферат дис. на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. Рукопис. - Львів, 1994. - С.183).

⁷² Для порівняння можемо навести такі дані: 55-57 польських злотих - грошовий вираз річних феодальних повинностей від півланового господарства на кінець XVI ст. у с. Річиця Львівського староства (З в а р и ч В., Ш у с т Р. Грошова вартість монетних скарбів руського та белзького воеводств у XVI - першій половині XVII ст. // З історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львівського університету. - Львів, 1988. - Вип. 24. --С.102); королівські прибутки з овуцького староства в 1604 р. складали 300 злотих, таку ж суму - 300 злотих - платили королю як податок київські міщани 1606 р. (К о т л я р М.

важливою статтею доходів радників від виконання ними обов'язків, був щопіврічний пай, який вони отримували від поділу каси ради. "Що доходи ті були великі, про це свідчить факт, що рада закупила з цих грошей села Сихів і Зубра, які радники вважали за свою виключну власність"⁷³. Ось чому посада радника була такою важливою і так важливо було мати хоч ефемерну надію її колісь обійняти, а отже, ще більш важливо було вже діючим радникам якнайдовше і якнайміцніше утримувати свої позиції.

У XVI ст. урядуюча міська рада, порозумівшись з львівським старостою Станіславом з Ходча і отримавши потім підтвердження вже докнаного факту від Оттона (нового львівського старости, брата Станіслава) без згоди на те громадян, кооптувала до свого складу ще 6 радників, визнавши свій уряд за довічний і утворивши таким чином колегію в складі 12 чоловік. При цьому 6 радників безпосередньо виконували керуючі функції, а решта з дорадчими голосами чекали наступного року. Щорічний урочистий церемоніал виборів міської ради, який ще раніше став формальним, поступово був зовсім занедбаний. У такий спосіб було утворено довічну колегію, яка в разі смерті або відмови одного з членів поповнювалась через самокооптацію. Ця колегія була незалежна, з одного боку, від загалу громадян, які вже не мали впливу на вибори, а з другого боку, - від представника короля, який, згідно з привілеєм Опольчика, мав би щорічно затверджувати вибори радників. Така еволюція львівської міської ради пройшла досить легко, без особливих ексцесів. Але виникає питання, як таке могло бути з огляду на важливість проблеми для жителів міста. Анна Дерфлер дає досить цікаву відповідь на це, вказуючи дві причини такої легкої олігархізації влади Львова: по-перше, угода радників з львівським старостою; по-друге, важка ситуація у самому місті, коли

Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV - XVIII ст. - К., 1981. - С.109); за 1 злотий в 1550 р. можна було купити 2 пари чобіт, а в 1633 р. через революцію цін, що відбувалась в цей час в Європі, вже за 4 злотих 28 грошей у Львові можна було купити тих же 2 пари чобіт; у 1524 р. на Львівському ринку 30 гарпців меду продавали за 1 злотий, а вже через 100 років - у 1628 р. - лише 3 гарпці меду тощо (Н о s z о w s k i S. Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku. - Lwów, 1928. - S.178, 183). Детальніше про вартість золотого і його співвідношення з іншими грошовими одиницями, що були в обігу в XVII ст. див.: К о т л я р М. Нариси історії... - С.100 - 115; Ч е р н о в Є. Про грошовий обіг на Україні у XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. - К., 1966. - Вип. 2. - С.194-202. Прикладом майнового стану львівської верхівки може бути рахункова книга Мельхера Шольда Вольфовича і Павла Боїма (1600-1604) та склепова книга Мація Гайдера (1617-34, 1646). Див.: К р и п 'я к е в и ч І. Матеріали до історії торгівлі Львова // ЗНТШ. - Львів, 1905. - Т.XIV. - С.1-46.

⁷³ ЦДІА України у м.Львові. - Ф.Р-1. - Оп.1. - Спр.19. - Арх.30.

було не до боротьби за владу, через величезну пожежу у Львові⁷⁴ (Автор називає 1507 р., але, думаю, це описка, очевидно, малась на увазі пожежа 1527 р., бо у 1507 р. у Львові пожежі не було, перед тим вона була лише в 1504 р.⁷⁵, але далеко не такої руйнівної сили, щоб так кардинально вплинути на розстановку сил у місті. У полум'ї 1504 р. згоріло лише 7 веж міста⁷⁶. Втрата звісно велика, але далеко не трагічна. В черговий раз місто горіло в 1511 р., тоді вже вогонь знищив половину Львова⁷⁷, але і це було досить звичною справою і не могло змінити перебігу історичних подій. Рубежем, своєрідним рубіконом у долі міста стала пожежа 1527 р., яка спалахнула 3 червня в броварні, правдоподібно, через необережність під час варіння пива⁷⁸. У результаті Львів згорів вщент, від величезного на той час міста залишилися лише ратуша, костюл і монастир Францисканів. Зімоворич порівнює цю пожежу із руйнуванням Трої та Єрусалима. Вогонь палахкотів доти, поки не спалив все, що міг спалити. "З квітучого міста залишилися руїни і попелища. В межах мурів спалено все аж до фундаментів. Від брами до брами стирчали лише рештки закопчених стін, коменів, згарищ, що ще диміли"⁷⁹).

У той момент, коли місто впало під натиском стихії, коли треба було практично з нічого виводити його на колишній рівень економічного, культурного і політичного центру держави, місту необхідна була сильна влада, яка б уживала рішучих, кардинальних заходів, відстоювала його інтереси перед королем і державними урядовцями. Цією ситуацією і скористались львівські радники, які, слід зазначити, добре дбали перед королівським урядом про найрізноманітніші привілеї для міста, що сприяли його відбудові. Тому то, "пригноблений нещастям "простий чоловік", може навіть і вдячний "панам"

⁷⁴ Там же. - Арк.21.

⁷⁵ Загалом пожежі в місті були не рідкісним явищем. За 1381-1734 рр. місто горіло 14 раз (Вадецькі К. Memoriał pożaru miasta Lwowa. - Lwów, 1927. - S.22 анкети, власноручно заповнену Карлом Семеновичем Бадецьким, вже як працівником радянської архівної установи див.: ЦДІА України у м. Львові. - Ф.Р-1. - Оп.1-ос. - Спр.2. - Арк.45-46). Невідомий автор хронології пожеж Львова XIV-XVIII ст. вараховує 23 пожежі у місті, які згадуються у львівських актових джерелах та роботах Зімоворича і Алембека (ЦДІА України у м. Львові. - Ф.52. - Оп.1. - Спр.41. - 4 арк.). Зубрицький подає 26 великих пожеж міста (Zubrzycki D. Kronika... - S.52, 122, 126, 138, 149, 150, 177, 187, 194, 195, 205, 231, 232, 249, 258, 265, 288, 283, 290, 300, 377, 423, 430, 465, 475; Notz K. Index do "Kroniki miasta Lwowa" D.Zubrzyckiego (рукопис). - Lwów, 1891. - S.198).

⁷⁶ ЦДІА України у м.Львові. - Ф.52. - Оп.1. - Спр.41. - Арк.1.

⁷⁷ Там же. - Арк.2.

⁷⁸ Czółowski A. Wstęp // Вадецькі К. Memoriał pożaru... - S.11.

⁷⁹ Ibid. - S.15

радникам за поміч, вдовольнився формальною церемонією виборів міської ради, яка заховувалась й надалі - та не вважав на це, а може й не покопався, що тут доконалося обмеження його прав. А потому, коли громада похопилась, було вже за пізно, а до зміни становища ради вже не дійшло. Радники вміли бо успішно боронити своєї дубичі...⁸⁰. І хоч вже в 40-х рр. XVI ст. новий львівський староста (Микола Гербурт (Одновський)⁸¹), підтримуваний (правда, досить слабо) громадою міста, починає боротьбу з олігархією влади та не досягає успіху, бо рада добилась нових поступок від короля - у 1541 р. Сигізмунд I, відмовивши всім домаганням старости, затвердив довічність радників, давши старості лише право "досигування" (визначення) бурмистра з-поміж кандидатів, запропонованих самою радою⁸². Поступово формується кілька могутніх родин, що й приборали управління містом у свої руки. "Рада переходить від аристократичної форми правління до олігархії"⁸³. Боротьба поспільства однак не припиняється, хоч спершу не є такою енергійною, щоб змінити перебіг подій. І лише нова хвиля народного невдоволення, що зростає вже в 1576 р., привела до певних змін. Після ряду перипетій і судової тяганини, 25 травня 1577 р. король Стефан Баторій видає в Мальборку постанову⁸⁴, якою затвердив довічність уряду радників та їх виключне право на маєтності Сихів та Зубра, які закушені були з фондів радецької каси; громада натомість осягнула своє представництво у вигляді інституції *Quadragesimaria*-ту⁸⁵, який складався з 20 представників купецтва та 20 представників від ремісників. Але вони не увійшли до складу міського уряду, не мали ніякої реальної влади і були лише контрольним органом, без згоди якого не можна було провести ніяких основних змін у міському господарстві.

Ще одним певним успіхом громади було встановлення фінансового контролю в формі спеціальної комісії (лонгерії), до складу якої мали входити представники ради, 4 лавники, 6 представників міської гро-

⁸⁰ ЦДДА України у м. Львові. - Ф.Р-1. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.21.

⁸¹ *Urządnicy województwa ruskiego XIV-XVIII wieku. Spisy* / Opr. K. Przyboś. - Kraków, 1987. - S.152.

⁸² ЦДДА України у м. Львові. - Ф.131. - Спр.422. - Арк.1; Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233-1790 / Склали О.Куччинський, С.Ружицький. - К., 1972. - С.238-239.

⁸³ ЦДДА України у м. Львові. - Ф.Р-1. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.22.

⁸⁴ Там же. - Ф.131. - Спр.576. - Арк.4; Каталог пергаментних документів... - С.329-331.

⁸⁵ Такі ж органи виникали в цей час і в інших містах Речі Посполитої, як, наприклад, в Олиці (Т х о р В. Міське самоврядування на Волині у другій половині XVII-XVIII ст. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Теми міжнародної науково-практичної конференції; м.Рівне, 7-9 квітня, 1993 р. - Рівне, 1993. - С.33) тощо.

мади та евенгуально представник короля. Перед цією лонгерією рада мала звітувати про використання громадських коштів. Хоч щорічна виборність цих органів і, перш за все, *Quadragintavira*-ту була документально обумовлена, але цей уряд, утворений після отриманих з Кракова інструкцій, був фактично від початку довічний, оскільки щороку в списках його зустрічаємо одних і тих же осіб⁸⁶. Не простою була справа і з лонгеріями. До цієї господарської комісії представник простого народу ввійшов лише в 1604 р., після гострої соціальної перепалки громади з радою, що розпочалась на початку XVII ст. і яку очолив Ян Алембек⁸⁷. Боротьба 1602-1604 рр. завершилась поширенням прав громади головню на фінансові справи міста. Саме в цей час у склад лонгерату входить крім радника та лавника представник *Quadragintavira*-ту. Лонгери все ж не обирались вільно представниками громадян, а призначались радниками, тому вони були досить сильно заангажовані інституцією, діяльність якої мали контролювати. Прагнула громада мати вплив і на оцінкову комісію, від якої значною мірою залежав справедливий розподіл персональних податків. Саме з 1604 р. до складу цієї комісії входили 2 радники, 2 лавники, 4 представники *Quadragintavira*-ту та 2 вірменських і 2 руських старшини. Крім того, з 1604 р. до будівельної комісії міста крім радника та лавника входив і репрезентант громади в особі члена *Quadragintavira*-ту. "Врешті здобув народ право контролю над міськими будівлями та зв'язаними з ними розходами"⁸⁸.

Крім протистояння громади і ради, розглядає А. Дерфлер і позицію лави у цій боротьбі, а ця позиція змінювалась, природно, із зміною ситуації в уряді і місті загалом. На початкових фазах соціальної боротьби твердо стоїть лава на боці ради. Та це й зрозуміло, адже, з одного боку, від радників залежав вибір вїйта⁸⁹, що очолював лаву, з другого - впливало й те, що з-поміж лавників дообирались радники, а це, в свою чергу, було жаданим для кожного члена лави. "Однако ж з часом, коли власть радників надмірно розросталась, коли вони давали відчутти свою сваволу і лаві, коли рада почала зневажливо відноситись до лави, починає наростати опозиція і серед лавників"⁹⁰. І вже на початку XVII ст. лава рішуче стає в опозицію до ради на боці гміни і *Quadragintavira*-ту. Так поступово формується протистояння різних

⁸⁶ ЦДІА України у м. Львові. - Ф.Р-1. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.25.

⁸⁷ Детальніше про це див.: Charewiczowa L. Alembek Jan // Polski Słownik Biograficzny. - Kraków, 1985. - Т.1. - S.74-75.

⁸⁸ ЦДІА України у м. Львові. - Ф.Р-1. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.28.

⁸⁹ Ці компетенції отримала рада привілеєм Владислава Опольчика 1378 р.

⁹⁰ ЦДІА України у м. Львові. - Ф.Р-1. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.28.

гілок міської влади, що деструктивно впливає на розвиток самого міста загалом.

Це вичленення такого складного, неоднозначного, але разом з тим цікавого, важливого, навіть переломного етапу в історії Львова робить статтю А.Дерфлера особливо помітною. Підняті автором проблеми допомагають краще зрозуміти як попередній період історії міста, так і наступні події, що розгорталися тут. Але особливо суттєвим є те, що при розгляді соціальних проблем і боротьби навколо них, ми не помічаємо ідеологічної заангажованості автора, що стало вже таким звичним для сучасної історіографії, натомість, спостерігається чітка документальна засвідченість фактів, що розглядаються. Дається взнаки вплив відомої історичної школи і досвід архівного працівника. Стаття А.Дерфлера, без сумніву, важлива і на сучасному етапі досліджень історії Львова і, можливо, в ширшому контексті.

Серед львівських істориків, ім'я яких згадується в наведених рецензіях є і Войтих Гейнош, одна з неопублікованих статей якого з історії Львова зберігається у фондах львівського архіву⁹¹. Його перу нале-

⁹¹ **Войтих Гейнош** народився 3 квітня 1895 р. у сім'ї малоземельного селянина в 1906-1914 рр. навчався в гімназії в Ярославі, яку закінчив з відзнакою. Брав участь в I світовій війні, був захоплений в полон і тривалий час як військово-полонений перебував в Туркестані. На батьківщину повернувся лише в 1920 р. 1920-1924 рр. навчався у Львівському університеті (відділ права та окремі історико-господарські студії при філософському відділі). 1924 р. здобув ступінь доктора права та філософський абсолюторіум (диплом про вищу освіту). Одночасно, 1921-1925 рр. працював аплікантом у Земському архіві у Львові. 1925-1929 рр. займався судовою практикою. Після короткочасної роботи в Дрогобичі, В.Гейнош повернувся до Львівського земського архіву, обійнявши 1930 р. посаду архівіста, яку займав аж до II світової війни. Архівна праця поєднувалася В.Гейношем з науковою та видавничою. Він співпрацював з Історичною Комісією Польської Академії Мистецтв, був членом-кореспондентом Варшавського наукового товариства, членом Наукового товариства у Львові, секретарем Польського історичного товариства тощо. В.Гейнош студював право в Празі та Відні. 10 грудня 1936 р. він габілітувався у відділі права Львівського університету, в результаті чого отримав ступінь доцента польського права і читав ряд правничих курсів в університеті Яна Казимира: у 1938-1939 рр. - на теми: "Вступні відомості з історії джерел давнього польського права" та "Початок і розвиток шлїдапства у давній Польщі", а у 1939-1940 рр. - на теми: "Вибрані проблеми з історії устрою давньої Польщі", "Історична генеза польського села" та "Нарис державного права Польщі".

На початку війни певний час продовжував працювати у Львівському архіві, а в 1942-1944 рр. проводив навчання у таємному університеті. З березня 1944 р. керував роботою архівного відділу в Тинцю під Краковом, а вже 1945 р. перейшов в якості архівіста до державного краківського архіву, одночасно проводячи заняття в Ягеллонському університеті. В тому ж 1945 р. В.Гейнош перевівся в університет ім. М.Коперника в Торуню, де як професор, а згодом як завідувач кафедрою Історії устрою Польщі і давнього польського права і працював

життя чимало розвідок, у тому числі про польського історика права О.Бальцера⁹², директора львівського архіву, доктора права Львівського, Варшавського, Празького університетів, почесного доктора права Познанського і Віленського університетів, члена різних наукових товариств і академій ряду держав, автора багатьох цінних історичних і правознавчих досліджень, засновника наукового товариства у Львові⁹³, одного з найвідоміших і шанованих львівських істориків,

до кінця життя. Крім того, у повоєнні роки В.Гейнош був співпрацівником Комісії слов'янознавства ПАН, членом Торунського наукового товариства, Товариства польських архівістів, Польського товариства археологічного, Польського філософського товариства, Польського народознавчого товариства. В.Гейнош активно займався громадською діяльністю. За заслуги перед народом він був відзначений Золотим Хрестом Заслуги (1938 р.; показаво, що тільки 8 липня 1936 р. надійшло до Львова циркуляр Міністерства віросповідання і суспільної освіти про порядок відзначення службовців цим орденом: ДАЛО. - Ф.21. - Оп.1. - Спр.542. - 16 арк.; на 1938 р. лише 6243 чол. в Польщі були нагороджені цим орденом, загалом за 1923-1938 рр. Золотий хрест Заслуги отримали 15576 чол. (B i g o s z e w s k a W. Polskie ordeny i odznaczenia. - Warszawa, 1989. - S.65), Офіцерським Хрестом (1956), Командорським Хрестом Відродження Польщі (1966). Помер В.Гейнош 22 червня 1976 р. в Торуні.

Список праць В.Гейноша, опублікованих до 1 вересня 1930 р. див.: ЦДА України у м.Львові. - Ф.Р-1. - Оп.1-ос. - Спр.2. - Арк.3-4, 16; Ф.145. - Оп.1. - Спр.58. - Арк. 12, 15, 18, 22, 20, 24, 26, 27, 32, 35, 38, 40, 43, 47, 50, 53, 55, 57, 59, 61, 64, 67, 69, 72, 78, 81, 83, 86, 89, 90, 93, 96, 99, 103, 118, 120, 123, 128, 132, 135, 138; Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1936/1937 i 1937/1938. - Lwów, 1937. - S.20; Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1938/1939. - Lwów, 1938. - S.16; Spis wykładów w roku akademickim 1938/ 1939. - Lwów, 1938. - S.9; Spis wykładów w roku akademickim 1939/1940. - Lwów, 1939. - S.9, 49; Zmiany w składzie Towarzystwa // Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego w Toruniu. - 1976. - N.30. - Toruń, 1977. - S.59; Informator Nauki Polskiej. - Warszawa, 1958. - S.103; J a s i ń s k i K. W. Hejnosz (1895-1976) // Zapiski Historyczny. - T.42. - 1977. - Z.3. - S.187-189; K a l l a s M. Wojciech Hejnosz (1895-1976) // Czasopismo Prawno-Historyczne. - 1977. - T.XXIX. - Z.1. - S.163-165).

⁹² H e j n o s z W. Prof. Oswald Balzer jako historyk praw słowiańskich // Ruch Słowiański. - Lwów, 1933. - R.VI. - N.4. - S.53-56; N.8. - S.156-157.

⁹³ P o l a c z k ó w n a H. Działalność Oswalda Balzera na polu słowianoznawstwa // Ruch Słowiański. - Lwów, 1929. - R.II. - N.3. - S.116-117; B a l z e r O. W sprawie założenia Towarzystwa dla popierania nauki polskiej we Lwowie // Kwartalnik Historyczny. - Lwów, 1900. - R.XIV. - Z.III. - S.I-IX; P o l a c z k ó w n a H. Plan wydawnictwa dalszych tomów Piśm pośmiertnych Oswalda Balzera // Sprawozdania Towarzystwa naukowego we Lwowie. - Lwów, 1936. - R.3. - Z.II-III. - S.152-157; P o l a c z k ó w n a H. Oswald Majar Balzer // Archeion. - Warszawa, 1933. - R.XI. - S.7-19; P t a s z y c k i S. Moje wspomnienie osobiste o s. p. prof. Oswaldzie Balzerze // Archeion. - Warszawa, 1933. - R.XI. - S.1-6; M e d y ń s k i A. Ilustrowany przewodnik po cmentarzu Łyczakowskim. - Lwów, 1937. - S.109-110; Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1919/1920. -

асистентом якого працював В.Гейнош. Останній активно опрацьовував архівні матеріали, допомагаючи історикам у підготовці ряду важливих публікацій. Так В.Гейношеві висловлював щире подяку Пшемислав Домбковський⁹⁴ за допомогу у копіюванні документів архіву при підготовці до публікації чергової книги із серії досліджень судових книг руського і белзького воєводств, що було розпочато в 1915 р.⁹⁵ В.Гейнош приділяв увагу і проблемам регіональної історії, зокрема історії Львова. На жаль неопублікованою залишилась його стаття "Історичний нарис правового і суспільного устрою давнього Львова (XIII-XVIII ст.)"⁹⁶, написана у 1940 р., що нині зберігається у ЦДА України у м.Львові. Будучи надто загальною (автор намагається охопити півстоліть історії міста, а це можливо зробити лише схематично), стаття була важливою і на часі, адже став дослідження середньовічного Львова, цього "культурного центру України, метрополії механіків"⁹⁷, виглядав далеко не найкраще. Як зазначав І.Німчук: "Що ж торкається Львова, який відіграв і відіграє велику роль у нашій історії, то тут справа остільки сумніша, що наші сусіди-поляки видали досі цілі десятки поважних наукових монографій і цілі сотні

Lwów, 1920. - S.10; Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1925/1926 i 1926/1927. - Lwów, 1926. - S.12; Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1927/1928. - Lwów, 1927. - S.9; Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1928/1929 i 1929/1930. - Lwów, 1930. - S.12; Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1930/1931 i 1931/1932. - Lwów, 1931. - S.90; Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1932/1933. - Lwów, 1933. - S.87; Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1933/1934 i 1934/1935. - Lwów, 1934. - S.81; Kronika Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie za rok szkolny 1928/1929. - Lwów, 1930. - S.18-28; Program wykładów na rok akademicki 1930/1931. - Lwów, 1930. - S.9; Archiwum ziemskie we Lwowie w latach 1920-1926 // Archeion. - Warszawa, 1927. - R.I. - Z.III. - S.185; Sprawozdania Towarzystwa naukowego we Lwowie. - Lwów, 1934. - Z.I. - S.98-99; ЦДА України у м.Львові. - Ф.145. - Оп.1. - Спр. 251. - Арк. 7, 8, 13, 15; Там же. - Ф.55. - Оп.1. - Спр.69. - Арк. 3.

⁹⁴ Skład uniwersytetu w roku akademickim 1919/1920. - Lwów, 1920. - S.13; Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1925/26 i 1926/27. - Lwów, 1926. - S.14; Skład uniwersytetu w roku akademickim 1927/28. - Lwów, 1927. - S.11; Skład uniwersytetu w latach akademickich 1928/29 i 1929/30. - Lwów, 1930. - S.14; Kronika Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie za rok szkolny 1928/1929. - Lwów, 1930. - S.51-52; Program wykładów na rok akademicki 1930/1931. - Lwów, 1930. - S.9; Skład uniwersytetu w latach akademickich 1930/31 i 1931/32. - Lwów, 1931. - S.92; Skład uniwersytetu w roku akademickim 1932/33. - Lwów, 1932. - S.84; Spis wykładów w roku akademickim 1938/1939. - Lwów, 1938. - S.8; Spis wykładów w roku akademickim 1939/1940. - Lwów, 1939. - S.8

⁹⁵ Dębowski P. Palestra i księgi sądowe sanockie w dawnej Polsce // Pamiętnik Historyczno-Prawnc. - Lwów, 1925. - T.I. - Z.6. - S.188.

⁹⁶ ЦДА України у м.Львові. - Ф.Р-1. - Оп.1. - Спр.21. - 22 арк.

⁹⁷ Грушевський М. На порозі нової України. - К., 1918. - С.14.

популярних публікацій, присвячених його історії, поодиноким його будівлям, родам і т. д., а ми щойно в останніх роках починаємо дещо ближче цікавитися колишньою столицею наших володарів"⁹⁸. Звісно, не слід забувати такі здобутки у дослідженні історії Львова, як розвідки І.Шараневича та інших, але слід визнати, що І.Німчук багато в чому має рацію. А оскільки й у повоєнні роки не так вже багато було спеціальних розвідок щодо історії Львова, то робота В.Гейноша заслуговує на увагу, тим паче, що тут немало цікавих думок.

Підмічаючи строкатість національного складу середньовічного Львова, а отже, і складність та неодномірність його історії, В.Гейнош підкреслює: "Коли хочемо пізнати історію тих часів, то не досить розглянути загальні правні основи чи постанови, які виступають в тих часах, але треба глибоко й подрібно розважати ті відносини, які існували в кожній бодай визначнішій громаді, бо тоді досперва можливо буде нам пізнати реальний і правдивий образ минулого"⁹⁹. Твердження це актуальне і нині, особливо для дослідників урядових інституцій давнього періоду історії міст. Адже саме збивання на манівці етніоісторії стало досить характерним для дослідників-сучасників Гейноша. Але, як відомо, "історія України - це не історія української етнічної маси (етнізм не є об'єктом історії), а міряна лінеарним часом багатоперспективна об'єктивна візія минулого усіх типів і спільнот, що існували на теперішній українській території в минулому"¹⁰⁰. Це осягнув львівський історик, намагаючись піднятися над національним суб'єктивізмом.

У роботі В.Гейноша побіжно піднімається цілий ряд різноманітних питань. Розглядаючи проблему національностей у місті, автор насамперед торкається питання про німецьких поселенців і, в зв'язку з цим, - обсягу існуючого у місті німецького права¹⁰¹. Підкреслюючи багатонаціональність міста і вказуючи на джерельне підтвердження існування німецької громади у Львові ще за часів Данила Романовича, Гейнош, однак, схиляється до думки, що в ті часи місто не мало загального локаційного привілею на німецькому праві, а елементи маґдебургії існували лише для німецької громади, що утворилась у місті із численних ремісників-переселенців¹⁰². І лише після того, як зруй-

⁹⁸ Ні м ч у к І. Про давній Львів // Діло. - 1932. - 3 червня. - С.2.

⁹⁹ ЦДІА України у м.Львові. - Ф.Р-1. - Оп.1. - Спр.21. - Арк.2.

¹⁰⁰ П р і ц а к О. Що таке історія України? // Слово і час. - №1. - 1991 - С.60.

¹⁰¹ Елементом руського права присвятив В.Гейнош окреме дослідження: Н е j - п о s z W. Fragmenty "Iuris Ruthenici" na Rusi Czerwoney pod koniec średniowiecza // Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie. - Lwów, 1931. - R.XI. - Z.I. - S.13-14.

¹⁰² Г е й н о ш В. Историчний нарис правового і суспільного устрою давнього Львова (XIII-XVIII ст.) // ЦДІА України у м.Львові. - Ф.Р-1. - Оп.1. - Спр.21. - Арк.5. Про німецькі поселення у місті див.: Ш а р а н е в и ч І. Стародавни

нований у боротьбі з поляками, татарами і литовцями Львів був відбудований на новому місці у середині XIV ст. стараннями знову ж таки німецьких ремісників, що масово переселялись сюди, заохочувані вже польським королем Казимиром III¹⁰³, місто цілком було переведене на магдебурзьке право. "В зв'язку з цими політичними змінами зайшла також основна зміна в загальному положенні Львова, а то так, що до його становища внутрі краю, як і до його відношень до країв закордонних. Втратив він в часті своє значіння укріпленого города - столиці, а здобув нові можливості розвитку як торговельний центр між Сходом і Заходом. І це також є в великій мірі причиною його пізнішого розвитку й значіння"¹⁰⁴. Це, на думку В.Гейноша, було пов'язане із тим, що лише завдяки привілею 1356 р. місто отримало нову справжню автономію.

Показуючи боротьбу між католицьким і некатолицьким населенням міста, становище єврейських громад та процес олігархізації влади, автор побіжно торкається і проблеми набуття права міського гро-

Галицкии города. - Ч. 2: Стародавний Львов от року 1250-1350. - Львов, 1861. - С.25; Владімірський - Буданов М. Німецьке право в Польщі і Литві // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. - Львів, 1903. - Ч.1. - С.6; Грушевський М. Історія України-Руси. - К., 1992. - Т.2. - С.382; Вадескі К. Średniowiezne ludwisarstwo Lwowskie. - Lwów, 1921. - S.7; Шацька Г. Галицько-волинська держава і німці // Галицько-волинська держава і передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнародна наукова конференція: Тези доповідей і повідомлень. Галич, 19-21 серпня, 1993. - Львів, 1993. - С.115-116.

¹⁰³ Про відбудову Львова на новому місці вже за часів Казимира III після зруйнування міста татарами і литовцями писало цілий ряд дослідників, у т. ч. І.Шараневич, причому він підкреслював, що у XVII ст. навіть саме місце розташування першого Львова забулось і в 1647 р. виникла потреба звернутись до ілюстрацій і документів, щоб встановити місцезнаходження давнього Львова (Шараневич І. Указання в писаных источниках, а особливо в документах и актах до археологических исследований. Речь всецело приложена до археологично-исторических находок в нашем краю, составлена и отчитана на археологическом съезде по причине выставки предметов из гор. Галича в саях политехнической школы во Львове дня 11 сентября 1885 г. - Львов, 1886. - С.23-24; Шараневич И. Ставропигийская церковь во Львове // Географическо-исторические статьи. - Львов, 1876. - С.9). Однак, це могла бути одна з тих численних міфологем, що творились у той час і мали утвердити думку про особливу роль польських королів в історії такого великого і значного в економічному і культурному плані міста, як Львів. Це легко було робити, бо історія міста рясніє гекатомбами, тому багато автентичних документів були безповоротно втрачені, а це давало ґрунт для домислів.

¹⁰⁴ Гейнош В. Історичний нарис правового і суспільного устрою давнього Львова (13-18 ст.) // ЦДА України у м.Львові. - Ф.Р-1. - Оп.1. - Спр.21. - Арк.6.

мадянства¹⁰⁵. Значно ширше ця проблема розглядалась у статті Гілевича "Про порядок надання прибувшим до м. Львова міського права в 1405-1426 рр.", рукопис якої теж зберігається у ЦДІА України у м. Львові¹⁰⁶.

У цілому робота В.Гейноша є надто широкою за тематикою, а тому більшість проблем висвітлюється у ній схематично і побіжно. Вона стоїть в одному ряду з іншими подібними роботами, як, наприклад, стаття нествановленого автора "Нарис історії м. Львова", написана німецькою мовою у 1901 р. (літографія її зберігається серед магістратських матеріалів архіву), що схематично окреслює найважливіші віхи в історії міста XIV-XIX ст.¹⁰⁷ Але, попри на свою оглядовість і більше популяризаторський, ніж науковий, характер, ці статті є цікавою історіографічною позицією у висвітленні історії Львова, бо хоч і не вносять новизни у розгляд окремих її проблем, однак окреслюють загальну ситуацію щодо вивчення історії міста.

Загалом, роботи львівських істориків, їх чорнові записи, робочі виписки, статті, підготовані до друку, що нині зберігаються у фондах ЦДІА України у м. Львові і є маловідомими або практично невідомими сучасним дослідникам, - цінний і цікавий історіографічний матеріал. По-перше, це хоч і незначна, але ланка у розвитку нашої історіографії. Вона, звичайно, невелика, маргінальна, але без таких ланок не було б і значимих історіографічних досягнень, бо між ними мають бути саме такі непомітні на перший погляд сходинки, по яких наука йде від одної вершини до іншої, адже тут, як і в природі, немає порожнин і безпричинних злетів, поступовість поєднується із стрибкоподібністю розвитку. По-друге, це певна школа для сучасних дослідників, яка дає можливість проаналізувати розвиток науки на початку століття, зв'язуючи його із сучасними дослідницькими прийомами. По-третє, це прекрасний матеріал для роздумів та нових пошукових напрямів роботи.

Розглянуті нами матеріали - лише невелика частина з тієї багатющої історіографічної спадщини, що зберігається у фондах ЦДІА України у м. Львові.

¹⁰⁵ Там же. - Арк.14.

¹⁰⁶ ЦДІА України у м. Львові. - Ф.52. - Оп.1. - Спр.955. - 20 арк. Матеріали даної роботи були використані автором згодом в опублікованій на цю ж тему статті: Gilewicz A. Przejście do prawa miejskiego we Lwowie w latach 1405-1604. - Lwów, 1931. - 42 s.

¹⁰⁷ ЦДІА України у м. Львові. - Ф.52. - Оп.1. - Спр.953. - 12 арк.

СХІДНА ГАЛИЧИНА: ЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ, НАЦІОНАЛЬНІ МІФИ ТА МЕНТАЛІТЕТИ

І. Етнополітична ситуація в регіоні

Територія, яка під трохи фантастичною назвою "Королівство Галичини і Володимирії" в складі спершу монархії Габсбургів, а потім Австро-Угорської монархії, увійшла до нової історії кінця XVIII - початку XX ст. (1772-1918 рр.), мала досить складну перед- і післяісторію. Спершу (кінець X - кінець XI ст.) у складі Київської Русі, потім як окреме Галицьке (і Галицько-Волинське) князівство та королівство (кінець XI ст. - 1349 р.), перехідне спільне польсько-угорське володіння (1349-1387 рр.), як Руський палатинат (воєводство) в складі Польського королівства протягом майже чотирьох століть (1387-1772 рр.). А після розвалу Австро-Угорської монархії - Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1919 рр.), у складі Польщі (1919-1939 рр.), Радянського Союзу (1939-1991 рр.), з перервами на тиждень української незалежності 1941 р. та німецьку окупацію 1941-1944 рр.)

Всі ці політичні зміни доводять, що Галичина (по суті Східна або Українська Галичина, тобто замешкана переважно українцями частина згаданого Королівства Галичини і Володимирії), незважаючи на свої відносно малі розміри - близько 56 тис. кв. км, - відігравала значну, а часом вузлову роль у Центрально-Східній Європі, зокрема ж - в історії України. У XX ст. цей край займав важливе місце як об'єкт суперечок між Австрією та Росією, Польщею та Україною, Німеччиною та Росією (під виглядом Радянського Союзу). Зміни політичної влади вели до еволюційних, а часом і раптових, насильницьких та катастрофічних змін етнічного складу населення, деколи доводили до значних кривавих етнічних конфліктів, в основі яких майже завжди було бажання корінного українського населення добитися (відповідно до політичних обставин) якщо не повної незалежності від панування чужих держав, то принаймні повноцінної реальної національної автономії. Національні конфлікти ішли переважно по лінії українсько-польських антагонізмів (антипольське повстання 1648 р., польсько-українські війни 1918-1919 та 1943-1944 рр.); це була головна, але не єдина лінія антагонізмів: у 1943-1944 рр. український повстанський рух був скерований проти німецької, у 1944-1950 рр. проти російської радянської окупації. Зупиняюся на цих моментах, бо, цілком зрозуміло, у такій конфліктній зоні мусяло дійти (і дійшло) до формування етнічних стереотипів, ідеологічних етноцентричних міфів та

інших суміжних проявів конструювання міфів, побудованих на полярному сприйманні свого і чужого.

Галичина протягом десяти століть була територією, на яку керувалися колонізаційні макро- і мікропотоки. Натиск зі Заходу (польський) привів до втрати значної частини етнічної території внаслідок мирної колонізації, асиміляції або й масивної міграції населення та депортації зі західних окраїн української Галичини. (Як недавно, 1947 р., внаслідок проведеної польською стороною етнічної чистки - акції "Вісла"). Польська колонізація (особливо активна в кінці XIX - на початку XX ст.) охопила також решту Східної Галичини, але не довела до ліквідації панівного - в кількісному відношенні - становища української національності. До 1939 р. етнодемографічні зміни проходили відносно мирним шляхом. Етнічні відносини на початку другої світової війни виглядали таким чином (дані оціночні, виведені на підставі перепису 1931 р., з поправками, застосованими через фальсифікацію офіційних статистичних даних)¹:

українці	4257 тис.	73,2 %
з них: полонофони	16 тис.	0,3 %
римо-католики (українофони)	514 тис.	8,8 %
поляки	948 тис.	16,2 %
з них: колоністи		
1920-30-х рр.	73 тис.	1,2 %
євреї	570 тис.	9,8 %
німці й інші	49 тис.	0,8 %

Протягом другої світової війни і перших років після неї відбулися кардинальні етнічні зміни: українців близько 600 тис. було депортовано до Азії, вбито в боях з німцями, поляками і росіянами, засуджено і страчено; польська і єврейська меншини різко зменшилися - поляків, нових колоністів (1920-1930-х рр.) депортовано (близько 70 тис.), інших - вбито під час польсько-української війни (15-20 тис.), ще інші втекли і виїхали до Польщі, також під натиском росіян (близько 850 тис.); євреїв майже цілком винищили німці (крім 1-2 тис.); німці виїхали до Німеччини; з'явилася і поступово збільшилася російська меншина. З української частини Галичини, що опинилася після 1944 р. у складі Польщі, українське населення виїхало під натиском поляків (289 тисяч) або було депортовано польською владою на колишні німецькі східні землі (близько 150 тисяч).

¹ Підрахунки В.Кубійовича (1983). Див.; Kubijovych V., Pasternak Ya., Vytanovych I., Zhukovskiy A. Galicia // Encyclopedia of Ukraine. - Toronto, Buffalo, London, 1984. - Vol.2. - P.12.

На сьогодні (оцінка на початок 1994 р., проведена на підставі перепису 1989 р.) етнічний склад населення тої частини колишньої української Галичини - за визначенням на 1918 р., - що тепер є в межах України, виглядає приблизно так²:

українці	5700 тис.	92,0 %
з них: русофони	36 тис.	0,6 %
росіяни	250 тис.	4,0 %
поляки	30 тис.	0,5 %
з них: українофони	9 тис.	0,17 %
євреї	10 тис.	0,2 %

Є чотири висновки, які можна зробити з етнодемографічних та етнополітичних даних:

1. Східна Галичина - всупереч науковим і публіцистичним стереотипам - ніколи не була і тепер тим більше не є "багатонаціональною територією" (бо від скількох народів починається визначення "багато" - не від трьох, чотирьох, п'яти; їх мусить бути чимало, щоб можна було твердити про багатоетнічність території - їх мусять бути десятки, як у античності та середньовіччі, коли синонімом слова "багато" було "сорок").

2. На сьогодні Східна Галичина є одною з найбільш моноетнічних і етнічно стабільних територій України; при цій нагоді необхідно спростувати один зі стійких дивовижних етнічних стереотипів деяких засобів масової інформації, згідно з яким у колишній Східній Галичині є десятки відсотків національних меншин, очевидно, таких, яких українці гноблять та переслідують. Але ж переслідувати - очевидно, тих, що є проти українців - немає жодного політичного сенсу при дуже низькому відсоткові колісах панівної меншини (4 % росіян), тим більше при сучасних етнополітичних обставинах.

3. Сучасна територія Східної Галичини в межах України не є етноконфліктною зоною - і її не можна розглядати як потенційне вогнище етнічних конфліктів. Виникнення міжнаціональних сутичок можливе лише по лінії українсько-польської етнічної межі. Вони можуть виникнути також внаслідок агресії з північного сходу. Тобто: внутрішню рівновагу можуть порушити лише зовнішньополітичні поштовхи.

4. Різні міфи про етнічне напруження в регіоні є результатом затяжної дії етнічних, ворожих до українців, стереотипів, сформованих

² Основне джерело: Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. - Москва, 1991. - С.78-87. Див. також: З а с т а в н и й Ф.Д. Населення України. - Львів, 1993. - С.99-172. Оцінку проведено в врахуванням даних Львівського, Івано-Франківського, Тернопільського обласних статистичних управлінь.

давно, ще століттями тому. Реальні підстави для їх існування зникли принаймні півстоліття тому, після припинення збройних міжетнічних конфліктів - українсько-польського та останнього українсько-російського - пов'язаних, зрештою, не лише з етнічною, але й з політичною ситуацією, зокрема з окупацією України комуністичною Росією. Цілком зрозуміло, однак, що такі стереотипи мають тенденцію до тривалого їх збереження - також після зникнення справжніх причин їхнього виникнення.

II. Етнічні міфи та ментальності

Ще немає можливості аналізувати всі сторони проблематики "образ іншого" як з точки зору всіх її складових частин (гетеро- та автостереотипи, етнічно зорієнтовані міфи, ментальності та ідентичності), так і з точки зору всіх активних у минулому національних сил, що відігравали певну роль при утворенні таких уявлень. Однак вже тепер можливо концентрувати увагу на двох питаннях.

По-перше, треба зупинитися на сформованих давно, але активних до сьогодні етнічних міфах, які визначають ментальність окремих націй, зокрема у їх міжетнічних контактах (ці явища отримували деколи релігійний відтінок);

по-друге, визначити збережені досі етнічні міфи та ментальності, для існування яких у наш час важко дошукатися реальних підстав.

Зроблено спробу розглянути ці дві категорії явищ по лінії міжнародних відносин чотирьох етносів Східної Галичини - українців, поляків, росіян і євреїв, бо якраз різноманітні конфліктні або безконфліктні відносини між ними тож чи іншою мірою визначили етнічну ситуацію в регіоні. Для дослідження цієї проблематики існує дуже багата джерельна база (архівні матеріали, мемуари, публіцистика, сучасні мас-медіа). Ці джерела, однак, досі використовуються дуже слабо і нерівномірно.

1. Українці

Було б майже закономірним явищем, якщо б в українському середовищі, середовищі народу, який у XIX-XX ст. пройшов усі стадії національного відродження до неодноразових спроб створити незалежну державу включно, зокрема, також на західноукраїнських землях (Західноукраїнська Народна Республіка 1918-1919 рр., Карпатська Україна 1937-1938 рр., Українська держава 1941 р., врешті сучасна самостійна і незалежна Україна 1990-1991 - і досі), виникали та культивувалися особливі етнічні міфи, які б визначали специфічну

українську ментальність із завданням диференціювати українців від сусідніх етносів та обґрунтувати їхню особливу позицію - не лише рівноправну, але й вищу в порівнянні зі сусідами. Як це не дивно, але період утворення і посиленої пропаганди таких міфів - вже в загальноукраїнському, а не у східногалицькому масштабі - наступив лише в останні роки. Причини, як здається, дві:

1. Неповний соціальний склад української нації в Східній Галичині у XIX - на початку XX ст. з майже повною відсутністю стану земельної аристократії (поміщиків), дуже слабким розвитком стану капіталістичної буржуазії, невеликим, але національно високоосвідомим (на початок XX ст.) прошарком інтелігенції, яка, однак, займалася цілком практичною політикою, а не ідеологією.

2. Наявність виражених мовно-етнографічних, а також релігійних (західні українці зі своєю національною релігією - греко-католицизмом) бар'єрів по відношенні до сусідів.

Остання обставина зробила непотрібним формування міфів для диференціації українців від найближчих сусідів, а спроби наживути шляхом пропаганди слов'янофільських та панрусистських ідей почуття загальноросійської єдності - як спроби, продиктовані чисто політичними факторами - виявилися в Східній Галичині недовготривалими і охопили відносно невелику частину українського населення (т.зв. москвофільський рух із запереченням існування окремої української нації та зведенням "малоросіян" чи "русинів" - з галичанами-українцями включно - до становища лише окремого російського племені).

Практично не поширилися історичні міфи, нібито, безумовно потрібні на початкових стадіях національно-визвольного руху. Вистачало історично об'єктивно обґрунтованих уявлень про існування незалежної Галицько-Волинської держави (кінець XI - середина XIV ст.) та участь галичан у козацьких повстаннях XVI-XVII ст. Ідеї про Велику Хорватію - карпатську державу, попередника Галицько-Волинської, та про кирило-мефодіївські початки християнства в Галичині залишилися науковими гіпотезами і не дійшли до рангу міфів з національно активною дією.

У часах жорстокого переслідування українського політичного і культурного руху (заборона національних об'єднань та організацій, українського письменства, театру, шкіл і т.д.) у царській Росії - від 70-х рр. XIX ст. до, практично, Лютневої революції 1917 р. - осередки легальної діяльності перенеслися до Східної Галичини. Тому й оголосили Східну Галичину П'ємонтою України. Це значило, що поштовх до визволення України та до об'єднання всіх українських земель повинен вийти зі Східної Галичини. Ця "п'ємонтська" ментальність збереглася в Східній Галичині до сьогодні - й також у роки останньої не-

кривавої боротьби за незалежність України (1990-1991 рр.) відіграла помітну роль.

Під час першої світової війни Українські січові стрільці, які воювали на боці Австро-Угорщини з росіянами, відзначилися добрими бойовими успіхами. Австрійське військове командування надало УСС-ам метафоричне почесне звання (зафіксоване у військових наказах) "тирольців Сходу". (Це був натяк на вірність українців габсбурзькому престолові, бо тирольці під час наполеонівських воєн підняли повстання для захисту Австрії від французів та баварців, французьких союзників). Це "звання" досить часто вживали в тогочасній пресі (також українській). Життя епітета було короткотрасним. Після падіння габсбурзької монархії цю назву вживали також з відтінком самоіронії.

Як це не дивно, але період національної міфотворчості наступив відносно недавно, вже після здобуття незалежності Україною 1991 р. Ці міфи літературного і псевдонаукового походження - в основному, зі Східної України, а не з Галичини (наприклад, що Україна - прабатьківщина всіх індоарійських народів; українці - предки всіх індоєвропейських етносів; дали початок грецькій та індійським культурам і цивілізували шведів; що нащадки українців - це поляки і балти; українська народна культура перед прийняттям християнства була на такій же висоті, як і після християнізації; що Ісус Христос - українець за походженням; Троя - місто, збудоване українцями³) ледве чи здатні густити глибше коріння, стати помітним явищем у ментальності української нації, утворити переконання у її вищості над іншими народами. Треба вважати, що такі саме міфи - своєрідна реакція на ідеї меншевартості української нації, які дуже активно насаджувалися протягом століть в Україні чужою окупаційною владою. Чи таким шляхом - негативною реакцією на почуття меншевартості дійде до утворення справжньої національної міфології (в розумінні закінченої системи національно визначеного світогляду) є під знаком питання.

В останніх роках дійшло до відродження української месіаністичної ідеї. (Перші коріння такої ідеології пов'язані з таємним Кирило-Методіївським товариством у Києві 1845-1847 рр., а також з початком політичної діяльності Михайла Драгоманова у 1870-х рр. - у швейцарській еміграції; у новому геополітичному оформленні такі ідеї відродив Юрій Липа у варшавському екзилі⁴). Так виник рух для морального відродження українського народу "Українська духовна республіка" письменника Олеса Бердника. Цей рух, який мав здійс-

³ Див.: Да ш к е в и ч Я. Куди показує компас. Про концепцію п'ятитомної "Історії української культури" // Да ш к е в и ч Я. Україна вчора і нині. - Київ, 1993. - С.37-38; Ко ж е л я н к о В. Схаменіться, будьте як люди // Старожитності. - Київ, 1994. - N 19-24. - С.23.

⁴ Л и п а Ю. Призначення України. - Львів, 1992.

проводити моральний вплив - під керівництвом України - також на сусідні народи, мав прихильників і у Східній Галичині (великий збір у Коломиї 1991 р.). Тепер цей рух пригас. Поширюються ідеї політичного і морального відродження Європи, яка повинна дістати відповідний поштовх з незалежної України (есе філософа Романа Зварича, який вважається одним з ідеологів модерного націоналізму, написане згідно з кличем "ex Oriente lux"; Київ, 1993 р.).

2. Поляки

Джерела польських етнічних міфів сягають принаймні XVI ст. Штучному їх збереженню (особливо тих, що мають історичне або релігійне зафарбування) та антиукраїнській їх орієнтації сприяли політичні фактори: поступовий, від середини XVII ст., занепад Польсько-Литовської держави (в чому звинувачували і звинувачують українців - козацькі повстання, зокрема найбільше з них під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, що довело до утворення фактично незалежної держави, яка через кілька років свого існування - 1648-1654 рр. - перейшла на автономний статус у межах Російської імперії) та розподіл Польсько-Литовської держави у кінці XVIII ст. поміж сусідніми державами Австрією, Росією та Пруссією. Вина українців у цьому, здавалося, не підлягала сумніву. Боротьба за відновлення незалежної Польщі сприяла консервації та агресивній активізації національної міфотворчості⁶. Збереженню давніх міфів сприяли невдачі польської зовнішньої і внутрішньої політики, які довели до двох кривавих польсько-українських воєн 1918-1919 рр. та 1943-1944 рр., до депортації українського населення з українських етнічних земель, що після другої світової війни залишилися в складі Польщі. Ці події відбувалися також на території Східної Галичини. До міфологем, які глибоко відбилися на стосунках з українцями, треба віднести такі:

1. Фіктивне право відбудовувати і зберігати Польщу у т. зв. "історичних межах" до 1939, 1772 р., а навіть до 1654 р. (отже, з відновленням польського панування на етнічно українських землях), щільно поєднане з ідеєю культуртрегерства для, нібито, позбавленого західної

⁶ Див.: *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*. Pod red. W. Wrzesińskiego. - Wrocław, 1994 (*Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*. - N.9): Д а ш к е в и ч Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. - Київ, 1993. - Вип.26-27. - С.53-73; D a s z k e w y c z J. Przeciw stereotypom. Przeszkody w normalizacji stosunków polsko-ukraińskich: ukraiński punkt widzenia // Res Publica Nova. - Warszawa, 1994. - Nr. 3. - S.36-38; D a s k e v i č i u s J. Lenkija ir Jos rytiniai kaimynai: politinio mastymo anachronizmai // Voruta. - Vilnius, 1993. - Nr. 1 (91). - P.5.

культури українського народу, зі застосуванням жорстоких методів придушення "бунтів" тих, що не хочуть підкоритися.

2. Специфічно польська модель католицизму, що відбилася в ідеї "antemurale" ("передмур'я") - польського форпосту християнства проти антихристиянського варварства. Всупереч правді, межу християнського світу - з польської точки зору - провели між католицизмом і православ'ям, хоча справжня межа християнства проходила і проходить на схід від Росії, на південний схід від України, на схід і південь від Грузії та Вірменії і т. д. Поляків було оголошено справжніми християнами-католиками, а до антихристиянства було фактично зараховано українську схизму не лише в ортодоксальному (православному), але й у католицькому уніатському варіантах.

3. Ідеї шляхетської (спершу генетично нібито сарматської, тобто іранської, згідно з ідеями польського сарматизму XVI-XVIII ст.), а потім загальнонаціональної вищості над українським народом, народом - після польсько-української війни 1943-1944 рр. особливо - бандитів, різунів, розбишак, німецьких колаборантів і т.д.

Етнічні міфологеми довели до виникнення специфічної ментальності, згідно з якою польській нації дозволяються всі методи національно-визвольної боротьби - з німцями, росіянами - для здобуття незалежної держави. Така визвольна боротьба завжди справедлива, також якщо вона пов'язана з підкоренням не польських національностей. Українській же нації, яка стоїть, нібито, на нижчому ступені суспільного і культурного розвитку, така визвольна боротьба з польською панівною силою і польською окупацією не може бути дозволена і є заборонена. Цей подвійний алгоритм мислення відносно своєї та чужої нації глибоко відбився на етнічній ментальності поляків і залишається панівним досі вже поза межами Східної Галичини та поза межами незалежної України взагалі навіть тоді, коли на території самої Східної Галичини підстави для подібного конфліктного алгоритму мислення давно зникли. Такими ідеями опанована досі значна частина польського суспільства (перш за все - середні верстви). Вони творять куліси для реваншистської пропаганди, яка в першу чергу скерована проти української частини Східної Галичини.

3. Росіяни

Протягом століть, паралельно з формуванням шляхом загарбницьких воєн колосальної імперії, розвивалися і зміцнювалися характерні риси російської етнічної ментальності, яка також ґрунтується на ряді міфологем. Внаслідок Великої Жовтневої революції відбулася певна зміна акцентів ментальності, але сутність її залишилася незмінною. Звичайно визначають її терміном "імперське мислення". З най-

характерніших етнополітичних міфологем, виникнення яких датується ще XVI ст., необхідно вказати на дві, що залишилися дуже продуктивними досі:

1. Ідея права на збирання т.зв. російських земель, хоча національна диференціація східних слов'ян на чотири, а потім на три окремі народності відбулася ще у X-XIII ст.; у процесі поступового зміцнення могутності Московської держави була висунута ідея права на реставрацію колишньої Київської імперії у її повному територіальному складі, однак, тепер вже під керівництвом нової нації-гегемона - московитів, великоросів, врешті росіян. Ідея ця, як відомо, є продуктивною, незважаючи на її виражену агресивність, досі.

2. Ідея перенесення духовного центру світу до Москви, що виникла спершу під релігійною оболонкою з назвою "Москва - III Рим" (третій - після латинського Рима та грецького Рима - Візантії)⁶. Ідея трансформувалася в часах Великої Жовтневої революції, внаслідок якої Москва перетворилася в ідейний осередок "нового світу" (Москва - центр III Інтернаціоналу), в якому будуть реалізовані принципи цілковитої соціальної справедливості. Російський різновид комунізму виправдовував агресію у всесвітньому масштабі, гарантуючи першому носієві й реалізатору ідеї - російському народові - ранг народу-спасителя, визволителя, рятівника, надповновартісного, незвичайно близького іншим народам "старшого брата" і т. д. й обґрунтовуючи таким чином своєрідний "російський расизм".

Як відомо, український народ одним з перших у світі став жертвою такої агресивної національної політики⁷, наслідки якої відбилися також на Східній Галичині у різних формах: об'єднання московфільського руху, який у другій половині XIX - на початку XX ст. заперечував окремішність українського "малоросійського" народу, що, нібито, постійно змагав до об'єднання і злиття з великим російським народом; окупації Східної Галичини у 1914-1915 рр. царською імперською Росією під видом об'єднання всіх "російських земель" та у 1939-1991 рр. під видом визволення від капіталістичного гноблення з приєднанням до цієї ж імперської Росії, перетвореної з білої на червону. Виключно релігійна, нібито, ідея "Москви - III Рима" була, як це не дивно, реалізована у атеїстичну, комуністичну епоху шляхом

⁶ Див.: Atti del II Seminario internazionale di studi storici "Da Roma alla Terza Roma" (Roma, 1982). - Napoli, 1982; Roma, Constantinopoli, Mosca. - Napoli, 1983 (Da Roma alla Terza Roma. Documenti e studi. - 1); Ідея Рима в Москві XXVI века. Источники по истории русской общественной мысли. Предварительное издание. Ред. П.Каталано, В.Т.Пашуто. - Москва, 1989; H a w g y s z k i e - w i c z G.E. The "Three Romes" Concept and Ukraina // Symbolae in honorem Volodymyr Janiw. München, 1983. - D.259-271.

⁷ Див.: Д а ш к е в и ч Я. Український народ і комунізм // Українські проблеми. - Київ, Стрий, 1994. - N2. - С.60-65.

ліквідації Української католицької (уніатської) церкви у Східній Галичині з підпорядкуванням церковного життя Москві.

Як у випадку поляків, та і у випадку росіян панівна національна політика, що мала довести не лише до політичної і військової окупації краю, але й до спотворення української національної ментальності в душі меншвартості у порівнянні з націями, наділеними імперським минулим та сучасним, а також імперським способом мислення, довела до дуже кривавого міжетнічного конфлікту - антиросійського національного повстання 1944-1950 рр.

На сьогодні на території самої Східної Галичини причин для вагомого міжетнічного конфлікту між українцями та надто малочисельною - нездатною викликати серйозну сутичку - російською меншиною немає. Як і у випадку з поляками, такий конфлікт знову може бути занесений ззовні в результаті агресії Росії по відношенню до України або внаслідок міжетнічних боїв між росіянами та українцями у Східній та Південній Україні.

4. Євреї

Єврейська меншина, зважаючи на свою соціальну структуру (спершу купецька та ремісничка, потім буржуазна верхівка - підприємці, купці - та верхівка з певних висококваліфікованих професій - лікарі, адвокати, але також дрібні торговці, ремісники і великий прошарок дуже бідного населення), відіграла помітну роль в економічному та культурному житті Східної Галичини та в її етнічних відносинах. Структуризовані в ідейно-політичному відношенні (але переважно під великим впливом консервативного крила, зокрема хасидів), євреї володіли певними етнічними міфами, які, зрештою, сильно відбивалися на долі східногалицьких євреїв (т.зв. галиціанів). Окремі групи євреїв висували свої міфи, мотивовані релігійними та політичними обставинами, з яких на перший план висувалася ідея "обраної Богом нації" - ідея досить сильна у середовищі галицьких євреїв з дуже виразним нахилом до ортодоксальності. Очевидно, ідея "обраної Богом нації" не була специфічно східногалицькою, але вона на цьому західногалицькому ґрунті довела до глибокого закорінення також релігійно вмотивованої ідеї про "Господню кару за наші гріхи" (особливо серед згаданих вище консервативних кіл). Значна частина євреїв Західної України сприймала переслідування, на які вони наражалися спершу з релігійних та економічних причин (різня євреїв українцями під час повстання Б.Хмельницького 1648 р., польські погроми і дискримінація 1918-1939 рр., німецьке винищення 1943-1944 рр.) саме

як "Господню кару за наші гріхи"⁸. Це глибоке і міцне переконання, до речі, паралізувало волю до опору в євреїв під час німецької окупації⁹, коли відносно нечисленна їх кількість приєдналася до українського - антинімецького та антиросійського - повстанського руху.

Залишаючи на боці такі поширені серед євреїв, але малопродуктивні міфи, як про те, що вони є "козлом відпущення" чи що в Україні (з її міжнародними українсько-польськими чи українсько-російськими конфліктами) вони часто потрапляли в ситуацію "між молотом та ковадлом", необхідно звернути увагу на ідеї, поширені і досить впливові серед верхівки, що зводилися до асиміляторства: релігійного - яке у середині XVIII ст. довело до переходу секти франкістів на римський католицизм та національно-культурного - яке вело також - з точки зору ортодоксальних євреїв - до релігійного і національного ренегатства. Ідеї новітнього сіонізму не пустили глибокого коріння й не довели (у 20-30-х рр.) до масової міграції до Палестини.

В умовах міжнародних конфліктів - українсько-польських, українсько-російських - у Східній Галичині частина євреїв ішла по лівій прагматизму та опортунізму з переходом на політичну службу панівним націям (т.зв. "євреї німецько-австрійської культури", "євреї польської культури, у останній час "євреї російської культури"). В період загострення міжетнічних сутичок така ментальність (яка проявилася також в тенденції до мішаних шлюбів з представниками панівних націй) давала українцям підставу розглядати цю частину євреїв як політичних антиукраїнських колаборантів - з відповідними наслідками. З боку галицьких українців ніколи не висувалися вимоги асиміляції євреїв на користь українців.

Об'єктивність вимагає сказати, що серед галицьких євреїв були також сильні проукраїнські тенденції, не продиктовані короткочасним опортунізмом, бо українці не були панівною силою принаймні до 1991 р. Це доводять такі епізоди; як, наприклад, організація Жидівського куреня в складі Української галицької армії 1918-1920 рр. (одного з перших єврейських військових формувань нового часу взагалі). У цій армії, крім цього, служило чимало євреїв, серед них і

⁸ Про проблематику досліджень див.: Д а ш к е в и ч Я. Єврейсько-українські взаємини середини XVI - початку XX ст.: періоди рівноваги //Слово і час. - Київ, 1992. - N 9. - С.85-89.

⁹ Ідея "Господньої кару за наші гріхи" відбилася в єврейському письменстві ще в часах Б.Хмельницького (наприклад, інтерпретації єврейського хроніста Натана Ганновера). Під час німецької окупації 1943-1944 рр., як повідомляли з багатьох невеликих містечок Східної Галичини, після ліквідації гето великі громади євреїв зі своїми рабинами на чолі йшли спокійно до місць страти під конвоєм двох-трьох німецьких охоронців без спротиву і без спроб втечі.

офіцерів¹⁰. Також пізніше, у 1943-1944 рр., окремі євреї взяли участь у боротьбі Української повстанської армії з німцями та червоними росіянами. Такі факти різко контрастують з тими антиукраїнськими настроями, які панують, в основному, у середовищі євреїв "російсько-культури" та їх потомків. Якщо сьогодні у правій російській та українській пресі доходить до антисемітських виступів, то їх треба розглядати як не дуже далекі в часі й просторі наслідки державного антисемітизму того зразка, що панував недавно у Радянській Росії (під видом СРСР) і ще досі культивується в сучасній Росії. Від 1991 р., з одного боку, усунуто всі обмеження на шляху еміграції євреїв до США, Ізраїлю, Німеччини, з іншого боку - євреї, які залишилися в Україні, мають всі можливості дійти до найвищих постів у державі, економіці. Про штучно утворену формулу "антисемітизму без євреїв" (отже ксенофобії без об'єкта ненависті) на західноукраїнському ґрунті навіть не варто вести дискусію.

Збережені історичні та літературні джерела дозволяють говорити про особливі етнічні міфи та своєрідну ментальність також у вірменів, німців, циганів Східної Галичини, але це питання, які вимагають окремого висвітлення і виходять за рамки сьогоднішньої статті.

Поза межами статті залишається тема, яка також є складовою частиною великої проблеми "образ іншого" - етнічні авто- і гетеростереотипи, особливо такі, що визначають образ чужинця, а далі, в окремих випадках, також образ ворога. Етнічні стереотипи утворилися у східногалицькому регіоні протягом сторіч взаємовідносин кількох народів. При дослідженні стереотипів треба однак не забувати про деякі теоретичні питання. Неможливо на всі соціальні явища дивитися лише через ідеальні рожеві окуляри - а все те, що з суб'єктивних причин у різних писаннях та в щоденному житті не подобається, вважати стійкими стереотипами. Неможливо цілком об'єктивні, але з різних причин неприємні явища та судження етнічного змісту трактувати як стереотипи (в останній час часто як стереотипи з націоналістичним відтінком). Треба перш за все ставити питання про правдивий зміст стереотипу - і намагатися відповідати на саме таке питання.

Проблематика ментальностей та стереотипів не є цілком чужою для українських історичних та суспільних наук. Навіть навпаки. У наш час спостерігається помітне поживлення дослідницької праці в

¹⁰ Докладніше про це: Да ш к е в и ч Я. Еврейско-украинские взаимоотношения в Восточной Галиции (конец XIX - начало XX в.) // Исторические судьбы евреев в России и СССР: начало диалога. Сборник статей. - Москва, 1992. - С.265-276.

такому напрямі¹¹. Проводяться спеціальні конференції, присвячені ментальності (також етнічній)¹². Використання мемуарів чужинців про Україну у такому плані має вже тривалу традицію¹³. Можна чекати дальших спостережень, побудованих на достовірних джерелах, а також наукових публікацій з цієї ділянки.

Післямова

27-29 червня 1994 р. у Зальцбурзі (Австрія) відбулася міжнародна конференція "Образ іншого. Ідентичності, ментальності, міфи і стереотипи в багатоетнічних європейських регіонах", влаштована заходами Австрійського інституту Східної та Південно-Східної Європи у Відні, Інституту історії Університету в Зальцбурзі, Болгарським дослідним інститутом у Австрії - у Відні та Товариством для історії новожитності у Відні. В конференції взяли участь науковці з Австрії, Бельгії, Болгарії, Німеччини, Польщі, Румунії, Словаччини, Словенії, Угорщини, України, Франції, Хорватії, Швейцарії. Торкалися питань етнічних стосунків (конфліктних і неконфліктних) у таких країнах, як Бельгія, Швейцарія, Боснія, Воєводина, Косово, Македонія, Тироль, Південний Тироль, Шлезьк, Словаччина, Трансільванія. Україні стосувалися дві доповіді - про Буковину (проф. А.Корба-Гуасі, Яси-Париж; говорив майже виключно про євреїв Буковини) та про Східну Галичину (саме я). Мою доповідь у дещо доповненому вигляді подаю вище¹⁴.

Як відомо, Східна Галичина досить давно вийшла з кола таких територій, які можна було б вважати вогнищами міжнародних

¹¹ Пор.: Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. - Мюнхен, Львів, 1992; Яковенко Н. Образ поляка в українській історичній белетристиці // Польсько-українські студії. - Київ, 1993. - Т.1. - С.125-132.

¹² Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості. Тези доповідей та матеріали Міжнародної науково-практичної конференції; м. Луцьк 18-23 червня 1994. - Київ, Луцьк, 1994. - Ч.1 (Ментальність).

¹³ Наприклад: K u z i e l a Z. Die Ausländer über die Ukraine // Ukrainische Rundschau. - Wien, 1907. - Nr.6-8, 11-12; 1908. - Nr. 1, 10; 1909. - Nr.1, 3-4, 8; D o g o s c h e n k o D. Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen. - Leipzig, 1941; С і ч и н с ь к и й В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. - Вид. 2-е, випр. і доп. - Прага, 1942; S i c h u n s k y V. Ukraine in Foreign Comments and Descriptions from VI-th to XX-th Century. - New York City, 1953; М и ц и к Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Украины. Вторая половина XVI - середина XVII в. - Днепропетровск, 1981. - Ч.1 (немецкие и австрийские источники).

¹⁴ Для конференції було видано препринт поширених тез: D a s c h k e w u t s c h J. Ostgalizien. - Lviv, Salzburg, 1994.

конфліктів. Є, однак, у Західній Європі сили - в політиці, публіцистиці, науці - яким бажано культивувати міф про Східну Галичину як дійсне чи потенційне вогнище міжетнічних конфліктів, викликаних, зрозуміло, українцями. Можливо, що моя доповідь (як також співдоповіді двох "моїх" дискутантів - доц. А.Зупшана (Відень) та Л.Цибенко (Львів) - обидві цілком об'єктивні) посприє правильній інформації про Східну Галичину в минулому та сучасному. Тим більше, що австрійська преса досить широко інформувала про засідання конференції¹⁶, праці якої повинні побачити світ окремим томом.

Під час заключного засідання конференції я виступив з таким підсумковим словом:

"Не можна сумніватися, що наша конференція була дуже успішнов в багатьох відношеннях. Деякі теоретичні проблеми розглядали докладніше; наші відомості про цілком конкретні питання етнічної політики - перш за все (якраз це я хочу відзначити) - збільшилися. Я також переконаний, що про теоретичні проблеми треба дискутувати далі. В протилежному випадку, ми стоїмо перед небезпеккою опинитися у сліпій вулиці. Ще раз хочу підкреслити, що неможливо все те, що нам з суб'єктивних причин у різних публікаціях - відносно різноманітних народів - не подобається, оголошувати стійкими стереотипами. Не можна цілком об'єктивні судження про певні народи - неприємні для даних народів - засуджувати як позбавлені правдивого змісту стереотипи, а авторів об'єктивних суджень оголошувати за це націоналістами. Крім т.зв. "поганих", тобто неприємних для певних народів, стереотипів, існують т. зв. "добрі", "приємні" стереотипи. Цим явищам ми присвятили набагато менше уваги. Тут засуджувалися національні традиції різних народів тому, що, мовляв, їх штучно утворювали, вони, нібито, не відповідають правді. Насправді, існують також національні традиції, що виникли внаслідок цілком правдивих і виправданих причин.

Існують також інші теоретичні питання, на які необхідно шукати відповіді. Зокрема: що таке багатоетнічний регіон? Дві - три - чотири нації чи народи на одній території - це ж все таки надто мало, щоб цю територію оголосити мульти- (тобто багато-) етнічною. Розповім про випадок з моєї практики. Чотири роки тому я приїхав до Сімферополя і мав зустріч з урядовцем комісії для національних меншин. Це був час, коли всі регіони колишнього Радянського Союзу поза межами Росії треба було оголошувати багатонаціональними (серед національних меншин у таких випадках основну роль мали відігравати

¹⁶ В r u c k m o s e r J. Die Fremdheit zu ertragen kann erlernt werden // Salzburger Nachrichten. - 1994, 28 Juni. - S.2; В r u c k m o s e r J. Sisyphusarbeit gegen das "Lernziel Krieg" // Salzburger Nachrichten. - 1994, 1 Juli. - S.3; Das Bild vom Anderen // Plus. Die Zeitschrift der Paris Lodron Universität Salzburg. - 1994. - Nr.4 - S.5.

росіяни). Урядовець сказав мені дуже гордо: тепер ми маємо в Криму 100 національностей (коли я був там три місяці раніше, говорилося "лише" про 91 національність). "Як це так?" - запитав я здивований. "Ми знайшли у Ялті одного ескімоса", - звучала відповідь. Як Ви бачите, таким чином можна дійти до абсурду. В доповідях, які ми чули, практично йшлося про конфліктні ситуації між двома - трьома - чотирма народами: в Буковині про три, у Східній Галичині про чотири, у Шлезьку про два, у Південному Тиролі про три, у Косово про два, у Боснії про три, у Бельгії про три, у Трансильванії про три і т.д. Все це не дає підстав говорити про багатостітнічність.

Ми нічого не говорили також про делікатну проблему національного характеру. Чи існує національний характер - чи його немає? Мені здається, що цілком фальшиво всі народи цілої землі вважати якоюсь сірою масою і намагатися всіх зрівняти. Бо без особливих характерних рис - духовних рис - не дійшло б до виникнення окремих характерних національних культур. Це ж також правда, що люди в різних частинах земної кулі мають свій власний специфічний спосіб мислення. Не можна все це нівелювати - і не можна намагатися все це нівелювати. Навіть під гаслом боротьби з поганою ментальністю, з неправдивими міфами, з шкідливими стереотипами.

Кажучи цілком відверто, хочу зазначити всіх до поміркованості.

Тут говорилося про дві, три, багато можливих "правд"¹⁶. Як історик і як соціолог протидіює таким ідеям, навіть коли вони виглядають дуже блискучими. Вони мене неприємно вражають. Не може існувати багато правд про одне-єдине явище, про одну-єдину проблему. Обов'язок вченого полягає якраз у тому, щоб перевіряти джерела наших знань і приходити до одного об'єктивного висновку. Філософські течії приходять і відходять (наприклад, також теорія про знакові системи), але історія та соціологія, якщо вони ґрунтуються на справжніх наукових методах і мають служити правді, а не політичним ідеям, володіють власною науковою методикою (також у ділянці джерелознавства, наприклад) і повинні її застосовувати. В протилежному випадку конструюватимемо знову фальшиву історію, повну півправд, які, однак, мають впливати дуже гуманізуюче і моралізуюче.

На кінець хочу сказати, що т.зв. "злі", "погані", "ворожі" або навіть "небезпечні" ідентичності, ментальності, міфи та, перш за все, гетеростереотипи, з якими пов'язано багато національних конфліктів, зникнуть і відмінуть лише тоді, коли міжетнічні конфлікти будуть остаточно ліквідовані. А їх ліквідація можлива лише тоді, коли зникне бажання панівної нації експлуатувати, асимілювати, нищити іншу.

¹⁶ З такої точки зору виступав проф. етнографії К.Рот (Мюнхен).

Коли народи дійдуть до такого стану і чи вони взагалі можуть наблизитися до такого стану - це вже інша справа."

Дехто не погодився з висловленими тут думками. Доц. А.Зуппан (Відень) заявив, що багатоетнічні регіони таки існують і до них треба спеціально підходити, а традиційні національні свята взагалі відзначати не треба. Проф. Я.Стжітецьки, що тепер викладає як гість у Зальцбурзі, обурився і сказав, що національна ідентичність є не-потрібна і шкідлива; що він щасливий, бо сам є представником мультинаціонального суспільства (саме тому, що знає кілька мов) - жодних національних культур немає, їх підтримувати не треба і вони мають зникнути. Проф. Г.Румплер, Клягенфурт (Австрія), підвів своєрідну риску: національна самоідентифікація не є потрібна, бо веде до націоналізму, а націоналізм - до звірячої жорстокості.

З таким багажем західноєвропейська наука про народи і нації думає вступити в ХХІ століття.

"БУКВАРЬ ЮЖНОРУССКИЙ" Т.ШЕВЧЕНКА: ІСТОРІОГРАФІЯ, ПРОБЛЕМА РЕЦЕНЗІЇ, ГЕНЕЗА ІДЕЇ

Про "Букварь южнорусский" Т.Шевченка написано небагато¹. З революційних праць повністю присвячена цій проблематиці лише невеличка популярна стаття В.Щурата "Шевченків "Букварь"². У пореволюційний період національного піднесення й українізації 20-х років в Україні постала проблема наукового вивчення спадщини Шевченка і створення автономної літературознавчої галузі - шевченкознавства. Відносний ідеологічний плюралізм тих часів дав можливість створити методологічну палітру т.зв. академічного шевченкознавства і провадити історико-філологічні дослідження у документалістичному, історико-соціологічному, історико-естетичному та формалістичному напрямках. Основні зусилля зосереджувались над біографічними студіями, виділенням окремих періодів і тем та на поглибленому їх вивченні на основі архівних джерел, над остаточною вивіренням і виданням творів Шевченка. Мабуть, через свою незначучість у порівнянні з "Кобзарем" і російськомовними творами, здебільшого автобіографічними, "Букварь" опинився поза увагою дослідників. У ширшому розумінні педагогічні ідеї Т.Шевченка мали певне функціональне призначення: їх використовували як пропагандистський засіб. Але і тут було зроблено порівняно мало³. Означену тему через

¹ Про бібліографію "Букваря южнорусского" див.: Дорошенко В. Показчик видав Шевченкових творів. Першодруки та окремі видання та списки літератури про них // Повне видання творів Т.Шевченка. - Чикаго, 1961. - Т.14. - С.42, 426; Сірополко С. Шевченків "Букварь южнорусский" // Повне видання творів Т.Шевченка. - Варшава - Львів, 1936. - Т.6. - С.255; Т.Г.Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість. 1839-1969 / Скл.: І.Бойко [та ін. Відп. ред. Є.Кирилюк]. - Т.1-2. - К., 1963 (Див. показчики).

² Щурат В. Шевченків "Букварь" // Неділя. - 1911. - Ч.11-12. - С.10-11; передрук: "Каменяри". - 1911. - Ч.6; Щурат В. Літературні начерки. - Львів, 1913. - С.100-103. У статті, зокрема, наголошено на ідейному змісті "Букваря".

³ Зайцев П. До історії Шевченкового "Букваря" // Вільна Українська Школа. - 1918. - Ч.7. - С. 13-15; Грушевський О. Педагогічні ідеї Т.Шевченка // Шлях. - 1918. - Ч.3. - С.42-47; Ткаченко І. Думки Шевченка про школу і освіту // Знання. - 1924. - Ч.10-11. - С.20-21; Потоцький П. Буквар Шевченка // Записки історико-філологічного відділу УАН. - 1927. - Кн. 13-14. - С.144-146. В останній статті автор говорить, що його

чверть століття після розгрому українського культурного ренесансу 20-х рр. і початку сталінських репресій інтелігенції розвинув С.Чавдаров у своїй монографії "Педагогічні ідеї Т.Г.Шевченка"⁴. Не позбавлена оригінальних думок і спостережень автора, ця праця, однак, витримана у канонізованому дусі 50-х рр. і нині через це значною мірою втратила свою наукову вартість. Чи не найбільша її заслуга в тому, що нею можна почати відлік глибокого зацікавлення радянських шевченкознавців проблематикою "Букваря кужнорусского".

Вже через три роки І.Айзеншток опублікував ґрунтовну розвідку "Із розшуків про Шевченка"⁵, яка справила великий вплив на подальші дослідження. На основі листа В.Ламанського до І.Аксакова (від 25 вересня 1867 р.), а також аналізу українського і російського літературних середовищ і їх стосунків із Шевченком І.Айзеншток робить висновок, що автором різко негативної рецензії на "Граматку" Куліша вишукку 1861 р. ("Северная пчела" від 23 лютого 1861 р.) був Шевченко. Звідси і протиставлення "демократа" Шевченка "націоналісту" Кулішеві, - протиставлення, яке вже було наріжним у Чавдарова, але Айзеншток робить спробу оперти його ще й на документально-біографічні дані. До нині це судження остаточно ані підтверджено, ані спростовано. Частина вчених-літературознавців, не знаходячи достатніх аргументів на заперечення його, мовчки сумніваються⁶, інші схильні погодитись з ним⁷.

мета - "привернути більшу увагу до цієї книжки" ("Букварь" - О.Ф.). Вперше повний передрук "Букваря" здійснено Українським Науковим Інститутом, див.: Повне видання творів Т.Шевченка: У 10 т. / за ред. П.Зайцева - Варшава - Львів, 1935. - Т.6. - С.127-155; у Радянській Україні: Шевченко Т.Г. Пов. збір. тв.: У 10 т. - Київ, 1957. - Т.6. - С.341-366. Окреме видання: Шевченко Т.Г. Букварь кужнорусский. 1861 р. - К., 1991. - 62 с.

⁴ Чавдаров С. Педагогічні ідеї Т.Г.Шевченка. - К., 1953. - 208 с. Дослідник і раніше звертався до цієї теми: "Буквар" Т.Г.Шевченка // Збірник пам'яті Т.Г.Шевченка. До 125-річчя з дня народження. 1814-1939. - К.-Х., 1939. - С.76-111.

⁵ Айзеншток І. Із розшуків про Шевченка // Збірник праць п'ятої наукової шевченківської конференції. - К., 1957. - С.116-144.

⁶ Кирилюк Є. Т.Г.Шевченко. Життя і творчість. - К., 1959. - С.599. У третьому (щоправда, популярному) виданні (К., 1979) Є.Кирилюк навіть двозначно пише: Шевченко "позитивно оцінив "Граматку", що вийшла двома виданнями, але все ж таки вирішив упорядкувати власний підручник" (С.253). Взагалі нічого не сказано про неї у Шевченківському словнику (У 2 т. - К., 1978-1977).

⁷ Шаблюовский Е. Т.Г.Шевченко и русские революционные демократы. - М., 1962. - С.199-201; вид. 2-е. - К., 1975. - С.218-219; Комишанченко М. Тарас Шевченко в українській критиці (50-60-і рр. ХІХ ст.) - К., 1989. - С.96; Сергієнко Г. Шевченко і Київ. - К., 1987. - С.194. До відомих аргументів на користь того, що рецензію написав Шевченко, М.Ко-

У документалістичному висвітленні історії "Букваря южнорусского" черговий крок зробив В.С.Бородін. У 1969 р. він опублікував ряд документів, які показують ставлення представників дужовної і світської влади до поширення цього підручника⁸.

Зі статей, присвячених окремим аспектам поставленої проблеми, слід згадати післямову В.Яцюка до брошури "Т.Шевченко. Букварь южнорусский", а також працю С.Стельмаха "Поширення "Букваря"⁹.

Окремо заслуговує на увагу пояснювальна стаття С.Сірополка до публікації "Букваря" Українським Науковим Інститутом у повному зібранні творів Т.Шевченка¹⁰. В ній синтезовано здобутки вчених-літературознавців Галичини і Східної України до 1935 р., а також зроблено ряд цікавих спостережень, зокрема над правописом "Букваря": "Правопис "Букваря не стійкий, бо те саме слово (іноді на тій самій сторінці) писано по-різному (...) Є і такі помилки, що їх можна

мишагченко додав ще один: спогади П.Мокрицького про загострення стосунків між Кулшем і Шевченком наприкінці життя ("Северная пчела" від 25 травня 1861 р.) У останній академічній колективній монографії за редакцією Є.Кирилюка: Т.Г.Шевченко. Біографія / Авт. В.Бородін, Є.Кирилюк, В.Смільянська, Є.Шабловський, В.Шубравський. - К., 1984. - С.558, - автори наближаються до погляду І.Айзенштока. Мабуть, було вирішено покінчити з тридцятилітньою невизначеністю у цій справі, і нове академічне повне видання творів Т.Шевченка (у 12 тт.), треба чекати, поповниться ще одним шевченковим твором. Див. також: До ювілею Кобзаря: про видання нового академічного зібрання творів Т.Г.Шевченка (інтерв'ю з В.С.Бородіном) // Радянське літературознавство. - 1989. - №2. - С.11.

⁸ В о р о д і н В. Т. Г. Шевченко і царська цензура. Дослідження та документи. 1840-1862. - К., 1969. - С.154-159.

⁹ Ш е в ч е н к о Т. Букварь южнорусский. 1861 р. / Післямова В.Яцюка - К., 1991. - С. 53-62. У статті автор, зокрема, вказує, що Шевченко добув кошти на друк "Букваря" від продажу автопортрета великій княжні Олені Павлівні. Автопортрет, мальований олійними фарбами, був виставлений разом із 5-ма офортами на виставці у Петербурзькій Академії мистецтв. Див. також: Я ц ю к В. Живопис - моя професія. - К., 1989. - С.266-276; С т е л ь м а х С. Поширення "Букваря южнорусского" Т.Г.Шевченка у 60-х рр. XIX ст. // Збірник праць 27 наукової шевченківської конференції. - К., 1989. - С.142-148. Остання праця підняла цікаву проблему функціонування "Букваря", але, на жаль, автор поставив її вузько і скористався здебільшого листуванням Шевченка і опублікованими витягами зі щоденника Гнилосірова (Іофанов Д. Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка. - К., 1957. - С.80-91) про активні заходи харківської студентської молоді щодо вшанування пам'яті поета і закуплення 6 тис. примірників "Букваря". Про "Букварь" див. також: С т у п а к Ю. Фольклор у "Букварі южнорусском" Т.Г.Шевченка // Народна творчість і етнографія. - 1962. - Ч.4. - С.91-95. Автор дав лише стислий перелік фольклорного матеріалу "Букваря" і, зокрема, відзначив: "Шевченко зробив фольклорні твори основним матеріалом для читання" /С.93/.

¹⁰ С і р о п о л к о С. Цит. пр. - С.245-255.

пояснити неувагою коректора (...) Все це показує, що видання "Букваря" робилося наспивдку і без досвідченого коректора"¹¹.

II

Спроба тематичного аналізу історіографії "Букваря южнорусского" виявляє ряд труднощів:

1. Методологічних - змішання різних типів дослідження: історико-соціологічного / функціонування "Букваря" як фактору соціально-педагогічного процесу;/ історико-біографічного / стосунки Шевченка із сучасниками у світлі їх сприйняття "Букваря"/; філологічного / структура і зміст "Букваря" в порівняльно-типологічному зрізі/ та ін.

2. Стилiстичних - змішання різних характерів дослідження: наукового, науково-публіцистичного, науково-популярного.

3. Власне тематичних - змішання окремих аспектів проблеми "Букваря", що належать до різних системних рівнів, як от поширення "Букваря южнорусского" в Україні всупереч заборонам представників владних структур і критиці "українських націоналістів" автоматично приводило до висновку про високу педагогічну вартість "Букваря", його виключно народний характер.

Двоєдина природа "Букваря" значною мірою ускладнила систему підходів до дослідження. По-перше, "Букварь" є твором, котрий потребує філологічного аналізу з різними побічними акцентами, в т.ч. як складова творчого процесу Шевченка. По-друге, "Букварь" ніс певне соціальне навантаження, виконував педагогічну функцію, мав сенс лише тоді, коли був достатньо поширений і використовувався за призначенням. Отже, з цього боку, його аналіз тяжіє до історико-соціологічного ракурсу дослідження. Над усім цим домінує виняткова особистість Шевченка, канонізування всієї його творчості, в т.ч. "Букваря", що значною мірою змушувало дослідників шукати видимих компромісів на користь Шевченка між змістом букваря і сприйняттям його в різних колах. Синтетичні праці С.Сірополка, С.Чавдарова, Є.Кирилочка по-різному це засвідчують.

Схема дослідження Сірополка: високий ідейний і релігійний зміст "Букваря" уживається з різними його хибками (повернення до "докуліпівського" правопису, різночитання), невиразністю методу, і тому ця "лебедина пісня поета" отримала негативну оцінку в учительських колах.

Схема Чавдарова: "Букварь", протиставлений всім підручникам цього типу, особливо Кулішевому, виділявся своєю революційно-демократичною спрямованістю, а тому отримав негативну оцінку як офі-

¹¹ Там же. - С.248.

дійних кіл, так і "буржуазних націоналістів". Хоча народові він був найближчим, різні перешкоди у поширенні, вилучення з обігу призвели до того, що "Букварь" не пережив недільних шкіл¹².

Схема Кирилюка¹³: проаналізувавши зміст "Букваря" і відзначивши таким чином його "справжню народність", чим він "докорінно відрізнявся від усіх інших початкових підручників", автор пише, що буквар з "величезними труднощами пробивав собі дорогу до простого народу", оскільки до нього поставилась упереджено церковна влада, шкільна адміністрація і "ліберально-буржуазні кола".

Як бачимо, дві останні схеми особливо не різняться. Їхня суть в тому, що питання педагогічної вартості "Букваря" підміняється питанням його "народного характеру", що в свою чергу спричиняло виникнення різних перешкод у його поширенні. Така постановка проблеми ще більше зміцнювала авторитет Шевченка, але водночас вона мовби вихоплювала поета і його творчість з навколишньої дійсності і тим самим кон'юктурно перекручувала саме дослідження. С.Сірополко визнав хиби "Букваря", отож критика цього підручника серед учителів була, на його погляд, виправдана. Проте він відділив ці хиби і сам процес функціонування від внутрішнього високого ідейно-релігійного змісту "Букваря", що був важливим з перспективи творчості поета й у зв'язку з цим набув якоїсь самодостатньої цінності. Продовжуючи думку Сірополка, можна дійти до висновку, беручи до уваги більш як вікове витворення культу Шевченка, що вплив "Букваря южнорусского" після своєї "смерті" був більшим, ніж за "життя".

Спроба окремо розглянути питання поширення "Букваря", як це робить у своїй статті Стельмах¹⁴, безумовно, є цікавою, проте сама по собі, навіть при достатній глибині висвітлення, не прояснює інших, більш важливих щодо функціонування питань - сприйняття і використання у педагогічній роботі.

Огляд історіографії "Букваря южнорусского" утруднює і та ситуація, що, при всій нечисельності присвячених йому праць, значну частину складають статті публіцистичного і навіть популярного характеру, які, однак, в окремих моментах відзначаються новизною думки. До речі, ще на початку 20-х рр. А.Багрій зазначив, що більшість статей про Шевченка має критико-публіцистичний характер, бо "условия украинской жизни выдвинули Шевченка далеко за пределы литературы, сделали из него и его поэзии могучий фактор общес-

¹² Чавдаров С. Цит. пр. - С.182.

¹³ Див.: Кирилюк Є. Цит. пр. - С.598-602.

¹⁴ Стельмах С. Цит. пр. - С.142-148.

твенной, политической и национальной жизни"¹⁶. Це ж можна сказати і про проблему "Букваря", який вченими дореволюційної України розглядався з проєкцією на потреби українського народу у власному культурно-національному і релігійному розвитку (В.Щурат, С.Черкасенко¹⁶). Зусилля же радянських вчених скеровувалося у русло пошуку аргументів на користь зв'язку Шевченка (і "прогресивної" української літератури) із російською революційною демократією, відокремленості Шевченка від "націоналістів" (головним чином Куліша), де "Буквар" і відіграв роль своєрідного наріжного каменя для такого поділу (С.Чавдаров, І.Айзеншток, Є.Шаблювський). У будь-якому разі з історії "Букваря" витворювалися гасла, значення його обростало ідеологічними напаруваннями, творився сталий, проте складний і суперечливий міф про "Букварь южнорусский", вивикали диспропорції у дослідженнях¹⁷.

Отже, у дослідженні "Букваря южнорусского" ми маємо справу зі своєрідною дифузією у межах парадигм методів, стилів і навіть тем, що було наслідком специфічності досліджуваного предмету, особистості Шевченка, ролі його творчості в літературному і суспільному процесі, ідеологічних чинників. Таким чином, поширення "Букваря" поставлене у пряму залежність від сприйняття його сучасниками, як друзями, так і недругами, причому їхні оцінки часто мотивувалися не стільки об'єктивним аналізом змісту самого підручника, скільки особистими стосунками із Шевченком, паноблигим ставленням до його творчості, впливами сторонніх осіб; використання і придатність "Букваря" залежала не лише від якості матеріалу і правопису, а й від того, як учителі його подавали, наскільки гострим був дефіцит підручників українською мовою; накінець, дівість "Букваря" зумовлювалася не лише конкретно-історичними обставинами, а й піднесенням його до рівня міфу (як і всієї творчості Шевченка) і вже з цієї трансцендентної позиції його позачасовим надфункціональним впливом на українське суспільство.

III

При побіжному погляді, кинутому на творчість Т.Шевченка останніх місяців життя, владає у вічі певна неадекватність між тим, яке вагоме значення надавав поет виданню і поширенню свого "Бук-

¹⁶ Багриль А. Шевченковская студия. - Владикавказ, 1923. - С.5.

¹⁶ Черкасенко С. Шевченко педагогом (Епізод з життя Шевченка) // Світло. - 1911. - №8. - С.6-15; окрема вид.: Т.Шевченко і діти. Т.Шевченко педагогом. - К., 1914. - С.18-31.

¹⁷ Парадоксально, але ми знаємо про Шевченка й українське середовище 60-х років XIX ст. менше, ніж про Шевченка і російське середовище.

варя", і сприйняттям цього підручника його сучасниками-українолюбцями. З іншого боку, можна помітити, що в українському літературознавстві існує суперечність в оцінці "Букваря". Про "Букварь" дореволюційні літературно-громадські діячі висловлювалися стримано, а часом і негативно, або ж взагалі оминали увагою; натомість шевченкознавці радянської доби з усіх боків вигідно виділяли його. Ситуація виглядає складнішою хоча б через те, що ще одна сторона, якої безпосередньо стосувалася поява "Букваря", а саме - церковна і світська влада, одноставно вороже поставилася до нього. Її позиція принаймні є зрозумілою. Шевченко був неблагонадійним, і все, що виходило з-під його пера, лиш підтверджувало це. Крім того, "Букварь", написаний українською мовою в петрівській транскрипції і призначений для початкових класів шкіл, був у її очах серйозною конкуренткою офіційним підручникам. І, накінець, що є, по суті, головним, як ствердив сам міністр освіти Є.Путятін в листі до шефа жандармів В.Долгорукова: "Издание как этой книги, так и других ее подобных, т.е. составляемых для простонародья в Малороссии, на малороссийском языке... обнаруживает намерение вызвать снова к отдельной жизни малороссийскую народность, которой... прочное слияние в одно неразрывное целое с народностью великорусского должно быть предметом... постоянных стремлений правительства"¹⁸.

Проте така оцінка "Букваря" (як і будь-якої іншої книжки, писаної українською мовою, яких, до речі, було випущено на той час дуже мало) зовсім не означала, що цей підручник буде позитивно сприйнятий українськими культурниками.

Так, М.Драгоманов у відомій статті "Шевченко, українофіли і соціалізм" писав: "Звісно, ніхто не стане виквалити той буквар і ставити його між великими ділами Шевченка"¹⁹. Емоційно-загострена оцінка П.Куліша у листі до молодого О.Ковиського (від 3 січня 1861 р., тобто відразу після випуску "Букваря") може видатися суб'єктивною через зачеплені амбіції: "А чи бачили Букварь южнорусский? Се Тарас таку мару випустив! О, щоб його головою в жито!"²⁰. Ці слова переграються з іншим його іронічним афоризмом: "Почав Кобзарем - закінчив букварем"²¹.

Розпорядники полтавської ведільної школи В.Лобода, Д.Пильчиков та О.Ковиський у записці (від 10 березня 1862 р.) до Петербурзького Комітету Грамотності (з проханням клопотатися про дозвіл уживати у школах підручники українською мовою) зазначали: "Бук-

¹⁸ Б о р о д і н В. Цит. пр. - С.156-157.

¹⁹ Д р а г о м а н о в М. Вибране. - К., 1991. - С.356.

²⁰ Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. - Нью-Йорк-Торонто, 1984. - С.166.

²¹ Ч а л ы й М. Жизнь и произведения Тараса Шевченка. - К., 1882. - С.180.

вари Шевченка нікто и нікуда не разсылав по той простой причине, что они неудовлетворительны"²².

Прикметно, що найбільший дожовтневий шевченкознавець І.Франко у своєму стислому, але інформативному "Нарисі історії української літератури", згадуючи між заслугами П.Куліша "Граматки" 1857 і 1861 рр., М.Гатцука - його "Українську абетку", К.Шейковського - "Домашню науку" у двох частинах, "Букваря южнорусского" між творами Т.Шевченка не наводить, хоча і мусив би про нього знати²³.

Радянське шевченкознавство розглядає факт видання "Букваря южнорусского" у компаративному зіставленні з подібними виданнями Куліша, Гатцука, Строніна та ін., а також офіційними букварями. при цьому "Букварь" переважно подається як антитеза Кулішевих "Граматок"²⁴. Показовою у такому зіставленні може бути думка Є.Кирилюка: "Усім своїм змістом буквар Шевченка докорінно відрізняється від усіх інших початкових підручників своєю справжньою народністю"²⁵. Той самий матеріал, який в інтерпретації радянських вчених мав характер не лише "народний", а й антиклерикальний, послужив для зовсім протилежних висновків В.Щуратові, а за ним - С.Сірополкові: "Релігійний матеріал займає значну частину "Буква-

²² Шафранов П. К истории народного образования в южнорусских губерниях // Киевская старина. - 1902. - Т.79. - С.80. Ця репліка була реакцією на запит, зроблений Міністерством державного майна у Полтавську палату державного майна, в якому вказано: "Палата разсылає по селам у огромном количестве буквари "Шевченка". (Там же. - С.79). Б.Познанський у своїх спогадах про учительювання у київській недільній школі називає "Букварь" "пложеньким". (Познанський Б. Воспоминания из недалекого прошлого (о школе и грамотности в Киевской губернии) // Киевская старина. - 1886. - Т.ХІ - С.246. У Сірополка знаходимо: "У всякому разі невиразність методи Шевченкового "Букваря", а також різні його хиби - відсутність системи у правописі, недостатній матеріал для читання та інші - були причиною негативної оцінки його в учительських колах". (Сірополко С. Цит. пр. - С.254).

²³ Пор.: О.Огоновський у своїй "Історії літератури руської" подає короткий огляд "Граматки" (Огоновський О. Історія літератури руської. - Львів, 1891. - Ч.3. - Від.1. - С.182-186), натомість про "Букварь" згадує побіжно (Ч.2. - Від.2. - С.516) як факт у біографії Шевченка. Також М.Петров пише про обидві "Граматки" Куліша, відзначаючи їх особливість - "кулішівку" (Петров Н. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. - К., 1884. - С.266), а про "Букварь" згадує лише десь у примітках у хронологічному списку творів Шевченка (Там же. - С.331).

²⁴ Звичайно, Куліш сам дав привід для такого порівняння, але радянське шевченкознавство звальгаризувало його, перебивши їхні стосунки виключно у соціальну площину.

²⁵ Кирилюк Є. Цит. пр. - К., 1959. - С.601; вид. 3-е. - К., 1979. - С.264.

ря", що стоїть у повній згоді з глибокою релігійністю Шевченка", зміст його "творить катихизм християнської віри, опертої на великій ідеї любові"²⁶.

Дещо окремо від таких оцінок стоїть спроба літературознавця Ю.Шевельова розглянути "Букварь" у контексті творчості поета останнього року життя. Синтезуючи ідеї Шевченка 1860 р. в одне логічне ціле і виділяючи їх в окремий період, він підсумовує свою розвідку так: Шевченко "сподівався, що зміна несправедливого устрою життя настане тоді, коли з'явиться апостол правди і науки. (...) Різниця між місією апостола правди і науки, реформатора соціального устрою та публікацією "Букваря" настільки велика, що здається - це речі несумісні і зіставлення їх сміхотворне. Але "Буквар" був тільки першою ланкою у Шевченкових задумах"²⁷.

Питання про поширення "Букваря" і опір, який воно викликало у представників влади (як духовної, так і світської), вивчено відносно добре²⁸. Для загальної картини не зайвим буде ще раз коротко згадати на ньому. Шевченко мав намір через Київського митрополита Арсенія, який, як пише поет в одному з листів, "дуже возревновав о сельських школах і жалується, що не печатають дешевих букварів"²⁹, пустити у школи 5 тисяч примірників. М.Чалий, котрому було адресовано цей лист, згадує, як поклали Арсенієві буквар на стіл, а той, кинувши оком на обкладинку, лиш сказав: "А, оужнорусский"³⁰. Після смерті поета група харківських студентів-українофілів (В.Гнилосиров, А.Шиманов, В.Мова (Лиманський), М.Жученко, П.Лобко та ін.) зайнялися справою вшанування його пам'яті. На виручені від літературно-музичного вечора гроші планувалось закупити 5 тисяч примірників "Букваря" і передати їх митрополиту Арсенію. З цією метою Лобко відправив листа Арсенію (від 31 березня 1861), але відповіді не отримав. Аби дізнатись думку вищих урядових кіл, чи доцільно йому приймати це "приднюшеніе", Арсеній звернувся до обер-прокурора Синоду О.Толстого з листом від 19 квітня 1861 р. Зі середини червня до початку липня тривала жвава переписка між О.Толстим, начальником III відділу - шефом жандармів В.Долгоруковим і міністром народної освіти Є.Путятіним, результатом якої

²⁶ Сірополко С. Цит. пр. - С.249.

²⁷ Шевельов Ю. 1860 рік у творчості Тараса Шевченка // Записки НТШ. - Т.224. - Львів, 1992. - С.102.

²⁸ Бородин В. Цит. пр. - С.154-159; Чавдаров С. Цит. пр. - С.177-178, 180-183; Щурат В. Вибрані праці з історії літератури. - К., 1963. - С.212-213. Про рецензію Л.Крамаренка див. також: Шагинян М. Т.Г.Шевченко. - М., 1941. - С.239; вид. 2-е. - М., 1946. - С.304-305.

²⁹ Шевченко Т. Пов. збір. тв.: У в т. - К., 1964. - Т.6. - С.277.

³⁰ Чалий М. Цит. раб. - С.181.

було рішення "отклонить принятие и раздачу помянутого букваря в виде учебника"³¹. О.Толстой ще на початку березня отримав листа від князя Урусова, в якому зазначалось: "Напечатан также известным сочинителем Шевченко малороссийский букварь, который, по дошедшим до меня служам, заслуживает внимания; не угодно ли будет вашему сиятельству приказать его рассмотреть. Распространение такого букваря вытеснит совершенно в Малороссии славянский букварь; о последствиях этой так называемой народности не трудно составить себе определенное мнение"³².

Відлуння такої оцінки докотилося аж до 1863 р., коли вже після закриття ведільних шкіл, із наступом реакції І.Кулжинський випустив свою брошуру "О зарождающейся так называемой малороссийской литературе", в якій "Букварь" назвав "пустейшей из пустейших книжек". "Тенденция этого букварика, - резюмував він, - какают воля людская, освобождение из какой-то неволи. О какой это свободе хлопчете вы, гг. букваристы"³³.

IV

"Букварь южнорусский" був не випадковим явищем у творчості Т.Шевченка³⁴. Генеза ідеї просвіти народу, насамперед селянства, вже мала ширше теоретичне і практичне підґрунтя ще у часи діяльності Кирило-Мефодієвського товариства і була колективним продуктом, до якого більшою чи меншою мірою спричинився кожний з браччикув. Документи слідчого процесу, якнайповніше видані 1990 р.³⁵, дають багатий матеріал для ілюстрації.

На допиті 16 квітня 1847 р. П.Куліш визнає: "Лучшими обстоятельствами я называю повсеместное заведение школ для простолюдинов и распространение всеобщей грамотности в народе". І далі: "Мы намерены были написать краткие учебники на малороссийском языке по части священной и гражданской истории, географии, счетоводства и сельского хозяйства, а школы завести сперва хоть в самом малом количестве"³⁶. В.Білозерський свідчить: "Учреждение школ было

³¹ Бородин В. Цит. пр. - С.168.

³² Записки отдела рукописей библиотеки им.Ленина. - 1939. - Вып.5. - С.26-27.

³³ Кулжинский И. О зарождающейся так называемой малороссийской литературе. - К., 1863. - С.15.

³⁴ Про джерела "Букваря южнорусского" див.: Сірополко С. Цит. пр. - С.250-253.

³⁵ Кирило-Мефодієвське товариство: У 3 т./ АН УРСР. Археографічна комісія та ін.: упоряд. М.Бутич, І.Глизь, О.Франко. - К., 1990.

³⁶ Там же. - Т.2. - С.51-52.

общим желанием всех, размышлявших о пользе общей"³⁷. З листа Навроцького до В.Білозерського (від 17 жовтня 1846 р.): "Школа - славне діло, тільки трудне - якби удалось, то добре було б"³⁸ і т.д.

Хоча Шевченко на допиті і відмовився відповідати на поставлене питання: "Кто и в каком виде хотел учредить школы для простого народа, сочинять книги и какого содержания, кто собирал деньги для этих целей"³⁹, - проте спогади В.Г.Шевченка засвідчують активну позицію поета стосовно народної просвіти. "Тарас став показувати мені якісь портрети і говорив, що всі то його приятелі, що всі вони умовилися працювати задля народної просвіти. Ся праця мусіла йти ось якою дорогою: кожний з них, відповідно своїм достаткам, визначав, яку суму він вкладатиме у громадську касу. Касою управлятиме виборна адміністрація. Каса ростиме як з вкладок, так і з процентів, і як виросте гаразд, тоді видаватиметься з неї тим убогим людям, котрі, скінчивши гімназію, не матимуть спроможності йти в університет. Той, хто брав цю допомогу, повинен був, скінчивши університет, служити шість літ учителем на селі (...) Тарас мені додав, що думка, як би завести по Україні добрі сільські школи, народилася у нього ще тоді, як він був у кирилівській школі"⁴⁰.

Ідея просвіти народу (а не лише поширення грамотності - гасло популярне у ліберальних колах другої половини 50-х - 60-х рр.) виявилась також у роботі Шевченка над естампною графікою - офортом і акватинтою, - яким після повернення із заслання митець віддавав свої основні творчі зусилля.

У 1844-1845 рр. він видає серію офортів "Живописная Украина", якою мав на меті розпочати створення новаторських творів високої мистецької вартості і у відповідній формі донести патріотичний ідейний зміст до освіченої верстви тогочасного суспільства⁴¹. Видання було дорогим, з його допомогою Шевченко прагнув здійснити ще один

³⁷ Там же. - Т.1. - С.404. В.Білозерський склав 11 жовтня 1846 р. проект про створення в Україні ремісничих шкіл для юнаків козацького стану - прообраз майбутніх недільних шкіл (Там же. - Т.1. - С.388-390).

³⁸ Там же. - Т.1. - С.372.

³⁹ Там же. - Т.2. - С.325.

⁴⁰ Спогади В.Г.Шевченка // Правда. - 1876. - С.25-26. Т.Шевченко згадує своє дитинство у повісті "Княгиня", як він складав "тму, мну", а поскладавши, бувало, до "гля, мля", вийде на вулицю, подивиться, як однолітки забавляються і не знають, що на світі є "дяк і школа", і подумається тоді: "чому ж я такий безталанний, навіщо мене, сердешного мучать над цим проклятим букварем" (Повне зібр. тв.: У 12 т. - Т.3. - С.113).

⁴¹ Про видання офортів "Живописная Украина" докладніше див.: Офорти Тараса Шевченка / автор тексту і упор. В.Касіяв. - К., 1964. - 157 с.; В л а д и ч Л. "Живописная Украина" Т.Шевченка. - К., 1963. - 127 с.

свій задум - на виручені кошти викупити з кріпацтва братів і сестер⁴². До заслання Шевченко не думав стати офортистом, його більше вабив живопис⁴³. Але за десять років у казармах він відчув, що майстерність притушилася, час втрачено, "слідовательно, о живописи (...) и думать нечего". Це його однак не засмучує, адже тепер "из всех изящных искусств мне больше всего (...) нравится гравюра (...) Быть хорошим гравером, значит быть распространителем прекрасного и поучительного в обществе. Значит быть распространителем света истины". Отже, гравюра - це прекрасно, корисно і, зрештою, - це заробіток. Відтепер Шевченко хоче "посвятить себя безраздельно гравюре акватинта"⁴⁴. У перших цих своїх записах у "Журнал" Шевченко поки не виявляє якоїсь конкретної усвідомленої програми просвіти, власне української. То він хоче після "двух лет прилежных занятий" поїхати в Україну і взятися за виконання естампів - "копий (...) с знаменитых произведений живописи". То він планує випустити "для нашего тёмного полу-татарского купечества" власну серію "Притчі про блудного сина", але із сатиричним змістом, на взірць "Жениха" Федорова, "Свои люди - сочтемся" Островського та "Ревізора" Гоголя⁴⁵.

14 лютого 1858 р. П.Куліш по дорозі за кордон пише Т.Шевченкові листа, в якому воскрешає давні мрії з часів діяльності Кирило-Мефодіївського товариства і з властивою йому широтою погляду досить чітко ставить завдання: що робити, задля чого робити, для кого робити⁴⁶. Цей лист для нас є цікавим насамперед тим, що в ньому поєднано дві різні форми єдиної ідеї: одночасне виконання малюванням художнім образом і словесним, виконання як патріотичне, що "воскресить не одну душу", так і естетичне. У ключі пошуку генези ідеї "Букваря южнорусского" лист П.Куліша є тим містком, що з'єд-

⁴² Див.: Лист до Т.Шевченка від В.М.Рєпніної за 9 грудня 1845 // Листи до Т.Г.Шевченка. 1840-1881. - К., 1982. - С.48.

⁴³ Офорти Тараса Шевченка. - С.7.

⁴⁴ Шевченко Т. Пов. збір. тв.: У 6 т. - Т.5. - С.32.

⁴⁵ Там же. - С.33.

⁴⁶ У цьому листі Куліш пише: "Отже, я тобі дам добру раду. Накидай ти пером дещо з нашої історії і поідиписуй найкращі вірші з дум і з свого таки компонування. Сі твої рисунки ми виріжемо на дереві, отпечатаеть і розрисуем фарбами трохи краще од любочных картин московських. Цна їм буде по 2 чи по 3 шаги, а коли дуже дешево, то по 6 шагів і будуть вони продаватись по всіх ярмарках, і будуть вони наліплюватись у кожній хаті замість московського плюгавства, і буде старе й мале на їх дивитись і оті підписи вчитувати, і розійдеться по Вкраїні наше "слово забуте, наше слово тихосумне, богобоязливе" і воскресить воно не одну душу, і мала твоя праця станеться причиною великого діла всесвітнього, - душа моя чує (...). А треба, щоб дитвора, дивлячись на сі картинки, набиралась доброго смаку. Велике, велике виросте з того добро на Вкраїні" / Листи до Шевченка. - С.132-133/.

нує пізніше укладання букваря (з планами у перспективі видати дешеві підручники з лічби, етнографії, географії, історії⁴⁷) і задум випустити дешеві гравюри на історичну тематику з текстом у супроводі⁴⁸. Але так Шевченко буде вважати і діяти через кілька років, в умовах розквіту недільних шкіл. На лист Куліша наразі він відгукнується у "Журналі" (від 24 лютого 1858 р.), але ще не готовий сприйняти його пропозицію, бо розуміє практичні труднощі ("она может осуществиться только при больших деньгах") і творчі проблеми ("для этого нужно жить постоянно в Малороссии, чтобы была разница между моими рисунками и суздальскими"), а також не губить "надежды быть в Академии и заняться любимой акватинтой"⁴⁹. Ця остання думка була чи не основною причиною того, що Шевченко не відповів Кулішеві згодою, і безпосередньо впливала з його творчих задумів того часу.

26 вересня 1860 р. Федір Черненко навідав Тараса Шевченка, який був спокійний, але сумний і зажурений. Розмова поведася про Академію. "Тарас повеселішав і почав говорити Черненкові про свої надії переїхати навесні зовсім на Україну і там у затишку на хуторі працювати коло гравюри. Він гадав видавати, якомога дешевше, гравюри з історії України і пускати їх дешево по 1-3 копійці, "щоб залити їми Україну і вигнати суздальську гидоту (суздальські лубочні малюнки)"⁵⁰.

Цим планам, на жаль, не судилося збутися. Можна з певністю припустити, що якби не передчасна смерть поета і йому вдалося їх зреалізувати, хоча б частково, - ми мали б сьогодні більш цілісний, більш дієвий і, зрештою, більш досліджений образ Шевченка-просвітителя.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи викладене, можна ствердити:

1. Досі залишається нерозв'язаним остаточно питання: чи була стаття-рецензія на "Грамматку" П.Куліша 1861 р. написана Т.Шевченком. У зв'язку з цим слід взагалі з'ясувати, які склалися стосунки між Кулішем і Шевченком протягом останнього року Шевченкового життя. Те, що вони вже не були такі теплі, як після повернення Шев-

⁴⁷ Шевченко Т. Пов. збір. тв.: У 6 т. - Т.6. - С.277.

⁴⁸ Про цей намір Т.Шевченка згадує Ф.Г.Черненко. Див. далі.

⁴⁹ Шевченко Т. Пов. збір. тв.: У 6 т. - Т.5. - С.204. Пор.: Владич Л. Цит. пр. - С. 93-94.

⁵⁰ Кописький О. Спогади Ф.Черненка про зустрічі з Т.Г.Шевченком у Петербурзі // Спогади про Тараса Шевченка. - К., 1982. - С.368-369.

ченка зі заслання, - це факт. Але говорити про повний розрив немає достатніх підстав.

2. Сприйняття "Букваря" в українському суспільстві вражає своєю неоднозначністю. Це пояснюється насамперед тим, що автором підручника був Шевченко, отже, реценсії "Букваря" переломлювалися у призмі ставлення до Шевченкової творчості, особистих зв'язків. Аби картина була повнішою, видається необхідним розкрити самі мотивації буквально кожної оцінки сучасників, що дасть можливість об'єктивно з'ясувати, як використовувався буквар, його придатність за тих умов.

Про поширення "Букваря южнорусского" в Україні ми знаємо здебільшого із листів самого Шевченка, а також про значну партію - 6 тисяч примірників - зі щоденника Гнілосирова. "Букварь" міг мати вплив і значення лише тоді, коли був пущений в обіг. Після смерті Шевченка більша частина накладу була ще не розповсюджена. Хто взявся за реалізацію? Якщо Куліш, до якого звернулася харківська молодь із грошима за 6 тисяч примірників, то як він ними розпорядився?

Додаткового висвітлення потребує доля букварів у Полтаві. Крім листа Т.Шевченка до Ф.Ткаченка, на сьогодні немає більше відомостей про поширення "Букваря" на Полтавщині⁵¹. Натомість у записці до Петербурзького Комітету Грамотності, що її подали головні організатори недільних шкіл В.Лобода, Д.Пильчиков та О.Кониський, зазначено: "Буквари Шевченка никто и никуда не разсылал".

Цікаво було б простежити функціонування "Букваря южнорусского" протягом певного відтинку часу⁵².

Для порівняння: сліди Кудішевих "Грамоток" як дієвого навчального посібника знаходимо у спогадах та епістолярії В.Самійленка (лист до Б.Грінченка, отримано 2 травня 1889 р.)⁵³. Використання "Грамотки" аж через 25 років після жорстокої реакції зовсім інших культурницьких умов було спричинене або енергійністю Куліша⁵⁴,

⁵¹ Стельмах С. Цит. пр. - С.145.

⁵² С.Чавдаров вважає, що "буквар Шевченка не пережив недільних шкіл". Ця думка у нього не обґрунтовується, а подається у контексті обструкції до поширення букваря з боку представників влади, а також "націоналістів" (Чавдаров С. Цит. пр. - С.182).

⁵³ "Грамотки" послані були мною, а думка моя була та, що, певно, вони вам здадуться для якогось школяра абоцо, а як ся книжка тепер велика рідкість (од мене можете дістати скільки хочете), то я вам і послав її (Самійленко В. Твори: У 2 т. - К., 1958. - Т.2. - Лист 23). Про свою діяльність у колі "Старої Громади" (сер. 80-х рр.) В.Самійленко згадує, як сам він та його однодумці, виїжджаючи на село, роздавали "Грамотки" Куліша. (Там же. - С.293).

⁵⁴ У відкритому листі до галичан харківці (імовірно - В.Мова) пишуть, як у селі Старі Санджари (бл. 25 км від Полтави) Переходовець (О.Кониський) роздавав

або ж внутрішніми властивостями "Граматки": її оригіальністю, доступністю, використанням "куліпівки".

Сама парадигма теми функціонування "Букваря": поширення, сприйняття, використання, можливі терміни вжитку, - взагалі потребує глибшого дослідження, насамперед через вивчення тогочасного українського середовища, як у синхронному зрізі, так і через життя та творчість окремих постатей (Куліш, Кониський, Стронін та ін.), їхніх прямих та опосередкованих зв'язків із Шевченком.

3. Активний учасник недільних шкіл М. Драгоманов згадував, що "перший, хто став проти української народної педагогіки, - були поляки (...) Другий елемент, котрий слідом за польськими панамі піднявся проти недільних шкіл, було вище духовенство"⁵⁶. Як воно сприймало "Букварь южнорусский", ми знаємо. Але зовсім невідомою залишається реакція на "Букварь" з боку поляків - панства, духовенства, різночинців.

Кулішеві "Граматки" (посил. на "Основу", 1862, травень). "Опісля, кажуть, був у Старих Санджарах і сам Куліш, і теж роздавав хлоп'ятам деякі книжки" (Вечерниці. - 1863. - Ч.14-15, цит. за виданням: Мова В. (Лиманський) Твори. - Мюнхен, 1968. - С.367.

⁵⁶ Українець (Драгоманов). Антракт з історії українофільства // Правда. - Львів, 1876. - С.474; Драгоманов М. Вибране. - К., 1991. - С.206.

МИСТЕЦЬКІ ІДЕЇ МАТЕЙКА В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX - ПОЧАТКУ XX СТ.

Хвиля національно-визвольного піднесення у другій половині XIX - початку XX ст. сприяла появі відповідних за масштабами мислення творчих постатей. Не випадково була і поява Яна Матейка на польському мистецькому ґрунті. Вона генерувала досвід суспільних прагнень і виявляла готовність забезпечити їх реалізацію.

Ян Матейко як феномен польського суспільного буття з'явився на арені культури саме в той час, коли потреба у ферментації європейських прогресивних починань у національне середовище досягла своєї кульмінації перед революційно-визвольними рухами і після їх придушення.

Силою свого духу, авторитету, таланту він сильно вплинув на розвиток аналогічних життєвоважливих проблем, що стояли перед поневоленими народами Центрально-Східної і Південно-Східної Європи. Тому велич Матейка переросла межі суто національні і закроїлася на загальноєвропейських тенденціях, що виявляли орієнтацію на прогрес і цивілізацію. Постать Матейка мала в собі якості міжнаціональні під оглядом спільності цілей і завдань, поставлених перед поневоленими народами, і суто національні, польські, зроджені на ґрунті патріотичної боротьби народу за незалежність і соборність Польщі.

Фактом своєї творчості Матейко зіграв вирішальну роль у зростанні засад великого реалізму в малярстві не тільки Польщі, але й близьких сусідів. І, можливо, історичне малярство Центральної Європи 50-70-х рр. перейнялося національною окремішністю Матейка, прийняло його засади малярської дієвості і впливу, а рівно ж і стилістику переказу, оповіді про виняткові історичні ситуації, постаті, факти через те, що творчість видатного краківського маляра фокусувала загальні устремління, демократичні настрої, відбивала стан готовності підняти почуття патріотизму, національної гідності, державної соборності. Зрештою, в глибинах демократичного різноманітства, шляхетського волелюбства, буржуазного прагматизму формувалися інтенції, що започаткували народження класу інтелігенції, а в її особі - провісника прогресивних гасел у кожному суспільстві. Матейко, таким чином, попри усю його налаштованість на прогля-

хетсько-проміщанський спектр мислення, своїм історичним малярством давав могутні імпульси, зроджував енергетику подібних інтенцій і, що важливо, генерував проблеми історичного жанру в європейському масштабі - серед народів Австро-Угорської імперії, а також Пруссії, Баварії, Росії, України.

Заглиблення в історичні події, що відбувалися впродовж XVII-XVIII ст., означало ще й характерну для романтиків реакцію на академізм, прихильники якого з шететом ставилися до регламентованих правилами обскурантної естетики проблем. Отже, прихід Матейка готувала сама еволюція малярства.

Історичний жанр ще у XVIII ст. мав своїх прихильників (М.Баччарелі, Ф.Смутлерич). Пізніше його послідовно розвивали Ж.-П.Норблен, О.Орловський, а їх місце на початку XIX ст. зайняли спочатку П.Михаловський, згодом - ціла школа мюнхенських художників на чолі з Ю.Брандтом і врешті - Я.Матейко.

Для Матейка важливим було переплетення минулого із сучасним: на історичних прикладах митці повчали співвітчизників, обстоюючи в своїх творах почуття громадянського обов'язку. Вони воліли не так відтворювати події, як судити про них, регламентувати їх істотність та причинну вагу впливу на долю народу та окремих особистостей. Недарма Матейко любив повторювати, що відділяти мистецтво від любові до батьківщини не можна.

Для Матейка важливим був не стільки конкретний історичний факт, скільки його творча інтерпретація як явища для здійснення великих ідей. Недарма Матейко якось мовив львівському маляреві Ізидору Яблонському: "Я малою епоху..."¹. Відомий дослідник Мечислав Порембський підтверджує, що Матейко "вагу історичних джерел сповна оцінював і вмів використовувати"².

Матейко середини століття органічно увійшов до творчої свідомості української мистецької інтелігенції. Важливий аспект цієї проблеми - образи з історії України - займають чільне місце в творчості Матейка. Картини на цю тему засвідчують діапазон інтересів майстра. На малярство художник дивився як на трибуну, що розкриває перед митцем можливості для висловлювання.

З цього огляду для нас важлива картина "Вернигора". Журнал "Киевская старина" надрукував відгук М.Шугурова про цю картину. Той слушно зауважує, що Матейко цікавився українськими історичними постатями: "... Богдан Хмельницький, і гетьман Дашкевич, і

¹ Jabłoński J. Wspomnienia o Janie Matejce. - Lwów. 1912. - S. 46.

² Porebski M. Realistyczny warsztat Matejki, jego źródła i jego aktualne znaczenie // Jan Matejko. Materiały z sesji naukowej, poświęconej twórczości artysty. - 23-27. XI. 1957. - S.53.

лірник Вернигора в зображенні Матейка є героями, втілюючи в собі красу і силу фізичну та духовну"³. Свого часу О.Федорук описав цікаву суперечку, що розгорнулася в Києві стосовно етимологічного походження образу, різних поглядів на це питання, і спробував визначити власні погляди на героїко-романтичну інтерпретацію образу лірника й усю проблематику, пов'язану з суттю образності твору та спробами її інтерпретації різними дослідниками⁴.

У творчих пошуках митця помітне місце зайняла постать Богдана Хмельницького⁵. Свого часу у дослідженні цього питання ми звернули увагу, що ескізи олійних портретів гетьмана, тематичні композиції, присвячені йому, портрети олівцем, картини "Богдан Хмельницький з Тутай-беєм під Львовом" (1885), "Присяга Хмельницького в Переяславі", начерки до останнього полотна, що зберігаються у будинку Матейка у Кракові та Львівській картинній галереї, - усі ці твори, включаючи начерк олівцем "Присяга Хмельницького перед Яном Казиміром під Зборовом" часів навчання у Мюнхені (1859), проблематичні щодо вияву історичної малярської концепції майстра. Відомо, що Матейко мав намір створити картину "Хмельницький приймає воеводу Кисля", але не здійснив задуму. Зберігся начерк 1875 р. Хмельницький стояв перед очима Матейка постійно. Відомі рисунки Матейка на зворотньому аркуші начерку до "Рейтна", малюнки з написом митця "Тимко Хмель", портрет 1875 р., якого порівнювали з мідьоритом В.Гондіуса, - усе це віхи розвитку проблеми. Якщо ж долучити до них портрет Євстахія Дашкевича з Битомського музею, малюнок запорожця зі Львова, то усе це разом узятє вияскравлює погляд митця на історичні події минулого і його спроби дати їм мистецьку оцінку. Зрештою, в цьому питанні він не був одинокий - плеяда яскравих митців Польщі (Брандт, Коссак, Масловський та ін.) виворила образ України в історичному побутованні. Реальний, міфічний? - це не мало значення. Це сприймалося як символ, як данина романтичній спрямованості польської культури, де образ національного героя завжди відігравав чільну роль.

³ Ш у г у р о в Н. Андріолі і Матейко, яко автори рисунків і образів з українського побуту // Зоря. - 1896. - Ч.13. - С.254-257 (див. також: Киевская старина. - 1894. - Т.XLIV. - С.106).

⁴ Ф е д о р у к О. Джерела культурних взаємин. - К., 1978. - С.26-27.

⁵ Дяв.: Katalog prac artystycznych Jana Matejki. - Kraków, 1896. - N29. - S.6; P o r ę b s k i M. Malowane dzieje. - Warszawa, 1962. - S. 173; J a b ł o Ń s k i J. Op. cit. - S.37; Galeria narodowa miasta Lwowa. Obrazy i rysunki ze zbiorów Lwowskich. - Lwów, 1938. - N14. - S.14. Крім того, Матейко створив портрет Є.Дашкевича (зберігається у Битомському музеї) Дяв.: S e r a t i Ń s k a S. Jan Matejko. Wspomnienie rodzinne. - Kraków, 1955. - S.454.

В аспекті обраної теми стверджуємо важливість авторитету Матейка для української школи історичного мalarства. Скажімо, лише одна постать Корнила Устияновича розкриває багатовузловість його взаємин з польськими митцями (А.Гротгером, А.Грабовським), розуміння ним величі Матейка, фактору близькості баченого і почутого ним разом з колегами по Віденській академії та й, зрештою, по віденській всесвітній виставці 1873 р.

Характерним для багатьох польських митців середини і другої половини ХІХ ст. було постійне захоплення мотиваціями української історії. Певний вплив на розвиток української теми мали також ідеї поетів-романтиків.

Творчі контакти між Києвом-Львовом-Варшавою-Краковом посилюлися на рубежі століть. У цей період зростає роль Варшави і Києва - художніх центрів, що згуртовують митців. Зазначаючи це, водночас ми повинні пам'ятати про формування нових явищ у європейському мистецтві кінця ХІХ - початку ХХ ст., які не могли обминути польську і українську культури. Зростає роль пластичного мислення, форма із затінку виходить на перший план. Посилюється мистецький рух. У Києві виникають нові мистецькі товариства, музеї, зростає значення мистецьких шкіл, у першу чергу Миколи Мурашка, збільшується кількість мистецьких виставок, організованих місцевими художниками, а також представниками різних мистецьких центрів, у т.ч. з Петербурга, Москви, Варшави, Львова, Одеси. Про зростання суспільної ролі мистецтва говорить той факт, що імена Рєпіна, Матейка у Києві стають популярними й уподібнюються до ролі будителів, тобто уособлюють прогресивні ідеї. Спостерігаємо такий парадокс: наприкінці 80-х - початку 90-х рр. у Кракові, де жив Ян Матейко, в очолюваній ним художній школі ім'я видатного живописця не визначало провідних мистецьких тенденцій. Це не раз відзначали польські мистецтвознавці. В той час у Києві і загалом в Україні ім'я Матейка було символом відданого служіння художника вітчизні, мистецтву і хвилювало патріотичною спрямованістю творчості, постійним громадянським наповненням. В.Стасов, розчарований академічною виставкою у Петербурзі, назвав Матейка - майстра історичних полотен - однією з найбільших величин мистецької Європи ХІХ ст. Проникливі слова І.Крамського: "Що таке Матейко? Ось людина, яка, ви відчуваєте, не жартує з мистецтвом... нема іншого такого серйозного розуму й серця" - серед української творчої інтелігенції набули особливого змісту⁶. Українець О.Сластіон порівнював Матейка з К.Брюл-

⁶ Мalar, за висловом І.Рєпіна, "мав велику національну душу і вмів гаряче та до речі висловлювати любов до свого народу своєю творчістю". Див.: Р е п и н І. Далекое и близкое. - М., 1960. - С.386.

ловим та О.Івановим⁷. Одним словом, мистецький прапор Яна Матейка на українському ґрунті в означений період переможно розвіювався, хвилюючи демократичними гаслами.

У 1895 р. Літературно-мистецьке товариство у Києві після п'яти років існування випустило друком спеціальний збірник, помістивши в ньому статтю М.Николаєва "Дві історичні картини Яна Матейка"⁸. Надто важливим і симптоматичним для Києва, де під впливом ідей І.Рєпіна формувалася вітчизняна школа історичного живопису, був факт аналізу картин польського майстра "Приїом Стефаном Баторієм послів Грозного під Псковом у 1581 р." та "Іван Грозний". І хоча стаття мала тенденційний промонархічний характер, сам факт розгляду творів Матейка у Києві означав визнання його видатних заслуг перед польським національним мистецтвом.

У Київській рисувальній школі був справжній культ Я.Матейка. Гравюра з його роботи "Станьчик" виставлялася в числі кращих творів європейського мистецтва з педагогічною метою. Директор школи Микола Мурашко глибоко поважав краківського живописця. Він згадував, що 1882 р. у великому залі університету св.Володимира була виставка польських художників, "де велике враження справляв "Станьчик" Матейка. Мені ця річ і тепер до нестями подобається", - ділився почуттями Микола Мурашко⁹.

У "Спогадах старого вчителя" наводяться теплі рядки про зустріч Мурашка в майстерні на вул.Флоріанській з Матейком при посередництві М.Гожковського, його постійного секретаря. Відомо, що Матейко з повагою ставився до інших народів, виступав за зближення між українцями та поляками, розділеними "нещастям та суперечками"¹⁰. Миколу Мурашка вразила бесіда з видатним майстром. Матейко, виявляється, знав мову галичан. "Він заговорив по русинському, це щось близьке до малоруської говірки.

- Ось дивіться і скажіть там у вас, що ми не дикі, ми такі самі ж, як усі. Ласкаво просимо!"¹¹ - цитує Матейка Микола Мурашко. Київський художник, перебуваючи у Кракові, думав про майбутнє своєї школи, про її учнів, дбав про необхідність згуртування слов'янських народів. Цим переживанням відведено у щоденнику чимало місця і вони заслуговують на виняткову увагу. Через те, що в школі

⁷ Мартинович М. Спогади О.Сластіона. - Харків, 1931. - С.109.

⁸ Кузьмин Е. Из Киева. О Литературно-артистическом обществе // Искусство и художественная промышленность. - 1900. - №21. - С.480.

⁹ Мурашко М. Спогади старого вчителя. - К., 1964. - С.81.

¹⁰ Федорук О. Вказ. пр. - С.24.

¹¹ Мурашко М. Вказ. пр. - С.87.

вчилися чимало поляків, Мурашко наважився просити малюнок Матеїка для учнівської галереї¹².

Матеїко служив важливою ланкою у мистецьких стосунках Кракова і Києва. В огляді "Андриолли и Матеїко как авторы рисунков и картин из малорусского быта" киянин Н.Шугуров відзначав постійне зацікавлення Матеїка українською темою¹³. Творча інтелігенція Києва надзвичайно шанувала особу краківського художника. Красномовними в цьому відношенні є листи Миколи Лисенка до молодого Фотія Красицького в Петербург, де той навчався в Академії мистецтв. "Треба збирати усякі здобутки минувшості, записувати їх, переховувати, як то робив Матеїко, та й до діла прикладати"¹⁴, - радить відомий композитор. Далі закликає Красицького вчити у поляків "Історичну школу Матеїка, Коссака, у росіян - жанр і побут. Може й вам доля дасть у руки змогу й талант воскресити, уявити минулі історичні факти почитимої української історії"¹⁵.

Характеризуючи стосунки Я.Матеїка з сучасниками, слід відзначити його доброзичливе ставлення до тих українських юнаків, які вчилися в очолюваній ним Краківській художній школі. Під час свята у Львові з нагоди надання Матеїкові права почесного громадянина міста той виділив кошти для організації двох стипендій: однієї для українця, другої - для поляка. Ідею цього заходу подав львівський приятель художника Ізидор Яблонський, як згадує про це сам Матеїко у листі до дружини Теодори від 30 вересня 1869 р.¹⁶ Доля стипендії відтоді не раз турбувала художника, приваймні про це свідчать його листи до знайомих¹⁷. Вона цікавила і Ю.Фалета - наступного після Матеїка директора: "Дуже прикро, що уже в першому році мого керівництва школою маю (...) непорозуміння з Львівським товариством (художників. - О.К.)". Виявилось, що деякі професори не дали стипендії І.Трушу, а призначили її, крім Разиміровського, Островському. Для Фалета важливо, чи Островський - укра-

¹² Там же. - С.87.

¹³ Киевская старина. - 1890. - №11. - С.320.

¹⁴ Рукописний відділ Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР. - Ф.74. - №385 (лист М.Мурашка до Ф.Красицького від 28 грудня 1893).

¹⁵ Там же.

¹⁶ Див.: Listy Matejki do żony Teodory 1863-1881. - Kraków, 1927. - S.94.

¹⁷ Див. лист Матеїка до Львова від 10 червня 1870 р. з приводу організації виставки його творів. Він запитує свого кореспондента: "Що чути з проєктом стипендії для поляка і українця?" - Biblioteka zakładu im.Ossolińskich we Wrocławiu, dział rkps. - 12038/III. - K.1 "a".

інсьці і чи справді талановитий, бо "якщо ні, то буде захищати усією силою, аби усі фонди змогли одержати щонайздібніші"¹⁸.

Київська рисувальна школа була великим пропагандистом творчості Матейка. У Києві це був солідний мистецький заклад, що прищеплював учням високу культуру, широкі погляди на мистецтво. "Учні нашої школи, - згадував М.Мурашко з нагоди 30-річного ювілею його служби в жовтні 1898 р., - неодноразово докладали свої сили і знання при роботах, що мали громадське значення і ми зустрічаємо їх при реставрації фресок Кирилівської церкви"¹⁹.

Серед киян цікавість до польського мистецького життя була постійною. Огляди тогочасної періодики дають чимало переконливого матеріалу про враження від виставок у Варшаві, Кракові чи Львові, про нові картини польських художників, про розуміння нових стилів і напрямів, про тісні мистецькі контакти, що єднали поляків і киян. Так, у київській газеті "Життя і мистецтво" в матеріалі "Три дні у Варшаві" описуються нелегкі умови існування польських художників, згадуються картини Ейсмонта і Цеглінського²⁰, Г.Семирадського²¹.

Критика іноді відставала від практики, прогресивні устремління митців не завжди сприймалися й оцінювалися належним чином. Про це красномовно свідчить також огляд "Петербурзька виставка картин", в якому аналізуються твори російських, польських і українських художників. Серед виділених робіт зазначено п'ять малюнків Матейка - це його аюстоли та начерки до картини "Сліпий Жижка". Автор обурюється, що з Франції "йде зараза, яка називається то символізмом, то імпресіонізмом, то накінець декаденством"²², причому ця "хвороба" підточує художників. Залишимо ці судження на совісті газети та її редактора М.Країнського і розглянемо інші аспекти проблеми.

Перша виставка польських художників у Києві відкрилася 14 листопада 1882 р. у залі університету. В ній взяли участь В.Герсон, Ю.Зіммер, Г.Семирадський, Я.Матейко, Ю.Брандт, Я.Мальчевський - усього на виставці експонувалося 40 картин. Експозиція мала значний громадський резонанс і високо оцінювалася передовою пресою. "До цього часу слов'янські народи, - писав критик В.Варзар з нагоди відкриття виставки, - не можуть похвалитися досконалим і точним знанням один одного. У нас занадто мало піклуються про розпов-

¹⁸ Лист зберігається у рідниному архіві Макаревичів у Кракові (фотокопія у авторів).

¹⁹ Искусство и художественная промышленность. - 1899. - №11. - С.929-934.

²⁰ Жизнь и искусство. - 1894. - №50, 165.

²¹ Там же. - 1885. - №60.

²² Там же. - 1896. - №70.

сюдження в масі публіки таких знань, які б привели слов'янські народи до взаємного порозуміння, а відповідно, до згоди"²³.

Виставку вітали київські газети "Киевлянин", "Заря", варшавська "Клоси"²⁴. Схвальні рецензії вміщує М.Мурашко у "Зорі", в Петербурзі журнал "Художественные новости" друкує статтю С.И. "Кореспонденція із Києва"²⁵, а також повідомлення, що Варшавське товариство художників показало в Києві кілька робіт польських митців, серед яких "Хрестоносці" і "Королева Ядвіга в Краківському замку" В.Герсона, "Диоген" Г.Семирадського та ін.²⁶

У надзвичайно цінній за характером систематизації й охоплення матеріалу монографії "Польське художнє життя у 1890-1914 р.", підготовленій Інститутом мистецтва ПАН, рік за роком простежено функціонування польської пластики в Польщі та за її межами (в т.ч. у Києві, Одесі), виставочне життя, події, що мають значення для розуміння процесу мистецьких взаємин. Стає очевидною картина їх розвитку: нові покоління польських митців заявляли про себе в Києві. Такою була, скажімо, згадувана виставка краківських художників 1908 р. (С.Філіпкевич, В.Яроцький, С.Камоцький, К.Сіжувський - загалом 112 творів)²⁷.

Закінчуючи стислий виклад обраної проблеми, зазначимо, що перелічені її аспекти викреслювали магістральну лінію мистецтва перелому століть, яке поступово звільнялося від локальної замкнутості. Зрозуміло, що немало питань, пов'язаних з постановкою проблеми, чекають далі свого детального вирішення. Новіші дослідження мистецтва цього періоду не можуть пройти осторонь процесів творчої взаємодії різних художників, що становлять невід'ємну частину складного мистецького життя окресленої доби і характеризують його перспективу в контексті зазначених художніх взаємин.

Серед важливих питань, які мають значення для сучасності, залишаються надзвичайно актуальними проблеми життя й творчості геніального Матейка, в якого ми можемо вчитися розуміти історію і складні процеси мистецтва. Він закликав своє покоління до національної злагоди, виборював його єдність під гаслами патріотизму, любові до свого народу й усього слов'янства. Він естетичними ідеями боронив цілість мистецтва, вважав, що воно повинно допомагати ставати народом і державою цивілізованої Європи.

²³ Варзар Е. По поводу выставки картин польских художников // Заря. - 1882. - №273.

²⁴ Див.: Киевлянин. - 1882. - №254; Заря. - 1882. - №257, 273.

²⁵ Художественные новости. - 1883. - Т.1. - №5. - Стлб.160-162.

²⁶ Там же. - №6. - Стлб.208-209.

²⁷ Polskie życie artystyczne w latach 1890-1914. - Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967. - S.94.

Таке мистецтво омріявав Матейко - інша річ, що наприкінці 80-х - протягом 90-х рр. XIX ст. засади мистецької лексики були цілковито змінені, а мистецькі ідеї Матейка вважалися анахронічними. Через сторіччя, в інших умовах ці оновлені ідеї в контексті національного відродження України починають набувати свіжого голосу та нової сили - перші кроки державності під гаслами соборного єднання приймають і мистецтво, і загалом усю культуру України.

ГНАТ ХОТКЕВИЧ - КОМПОЗИТОР

Вважають, що доба енциклопедистів відійшла в минуле, що останні її прояви ми можемо віднайти в ХІХ ст. Цей стереотип перешкоджає інколи належним чином оцінити історичні постаті найближчої нашої минулості, майже сучасності. До таких непересічних діячів української культури з повним правом можна зарахувати донедавна замовчуваного талановитого прозаїка, драматурга, літературознавця, критика в галузі музики і театру, композитора, скрипаля і бандуриста, хормейстера, диригента, актора, режисера, етнографа, історика, педагога Гната Хоткевича. У кожній з цих галузей (перелік їх далеко не повний) він залишив яскраві віхи, багато що здійснено ним вперше. Широта наукових і творчих інтересів, неосяжність започаткованої та виконаної роботи, надзвичайний ентузіазм у всьому - так можна охарактеризувати особистість і діяльність цього видатного харків'янина.

Народився Гнат Хоткевич 1877 р. у Харкові. "Батько мій був кухар, мати кухарка. Служили по полах"¹, - напише він про своє походження в "Автобіографії". "За настоянням матері мене віддано було до Реальної школи"². У 1894 р. вступив до Харківського технологічного інституту. Далі - відмінне навчання, активна суспільно-громадська діяльність. 1899 р. "за руководство студентської забастовкою"³ він був висланий із Харкова з правом поновлення в інституті тільки через 2 роки. Але вже через рік з дипломною роботою, в якій було запропоновано новий чотиритактний двигун для локомотива, з відзнакою закінчив інститут. Від посади начальника Таганрозького депо Хоткевич відмовився і почав працювати інженером Харківської та Миколаївської залізниці. За цей період молодим інженером було створено оповідання "Грузинка" (1897, журнал "Зоря") і "Блудний син" (1898, "Літературно-науковий вісник"), видано книжку "Добром все переможеш", утворено студентський, потім робітничий (1899) театральний гурток, освоєно гру на бандурі, розпочато вивчення кобзарської справи, придбано бандуру (1895) у Василя Мови (Остапенка), написано перші музичні твори.

¹ ЦДІА України у Львові. - Ф.309. - Оп.1. - Спр.2232.

² Там же.

³ Там же.

Ідейні художні принципи Шевченка стали непорушним кредо всього творчого життя Хоткевича, людини невгамовної вдачі і нестримної енергії. Гнат Мартинович виступав на концертах і видавав твори під прибраним ім'ям Галайди.

Люди знали його як бандуриста, що був солістом у хорі М.Лисенка, та художнього керівника першого в країні робітничого театру. Епохальною подією стає лекція Г.Хоткевича та виступ створеної ним капели сліпців-кобзарів на XII Археологічному з'їзді у Харкові. Під впливом виступів і статей Г.Хоткевича посидилася увага до народної епічної творчості (праці М.Сперанського, О.Сластіона, Ф.Колесси). Створений ним "Підручник гри на бандурі" (видаєно 1908 р.), крім докладно розроблених прикладів, містив вичерпні відомості з теорії музики.

1905 р. "за суспільну нестабільність"⁴ Г.Хоткевич був виключений зі служби ще до повернення з Москви, куди поїхав на Всеросійський з'їзд представників усіх залізничників. У цей час етнографічне товариство замовило Хоткевичу чотири фольклорних композиції, де були б показані народні обряди. Місяць мешкав нелегально у Харкові, потім у Полтаві, в Києві. 1906 р. під чужим паспортом емігрував до Австрії, де жив до 1912 р. Головні візки цього періоду - утворення гуцульського театру, написання численних творів, запис народних пісень, активна концертна діяльність і видання мистецтвознавчих праць про театр, про гуцульський театр зокрема. Хоткевич мав тоді всі підстави заявити: "Я підвів під нього (кобзарство - М.С.) науковий фундамент і від сліпецького примітиву довів до границь справжнього мистецтва"⁵. Згодом - повернення до Харкова, та ж різнопланова культурницька діяльність, в результаті якої - висилка через тюрму у 1916 р. без права проживання в Україні. У Курській, потім Воронежській губерніях Хоткевич продовжує займатися етнографічними дослідженнями (описав більше 100 народностей Росії).

Збагачений новими творами та ідеями Г.Хоткевич вдруге повертається до Харкова. У 20-х рр. працює над тетралогією про Т.Шевченка. Одночасно Хоткевич викладає українську літературу у Харківському зооветтехнікумі та веде клас бандури у Харківському музично-драматичному інституті. Плідна праця на культурній ниві припинилася після листа Президентові АН УРСР О.Богомольцю (1937 р.), коли "люди в сірих шинелях" примусили Хоткевича "признатися", що він був "членом українського націоналістичного повстання і агентом німецької розвідки. Протягом тривалого часу проводив акти контрреволюційної, націоналістичної і шпигунської діяльності... В пе-

⁴ ЦДА України у Львові. - Ф.309. - Оп.1. - Спр.2232.

⁵ Хоткевич Г. Твори: В 2-х т. - К., 1986. - Т.1. - С.532.

ріод 1918-1919 рр. не тільки боровся з Радянською владою, але й організовував націоналістичні кадри для такої боротьби..."⁶.

Не можна сказати, що критика зовсім не цікавилася мистецькою спадщиною Гната Хоткевича. У 20-х рр. були надруковані художні твори, фольклористичні збірники. Новою хвилею зацікавленості особистістю дітя відзначилися 60-ті рр. Вийшов у світ 2-томник творів (1966), "Вибране" (1969), окремі твори з критичними статтями С.Ковальчука, О.Засенка, Ф.Погребенника. Нарис К.Демочка про "бандуриста з барикади" в художній формі вперше заторкнув музично-просвітницький бік діяльності Г.Хоткевича⁷. Слідом за ним почали з'являтися статті у харківських газетах (автори П.Кремена і Б.Заскальков), потім у республіканській пресі (статті Н.Шумило, О.Руденка та ін.). 1975 р. у журналі "Музика", присвяченому музичному Харкову, з'явилася стаття, в якій розглядалися музичні досягнення "славетного земляка". Етнографічної діяльності Г.Хоткевича не раз торкалися П.Арсенич, А.Балабольшенко, І.Польський. Своєрідним узагальненням стала дисертація Н.Супрун "Деятельность и творчество Гната Хоткевича в контексте украинского народного музыкального профессионализма" (Ленінград, 1986). Проте, у всіх названих і неназваних працях домінує дещо спрощений підхід до оцінки творчої, насамперед, музичної діяльності композитора, одностороння характеристика його композиційного мислення.

Метою даної роботи є опрацювання творчого доробку Гната Хоткевича, що зосереджений в основному в фондах ЦДІА України у м.Львові. Рукописи і друки були передані на збереження дружиною композитора Платонідою Хоткевич і принесені в дар директором Держвидаву України у 1927 та 1943 рр. 5 січня 1957 р. рукописи було передано до сховищ. Завдяки цьому ми маємо 76 творів композитора і безліч ескізів та фрагментів. На жаль, це не весь доробок композитора. Сам Хоткевич у своїй автобіографії писав: "Списка музичних моїх робіт у мене нема. Оце написав, що пригадав. Це далеко не все"⁸. Не всі рукописи мають довершений вигляд, однак все ж дають ґрунтовний матеріал для характеристики стилю композицій.

Рукописи переглянув у свій час Я.Довбищенко (до 25-ліття літературної діяльності). Отже, сюди було внесено все, що знаходилося на той час у Львові, за винятком, очевидно, речей, що попропадали.

"А пропало багато й пропадало з різних причин: то було відіслано комусь та там і захрясло, то в жандармських руках, то під час пере-

⁶ Літературна Україна. - 1988. - 6 жовтня.

⁷ Демочко К. Мистецька Вуковина. - К., 1960. - С.132.

⁸ ЦДІА України у Львові. - Ф.309. - Оп.1. - Спр.2232.

Іздів та мотань в усі боки, а найбільш від вогкості та миші поїли"⁹. І все ж, незважаючи на втрати, ми маємо твори, що представляють кожний розділ переліку, поданого в автобіографії (див. далі).

Спадщину Гната Хоткевича можна поділити на дві великі групи:

1) Твори, що зумовилися музичною просвітницькою діяльністю, а саме: обробки народних пісень для хору, для соло у супроводі бандури, для ансамблю бандур, музична ілюстрація до етнографічних вечорів, інструктивні твори та педагогічні праці, дитячий репертуар, музика до вистав. Причиною до написання творів такого стилю стала відсутність репертуару. Композиторське мислення характеризується узагальнено-філософською позицією.

2) Твори, що відображають суб'єктивно-філософську позицію мислення автора. Ліричні твори з більш нетрадиційним складом виконання (великий симфонічний оркестр і ансамблі).

Відрізняє твори, насамперед, тематика: більш конкретизована чи більш узагальнена, із соціально-етичним відтінком чи з лірико-психологічним. Численні записи й обробки українських народних пісень, описи народних обрядів, солоспіви на сл. Т. Шевченка, "Підручні гри на бандури" та багато інших належать до першої групи. Другу ж групу становлять твори для великого і малого симфонічного оркестру, вокально-симфонічна композиція "Етапи", солоспіви на тексти з циклу "Календаріум" Філянського та ін.

В автобіографії Хоткевич розділяє свій доробок за жанрами. Основою сучасної систематизації стала праця К. Міхаловського¹⁰.

Пропонується така систематизація фонду:

I. Фольклор (аутентичний).

II. Оригінальна музична творчість.

1. Вокальна:

- 1 - хори,
- 2 - ансамблі,
- 3 - солоспіви.

2. Інструментальна:

- 1 - оркестр,
- 2 - ансамбль,
- 3 - окремі інструменти.

3. Вокально-симфонічна творчість.

4. Сценічна музика.

5. Духовна музика.

6. Дитяча музика.

⁹ Там же.

¹⁰ Michałowski K. Katalogi tematyczne. - PWM, 1980.

III. Обробки:

1. Фольклору.
2. Церковної музики.
3. Творів інших композиторів.

IV. Немузична творчість:

1. Літературна.
2. Музично-критична.
3. Кореспондентська.

V. Втрачені, заплановані, незакінчені твори.

Хочеться подякувати працівнику бібліотеки АН України ім. В. Стефаника О. Осадчій за допомогу при написанні цієї статті. Велику подяку висловлюю також працівникам ЦДІА України у м. Львові за дозвіл користування фондами.

ОСЕРЕДОК МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ НА ПОЛТАВЩИНІ

Світлій пам'яті А.І.Руденка

ВІД АВТОРА

Під час заочного навчання на мистецтвознавчому факультеті Інституту малярства, скульптури та архітектури ім. І.Ю.Рєпіна (колишня петербурзька Академія мистецтв) мене запросили до викладання в Миргородський керамічний технікум, який я за чотири роки до того закінчив із відзнакою.

Посаду завідуючого навчальною частиною обіймав Андрій Іванович Руденко (1910-1978), старий "гоголянин" (так називали тих, хто навчався у художньо-промисловій школі ім. М.В.Гоголя у Миргороді), великий патріот і поціновувач керамічної науки та мистецтва. "Гарна людина Андрій Іванович, українець, але ж його ніхто не хоче слухати, бо не член партії", - неодноразово говорила Валентина Степанівна Панащатенко, яка кількадесят років викладала у технікумі і завідувала його музейним зібранням.

Андрій Іванович викладав технологію кераміки. Любив розповідати про колишніх викладачів і вихованців, яких особисто знав, - про славних митців О.Сластьона, Ф.Красицького, Ф.Балавенського, здібних майстрів кераміки С.Патковського та Й.Білокурського, неперевершеного художника порцеляни й майоліки І.Українця.

Історія технікуму для Андрія Івановича була близька й жива, бо він сам брав участь у її творенні, писав краєзнавчі статті, пов'язані з минулим навчального закладу та його відомими діячами.

Знаючи його любов до Гоголівської школи й взагалі до старовини, я десь 1968 р. показав знайдений мною у технікумівській бібліотеці старий фоліант - примірник журналу "Искусство и художественная промышленность" за 1900 р. Там була вміщена найперша стаття класика української мистецтвознавчої науки Миколи Макаренка про школу в Миргороді. Незабаром Андрій Іванович дав мені прочитати написаний ним текст про історію керамтехнікуму (50 сторінок машинопису). Основою для написання стали звіти Миргородської керамічної школи за дореволюційні роки, що їх видавало Полтавське земство, архівні матеріали закладу, спомини ветеранів-"гоголян". Я висловив Андрію Івановичу побажання надрукувати цей історичний на-

рис, але при цьому додав, що було б добре знайти і старі документи про навчальний заклад, інформацію про нього у фаховій літературі.

Після закінчення Інституту я почав ґрунтовно збирати матеріали про мистецьке життя, архітектурну та мистецьку спадщину Полтавщини, її діячів. Працюючи в обласному архіві, віднайшов солідний фонд Миргородської художньо-промислової школи ім.М.В.Гоголя, багато переглянув із земської літератури в бібліотеці Полтавського краєзнавчого музею, працював у бібліотечних і архівних сховищах Києва.

Після появи своїх перших публікацій про великого архітектора, художника, професора Української Академії мистецтв, директора Миргородського художньо-промислового інституту Василя Кричевського у варшавському "Українському календарі" і журналі "Народна творчість та етнографія" (позитивну рецензію подав незабутній український графік Василь Касіян), а також 11 статей у "Словнику художників України" (1973), я розпочав написання розвідки про осередок мистецької освіти у козацькому Миргороді.

Тема була близькою для мене ще й тому, що з навчальним закладом пов'язаний мій козацько-реєстровий рід. 1911 р. Гоголівську школу закінчив мій дядько Іван (викладав малювання у Грозному, 1916 р. вбитий на війні), один рік вчився другий мій дядько - Павло (також загинув 1916 р.). Сусід і добрий знайомий мого тата, у 50-ті рр. широко популярний різьбяр в Україні Я.О.Усик розповідав про свою недовгу роботу альфрейником у технікумі, подаючи цікаві факти із життя Шевченкового внука по сестрі Катерині - маляра Фотія Красицького, про Опанаса Сластьона і курортні будівлі, зведені за його проєктами.

Знайомство з архівними документами, віднаходження рідкісних друкованих матеріалів, зустрічі зі старими "гоголянами" і власна родинна дотичність до Миргородської Гоголівської школи - ось той ґрунт, на якому постало написане в академічному дусі дослідження. Його я вислав одному львівському науковцю для критичного прочитання і згодом отримав позитивний відгук. Проте опублікувати працю повністю не вдалось. Відомче видання "Архіви України" в особі тодішнього головного редактора і начальника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР О.Г.Мітюкова заявило, що тема не підходить за профілем журналу. Через певний час значно скорочений варіант опублікувала редакція "Народної творчості та етнографії". Потім своє дослідження я використовував для написання сильно "урізаних" варіантів у газетах Миргорода та Полтави з нагоди ювілеїв колись знаменитого в Україні та в Російській імперії навчального закладу.

Одним з осередків спеціальної мистецької освіти в Україні, де готують художників для керамічного виробництва, є керамічний технікум з художнім відділенням (колишня художньо-промислова школа ім.М.В.Гоголя) у м.Миргороді. Історія цього навчального закладу цікава і повчальна. Вона пов'язана з впровадженням художньої культури у виробництво, з похваленням мистецького життя на Полтавщині, з творчою діяльністю ряду визначних українських художників, графіків, скульпторів, майстрів декоративно-ужиткового мистецтва і технологів-кераміків. У різні часи тут працювали Опанас Сластюн, Василь Кричевський, Фотій Красицький, Федір Балавенський, Іван Падалка, Євген Сагайдачний, Юхим Михайлів, Іван Українець, Микола і Йосип Білоскурські, Станіслав Падковський. У цьому закладі навчалися такі відомі митці, як скульптор Михайло Гаврилко, співак Михайло Микиша, художники Іван Северин, Микола Погрібняк, Олександр Саєнко, реставратор і мистецтвознавець Лука Калениченко та багато ін.

Довнині історія Миргородської школи не висвітлена, педагогічна система її викладачів не вивчена, а творчість більшості вчителів і вихованців не була предметом спеціальних мистецтвознавчих досліджень. Даною статтею ми маємо на меті заповнити одну з ланок у вивченні історії мистецьких закладів в Україні.

Полтавщина віддавна відома як один з тих регіонів України, де розвивалися майже усі види народного декоративно-ужиткового мистецтва та художніх промислів. З розвитком капіталізму високий рівень виробів народних майстрів почав падати. Поступово ринки наповнилися фабрично-заводською продукцією - дешевою, але стандартною. Такий сумний стан в кінці XIX - на початку XX ст. стурбував передову українську інтелігенцію. Вона розгорнула жваву збиральницьку та науково-дослідну роботу. В подальшому розвитку народних промислів значна роль належить земствам, які змогли до певної міри розв'язати цю проблему.

Земства провадили досить плідну діяльність у галузі народної освіти, медичного обслуговування населення, виконували різні господарські функції, проте в соціально-політичному відношенні були "втиснуті як п'яте колесо до бюрократичного воза"¹. Зі земств в Україні у дожовтневу добу помітно виділялося Полтавське губернське земство, яке не тільки допомагало кустарям, ремісникам, а й сприяло збереженню традицій народних художніх промислів: було відкрито

¹ Ленін В. І. Пов. збір. тв. - К., 1969. - Т.5. - С. 61.

навчальні заклади, майстерні, організовано склади, ринки збуту, видано відповідну літературу².

Заснування навчального закладу у Миргороді пов'язане з відзначенням пам'яті М.В.Гоголя. 1879 р. миргородські земці вирішили заснувати школу³. Йшли роки, провадилися дебати і лише у 1888 р. Полтавське земство виділило кошти на спорудження будинку школи⁴. На 1894 р. двоповерхова будівля з восьми кімнат була готова.

За первісним статутом 1894 р. у Миргородській художньо-ремісничій земській школі дітей планувалось навчати різноманітних ремесел: гончарства, декоративного живопису під різні матеріали, бронзування, лакування, різблення і золочіння по дереву, токарної, слюсарної та диварної справи, гальванопластики тощо⁵. Запропоновану програму розглянули у земстві і вирішили відкрити "лише школу для гончарів"⁶, з огляду на те, що в губернії є багато гончарських осередків, кустарів-одинаків, котрі потребували кваліфікованої технічної та естетичної допомоги.

Новий вироблений статут художньо-промислової школи імені М.В.Гоголя затвердили 1896 р. Тоді ж восени (1 листопада) навчальний заклад відкрили⁷.

Школа ставила за мету підготовку людей, які вміють "виготовляти гончарні, теракотові, майолікові, фаянсові і фарфорові вироби, і взагалі поширення серед кустарів Полтавської губернії художніх і технічних знань по керамічному виробництву"⁸. Вона давала своїм вихованцям можливість розвивати кращі традиції старого гончарства Полтавщини, готувала не лише фахівців з необхідними навиками для виробництва, а й учителів графічних мистецтв. Таким чином, Гоголівська школа у Миргороді була заснована як перший навчальний керамічний осередок на Лівобережній і Правобережній Україні для підготовки спеціалістів кераміки - художників, інструкторів, учителів, майстрів.

² Каталог изделий, вырабатываемых кустарями Полтавской губернии. - СПб., 1912. - С.10.

³ Полтавскому губернскому земскому собранию, губернской земской управы Доклады, XVI-го очередного созыва 1880 года. - Полтава, 1880. - С.331.

⁴ Приложение к отчету Полтавской губернской земской управы за 1888 год. - Полтава, 1889. - С.47.

⁵ Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за вторые четыре трехлетия (с 1883 по 1894 г. вкл.). - Полтава, 1901. - С.897. - Вып. 2.

⁶ Там же. - С.703.

⁷ Освящение художественно-промышленного училища имени Н.В.Гоголя в г.Миргороде // Полтавские губернские ведомости. - 1896. - №88.

⁸ Школа имени Н.В.Гоголя // Полтавские губернские ведомости. - 1896. - №27.

Відповідно до шкільного статуту, приймали не лише дітей бідняків віком з 12-ти років, а й дорослих; навчання було безкоштовним⁹. За 5 років учні проходили повний курс наук. Під час першого навчального року у школі налічувалося 56 учнів (47 хлопчиків і 9 дівчаток)¹⁰. Певна частина вихованців Гоголівської школи утримувалася за рахунок повітових земств як стипендіати (наприклад, М.Гаврилко, М.Погрібняк, Л.Калениченко та ін.). Окрім загальноосвітніх предметів (російська мова, арифметика, коротка історія і географія, елементарна геометрія) викладались спеціальні: малювання, технічне малювання, креслення, композиція, ліплення, гравірування, давались деякі відомості з історії мистецтв¹¹.

Про педагогічну систему школи можемо судити зі звітів школи початку нашого століття і статті археолога М.Макаренка, котрий відвідав Миргород влітку 1900 р.¹² Викладання художніх дисциплін відзначалося суто раціональним підходом до справи, бо учнів готували до практичної діяльності. Наприклад, при малюванні основну увагу звертали на живу натуру і натюрморти. Навчання при цьому провадилося за принципом "від простого до складного": спочатку учні перемальовували з таблиць, тоді з гіпсових орнаментів, потім малювали з натури квіти, фрукти, овочі, і лише згодом - окремі частини людської голови та фігури. На старших курсах, крім стилізації квітів й рослин та їх komponування, учні займалися розписом різної величини тарілок, горшків, ваз. За словами М.Макаренка, учні виконували рисунки досить швидко, що було важливим для виробництва.

Уміння стилізувати рослинний світ і створені декорації пов'язувати з формою виробів - основне завдання, яке ставилося з композиції. Відповідний курс проходили і з ліплення: починали з різноманітних гіпсових прикрас, орнаментальних мотивів різних стилів, ваз, тарелів, попільничок, фігур, а закінчували складними композиціями, призначеними для зовнішнього облицювання будинків, іконостасів¹³.

З перших років існування школи заняття і практичні роботи провадилися у головному будинкові. З роками кількість учнів зростала, а прийом великих за обсягом робіт для монументальних споруд потребували додаткових приміщень, зокрема майстерень, складів тощо.

⁹ Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н.В.Гоголя, за 1900 год (далі - Отчет... за 1900 год). - Полтава, 1901. - С.3.

¹⁰ Полтавський обласний державний архів (далі - ПОДА). - Ф.837. - Оп.1. - Спр.39. - Арк.39.

¹¹ Отчет... за 1900 год. - Полтава, 1901. - С.3-4.

¹² Макаренко Н. Художественно-промышленная керамическая школа имени Н.В.Гоголя в г. Миргороде, Полтавской губернии // Искусство и художественная промышленность. - СПб. 1900. - №2. - С.ХІІІ-ХІХ.

¹³ Отчет... за 1900 год. - Полтава, 1901. - С.13.

Десять під кінець минулого століття до головного корпусу добудували бокові. У 1901 р. їх поєднали з майстернями, в результаті чого утворився внутрішній двір, який перекрили скляним фонарем¹⁴. Внутрішній двір і повині використовуватися як актовий зал. Територію при школі, виділену міською управою, засадили деревами і кущами, розбили парк.

1903 р. відбулась реорганізація школи: прийняли іншу програму, бо попередня не відповідала новим вимогам навчального процесу (учні не отримували повних знань з технології глини, фарб та обпалу). Більше годин відводилось на вивчення технологічних процесів: окрім декоративної та ужиткової студенти вивчали господарську та технічну кераміку (цегла, черепиця, плитка, кахлі, дренажні труби)¹⁵. При складанні нової програми було враховано досвід кращих керамічних шкіл Західної Європи, зокрема Австрії та Чехії¹⁶. З'явилися нові теоретичні дисципліни: керамічна технологія, хімія, фізика, алгебра й рахівництво¹⁷. Для ведення практичних занять запросили керівника Абрамцевської майстерні П.Вауліна¹⁸. Пізніше його замінили майстри кераміки - випускники гончарської школи у Коломиї (Станіслав Падковський, Микола і Йосип Білоскурські) та іноземці (австрієць Франц Піч, німець Едуард Крамер)¹⁹.

Уже в перші роки існування Миргородська школа прийняла ряд значних замовлень з оформлення монументальних будівель як в Росії, так і за кордоном²⁰. За кресленнями петербурзького архітектора М.Ніконова в майстернях школи виготовлялись майолікові плитки, кахлі для печей, іконостаси, які використовувались у Братському і будинку М.Ніконова²¹, церквах на Охті й Єдиноверчій у Петербурзі²². Замовлення виконувались швидко, а встановлення прикрас на місці здійснювали самі учні. Крім цих замовлень, з 1898 р. почали виготовляти майоліковий іконостас для посольської церкви в м.Буенос-Айресі в

¹⁴ Полтавському губернському земському соборію XXXVI очередного созыва. Доклад. Об ассигновании суммы на 1901 г. для ремонта и построек зданий губернского земства. - Полтава. - С.8 (окремый відбиток).

¹⁵ Отчет Полтавской губернской управы за 1903 год. - Полтава, 1904. - Вып.1. - С.53-54.

¹⁶ П р е н д е л ь Р. Школы керамики за границей и проект устройства их в России. - Одесса, 1900.

¹⁷ Отчет... за 1904 год. - Полтава, 1905. - С.4.

¹⁸ Отчет... за 1903 год. - Полтава, 1904. - С.5.

¹⁹ ПОДА. - Ф.837. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 20-21(зв.)

²⁰ М а к а р е н к о Н. Указ. соч. - С.XIV-XV.

²¹ Отчет... за 1899 год. - Полтава, 1900. - С.68.

²² Отчет... за 1898 год. - Полтава, 1899. - Вып.1. - С.40; ПОДА. - Ф. 837. - Оп.1. - Спр.1 - Арк.158.

Аргентині²³, а з 1900 р. - аналогічний для Миргородського собору (нині іконостас зберігається у музеї керамічного технікуму). Для великої та прекрасної будівлі Полтавського земства у майстерні школи у 1907 р. було покрито глазурями зеленого і бірюзового кольору 180000 чистих плиток, надісланих з Опішні. Зараз вони прикрашають стінні площини вестибюля і сіней будинку Полтавського краєзнавчого музею. Численні замовлення виконувалися також для земства, різних установ, організацій, церковних громад і окремих осіб. До визначних свят, як от відкриття пам'ятника І.П.Котляревському у Полтаві чи двохсотих роковин Полтавської баталії, були виконані медальйони, тарелі тощо.

Вироби вихованців Гоголівської школи експонувалися на щорічних виставках у Росії: на звітних - у школі, на чергових засіданнях - у Полтаві, Петербурзі, Києві, Катеринославі та інших містах. У дожовтневий період школа отримала 4 золоті медалі та інші нагороди, серед них: золоту медаль Міжнародної виставки у Петербурзі 1900 р.²⁴, малу срібну медаль Всеросійської кустарної виставки 1907-1908 рр., відзнаку за участь поза конкурсом на Міжнародній будівельно-художній виставці у Петербурзі 1908 р., велику золоту медаль Міжнародної навчально-промислової виставки "Обладнання та устаткування школи" у Петербурзі 1912 р.²⁵

Ці гучні успіхи сприяли популяризації Гоголівської школи в межах Російської імперії. Але, незважаючи на це, більшість виробів, виготовлених вихованцями, мали ознаки, властиві тій добі. Бездоганні з чисто технічної сторони, вони були антихудожні за своєю природою. Олена Пчілка, вказавши на декадентський стиль виробів і наближення їх до зразків фабричного виробництва, дотепно назвала цей шлях "нелевна путь Миргородської школи"²⁶. Через вороже ставлення шкільної адміністрації до художників-викладачів створилася нездорова атмосфера, при якій учнів примушували працювати у майстернях, розписуючи вагони посуду, привезеного з-за кордону (клейма Мейсенської фабрики замінялись на Миргородські). Вони розписували "дорогі фарфорові, розмальовані та роззолочені" сервізи з гербами, обідні й чайні, а крім того, всякі кришталеві теж розмальовані та роззолочені, прибори для пиття лікерів, настойки..."²⁷. Роззолочений

²³ Отчет... за 1899 год. - Полтава, 1900. - С.68-69.

²⁴ Отчет... за 1900 год. - Полтава, 1901. - С.17-18.

²⁵ Дипломи зберігаються у музеї миргородського керамтехнікуму.

²⁶ О. П. Нелевна путь Миргородської школи // Рідний край. - К., 1910-1911. - №3. - С.16.

²⁷ С л а с т ь о н О. Українські керамічні вироби в Австрії, на Віденській кустарній виставці й наша допомога кустарництву // Рідний край. - К., 1911. - №11-12. - С.16.

"під химерний смак" (за висловом О.Сластьона) посуд йшов на обслуговування панства та урядовців.

Якщо на деяких виставках 1900-х рр. вироби школи мали національний колорит, то вже на виставці 1913 р. у Києві це були "підробки під нарочито українські вироби"²⁸. Роздумуючи над цим сумним станом, один з рецензентів слушно вказав на відсутність глибокої обзнаності з українським народним мистецтвом і розуміння властивостей матеріалу, неправильну постановку навчання у школі²⁹. Не останню роль зіграло й те, що серед викладачів художніх дисциплін значний відсоток займали іноземці (Пельше, Піч, Драгунас, Мауте) або люди байдужі до розвитку декоративно-ужиткового мистецтва України.

Викладачі і вихованці школи не стояли осторонь від боротьби зі самодержавством, від поширення передових ідей серед трудового люду. Загальновідомий той факт, що викладач школи, визначний український художник О.Сластьон своїми карикатурами у часописі "Шершень" таврував чорносотенну зграю, багатіїв. Активну діяльність у розповсюдженні нелегальної літератури провадив учень художнього відділення М.В.Микиша, пізніше відомий як учасник театру М.Садовського, співак і професор Київської консерваторії. Він поширював листівки, прокламації, критикував діяльність царського уряду³⁰. 1903 р. за особистим розпорядженням царя Миколи II вісімнадцятилітнього М.Микишу ув'язнили на чотири місяці, а по виході з тюрми - взяли під нагляд³¹.

Револьюційні події 1905 р. сколихнули і Миргород, де поруч з робітниками та селянами виступили й учні Гоголівської школи. Вони оголосили страйк і протягом одного місяця - з 15 жовтня по 15 листопада - заняття у школі не проводилися³². Формальним приводом для цього було значне зменшення кількості годин на художні дисципліни, згідно з програмою 1903 р.

Незадоволення вихованців особливо посилилось у період 1911-1916 рр. Директор Московського Строганівського училища М.Глоба, який неодноразово проводив інспектування у школі, називав "гоголян" (тобто учнів Гоголівської школи) "бунтарями". У листопаді 1911 р. 55 учнів 2 класу страйкували у зв'язку з тим, що за ре-

²⁸ Лукомский Г. Архитектура, художественная промышленность и печатное дело на Всероссийской выставке в Киеве // Искусство в Южной России. - К., 1913. - №7-8. - С.383.

²⁹ П - сь к и й М. Український елемент на київській виставці // Рада. - 1913. - 24 серпня.

³⁰ ПОДА. - Ф.138. - Оп.1. - Спр.75. - Арк.5, 5-зв.

³¹ ЦДА УРСР. - Ф.320. - Оп.1. - Спр.160. - Арк.25.

³² Отчет ... за 1905 год. - Полтава, 1906. - Вип.1. - С.33.

волюційні погляди звільнили учня Сенченка. З документів Полтавського жандармського управління дізнаємось, що учні скаржились на "грубе поводження директора, наглядачів, невміле, на думку учнів, викладання, поганий догляд за хворими учнями і недобру їжу"³³. Розслідувати цю справу виїхали: з Полтави - голова губернського управління, а з Петербурга - представник від Міністерства торгівлі та промисловості, у віданні якого перебувала школа. Результат цього "розслідування" був такий: 21 учня звільнено, заняття через 12 днів поновлено³⁴. У 1912 р. "гоголяни" влаштували демонстрацію з нагоди першотравневого свята. Загалом, за спогадами колишніх випускників школи, в кінці 1915 р. було арештовано, а на початку 1916 р. заслано до Сибіру 27 учнів³⁵. Їхні демократично-революційні настрої виростали на ґрунті поширення передових ідей через учасників нелегальних гуртків, що активно діяли у школі і мали зв'язок з Полтавою та Харковом.

У списках викладачів Гоголівської керамічної школи дожовтневої доби зустрічаються імена відомих художників та майстрів кераміки: О.Ю.Сластьон, М.М.Герардов, Й.М. і М.І.Білокурські, С.А.Патковський.

Серед них яскраво виділяється Опанас Юрійович Сластьон, що працював у найрізноманітніших царинах українського мистецтва та науки. Він славнозвісний як маляр, графік, ілюстратор творів великого Кобзаря, етнограф, фольклорист, популяризатор народного мистецтва, архітектор та мистецтвознавець. Завзятий і непосидючий митець був до того ж активним громадським діячем, організатором ряду культурних заходів, перебував у дружніх стосунках із Лесею Українкою, Дмитром Яворницьким, Миколою Лисенком, Миколою Старницьким, Порфирієм Мартиновичем, Федором Вовком та багатьма іншими. Після переїзду з Петербурга до Миргорода, О.Сластьон, працюючи у художньо-промисловій школі зі 1900 по 1928 рр., викладав чималу кількість художніх предметів (малювання, композицію, історію мистецтв, моделювання, перспективу, методіку викладання малювання), завідував шкільним музеєм. Педагогічне кредо митця - дотримання принципів реалізму, народності та любові до рідного краю. У своїх вихованців він виховував повагу до живого і правильного відтворення природи, любов до народного мистецтва, поглиблював їхні знання з історії мистецтв.

³³ ЦДІА УРСР. - Ф.320. - Оп.1. - Спр.1124. - Арк.237-зв.

³⁴ Там же. - Арк.238.

³⁵ Руденко А. Миргородский керамический // Среднее специальное образование. - М., 1968. - №3. - С.55.

Розпочавши викладання, О.Ю.Сластьон був незадоволений з того, що учні погано вивчали народну творчість Полтавщини, зокрема гончарство та українську орнаменту. За програмою з композиції, яку вів майстер, студенти, як свідчить звіт школи за 1901 р., під його опікою проєктували вироби з глини, мотиви для яких "взяті з розписного гончарного орнаменту місцевих малоросійських виробів"³⁶.

Особливу увагу приділяв О.Сластьон дослідженню та збиранню візрців українського орнаменту. Коли восени 1902 р. у Полтаві зібрався з'їзд українських художників, митець виголосив реферат на тему: "Про південноросійський історичний та сучасний орнамент, його утворення, розвиток і занепад" і запропонував видати альбоми з народних промислів: шиття, ткацтва, вишивання, килимарства, гончарства та гутного виробництва, різьблення по дереві, кістці тощо³⁷ (більшість цих альбомів було видано пізніше, у 1912-1913 рр.).

За довгі роки перебування у Миргородській школі О.Ю.Сластьон виплекав не одне покоління майстрів кераміки, художників, скульпторів, які зробили гідний внесок у розвиток образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва України.

Серед них чи не найпершим слід назвати визначного скульптора М.О.Гаврилка, переможця міжнародних конкурсів на проєкт пам'ятника Т.Г.Шевченкові у Києві 1910-1914 рр. Уродженець Полтавщини, він учився у Миргородській школі (1899-1904), де був одним з кращих учнів з рисунку і скульптури. За участь у революційних подіях 1905 р. його декілька разів арештовували. Навчання продовжив у Кракові та Парижі у Е.Бурделя³⁸. Праця М.О.Гаврилка - проєкт пам'ятника Кобзарю - один з видатних творів у галузі монументальної скульптури дореволюційної України.

У широкій світ мистецтва вийшов й інший вихованець О.Ю.Сластьона - І.М.Северин (родом з-під Миргорода) - оригінальний портретист і пейзажист. Після гучних успіхів у містах Західної Європи, він ознайомив українську громадськість зі своїми творами на київській виставці³⁹. Пізніше І.М.Северин працював у Західній Україні.

М.С.Погрібняк також навчався у Миргородській керамічній школі. Він змалював багато зразків українського орнаменту з власної збірки свого наставника О.Ю.Сластьона⁴⁰. Акварелі відтворюють пишні та гарні орнаментальні мотиви з шитва, рушників, гончарних виробів,

³⁶ Отчет ... за 1901 год. - Полтава, 1902. - С.24-25.

³⁷ Сластьонов А. Съезд художников по изданию народного орнамента // Археологическая летопись Южной России. - К., 1903. - №1. - С.48-49.

³⁸ Вільшина М. Михайло Гаврилко // Люстрована Україна. - Львів, 1913. - №2. - С.2.

³⁹ Романа. Перед виставкою І.Северина // Рада. - 1911. - 22 січня.

⁴⁰ Каталог творів М.С.Погрібняка. - Дніпропетровськ, 1966. - С.42-43.

настінних розписів Миргорода і його околиць. Згодом, працюючи у Дніпропетровську, художник віддав свій талант революції. Як педагог вчився багато майстрів мистецтва Радянської України.

1917 рік глибоко проорав межу у діяльності Миргородської художньо-промислової школи, відкривши нові обрії, нову сторінку у подальшому розвитку.

Колишній вихованець школи, нині відомий майстер кераміки з Дніпропетровська, Ю.Ф.Чернега так згадує про початок лютевої буржуазно-демократичної революції: "Учні школи сприйняли цю звістку надзвичайно бурно. Директора школи Кир'якова О.А. ледве не скинули з другого поверху (балкона). Перш усього в канцелярії школи порвали портрет Миколи II. Всі вийшли з музикою на демонстрацію по місту. Знищували герби та емблеми на установах царського режиму⁴¹. У кінці квітня пройшов загальний з'їзд учнівської молоді школи. До педагогічного комітету надійшла цікава постанова цього з'їзду: обравий учнівський комітет відає справами товариського суду, бібліотекою (при ній відкривається відділ української книги), а також призначає стипендії, допомагає бідним і слідкує за поведінкою всіх вихованців⁴². Одночасно учні вимагали перетворення школи у навчальний заклад іншого типу (вперше така вимога прозвучала ще у 1905 р.).

З цього приводу виникли непорозуміння, загострилися стосунки з директором, якого учні ненавиділи за грубість і жорстокість, а також за зв'язки з поліцією. Утворився "Об'єднаний комітет по реорганізації школи", куди увійшли не лише педагоги й учні, а й представник від Рад солдатських і робітничих депутатів, діячі земства і колишні випускники⁴³. У цій справі відбулося екстремне засідання губернської управи. Директора увільнили від обов'язків і земське засідання підтримало клопотання про перетворення школи у керамічний інститут⁴⁴.

Відкриття навчального закладу у Миргороді в червні 1917 р. відбулося в наступному році. Статут художньо-промислового Інституту затвердили в Москві у Міністерстві торгівлі та промисловості (на початку року), а потім і в Києві. 15 вересня 1918 р. Інститут відкрили з двома відділеннями: технічно-керамічний і декоративного народного мистецтва з педагогічними курсами, де навчалися учні IV і V курсів колишньої школи (їх готували як учителів малювання для середніх

⁴¹ Лист Ю.Ф.Чернеги від 8 січня 1972 р. до автора.

⁴² ПОДА. - Ф.837. - Оп.1. - Спр.32. - Арк.36.

⁴³ Там же. - Арк.16.

⁴⁴ К р о т е в и ч Л. Экстремное губернское земское заседание // Вестник Полтавского губернского общественного комитета. - Полтава, 1917. - №64.

шкіл), і підготовчими класами⁴⁶. Навчання велося рідною мовою. Приймали молодь віком з 14 до 21 років, навчання тривало 4 роки і було, як і раніше, безплатним. На 1 грудня 1918 р. в інституті вчився 241 учень, з них 174 хлопці і 67 дівчат⁴⁶.

"Інститут має метою, - зазначалося у статуті, - підготовляти для розвитку на Україні художньої промисловості та кустарного діла спеціально вихованих з художнього та технічного боку техніків-художників для фабрик і заводів, інструкторів для кустарних промислів і художників по індустріальній композиції"⁴⁷. Таким чином, вирішувалась проблема впровадження художньої культури у виробництво і підготовки кваліфікованих фахівців в області кераміки та декоративного оформлення масового посуду.

На прохання Полтавського земства, директором художньо-промислового інституту призначили В.Г.Кричевського, славнозвісного будівничого та художника, професора Української Академії мистецтв⁴⁸. Як і О.Ю.Сластьон, він користувався пошаною у студентів і коли під час контрреволюційного заколоту на початку квітня 1919 р. його заарештували, то загальні збори педагогів та вихованців постановили про негайне звільнення митця⁴⁹.

Спеціальні художні дисципліни викладали: О.Ю.Сластьон, Ю.С.Михайлів, С.О.Бойчук, М.І.Касперович, І.М.Назаров, С.А.Патковський, А.О.Боровічко та ін.⁵⁰

Курс навчання поділявся на теоретичну і практичну частини. Практичні роботи проводилися в численних майстернях, де учні вивчали моделювання, гончарне токарство, керамічну технологію, керамічно-технічну графіку, мінералогію, геологію. Окрім майстерень, Інститут мав власний цегельний завод на хуторі Олексіївка. Студенти брали найактивнішу участь у громадському житті міста, відгукуючись на революційні події: оформлювали агітплакатами та лозунгами майдани, вулиці та будівлі, займалися художньою самодіяльністю. Але в тривожних умовах громадянської війни та іноземної інтервенції Інститут не мав змоги спокійно працювати. Заняття припинилися восени 1919 р. під час наступу денікінців і відновилися лише у наступному році.

Після закінчення громадянської війни був узятий курс "на профтехнічну й спеціально-наукову освіту, на основне річище освіти, що в добу пролетарської гегемонії... веде маси до свідомого заволодіння на-

⁴⁶ ПОДА. - Ф.837. - Оп.1. - Спр.38. - Арк.1.

⁴⁸ Там же. - Арк.3.

⁴⁷ ПОДА. - Ф.837. - Оп.1. - Спр.35. - Арк.25.

⁴⁸ Там же. - Спр.30. - Арк.648.

⁴⁹ Там же. - Спр.36. - Арк.41-42.

⁵⁰ Там же. - Спр.38. - Арк.1-2.

родним господарством і вироблення суто реалістичного соціалістичного світогляду"⁵¹.

Відкритий у 1920 р. на базі інституту художньо-керамічний технікум налічував кілька відділів: порцеляновий, майоліковий і декоративно-будівельний та профтехшколу⁵². Викладали 13 педагогів. Учні навчалися небагато: у 1923-1924 навчальному році - 74 (з них: у технікумі - 31, профтехшколі - 43)⁵³. Учні вивчали теоретичні та спеціально-художні предмети, набували практичні навички у майстернях: літографії, майоліковій, декоративно-будівельній, відділу порцеляни тощо.

Окрім майстерень з численними приладами і якісним устаткуванням, технікум мав "цегельний завод з Гофманською піччю на 18 камер, кузю та столярню, дровопилку та дроворубку, баню, артезіанський колодязь, недобудований скляний завод, інтернат й інші будинки для різної мети; двоповерхова піч, так звана "Касельська", для викладу кафель і черепиці, великі надвірні сараї-сушні, кухня й їдальня й будинки для складів і служащих"⁵⁴.

У 20-х рр. ХХ ст. навчальний заклад у Миргороді переживав своє друге відродження і належав до числа найбільш популярних керамічних шкіл не тільки в Радянському Союзі, а й в Західній Європі. Рецензент одного зі спеціальних німецьких часописів у 1921 р. високо відгукнувся про виробі школи, які експонувалися у м.Вельтені⁵⁵, порівнявши їх з керамічними виробами кращих німецьких фабрик.

У списках художників-викладачів 20-х рр. зустрічаємо імена видатних митців: О.Ю.Сластьона, Ф.С.Красицького, Ф.П.Балавенського. Звідси вийшли досвідченими педагогами і художниками, попрацювавши недовгий період, І.І.Падалка, Е.Я.Сагайдачний; викладали Л.П.Калениченко (майбутній реставратор і мистецтвознавець) та І.К.Українець (один із визначних майстрів агітфарфору 20-х - початку 30-х рр. в Україні). Кераміку вели майстри: М.І.Білокурський та С.А.Патковський.

Донині колишні вихованці художньо-керамічного технікуму з пошаною і теплими словами згадують старенького, але бадьорого О.Ю.Сластьона, який так захоплює вів уроки з малювання та історії мистецтв. Згадують і його друзів та однодумців - Ю.С.Красицького і Ф.П.Балавенського, які у педагогічній практиці вимагали від учнів

⁵¹ Бюлетень офіціальних розпоряджень і повідомлень Наркомосвіти. - Харків, 1921. - №3. - С.2.

⁵² ЦДАЖР УРСР. - Ф.166. - Оп.3. - Спр.341. - Арк.14.

⁵³ ЦДАЖР УРСР. - Ф.166. - Оп.3. - Спр.253. - Арк.4.

⁵⁴ Т. Г. Художньо-керамічний технікум на Полтавщині //Глобус. - К., 1924. - №20. - С.14.

⁵⁵ Там же. - С.12.

грамотного, ясного і реалістичного відтворення дійсності. У миргородський період обидва майстри працювали у царині портрета: перший - пензлем, а другий - різцем.

У Миргороді кристалізувався своєрідний, національний характер скульптурних праць Євгена Сагайдачного. 34-річний викладач звернувся до глини, зокрема до майоліки, виготовляючи куманці, лембики, миски і по-своєму інтерпретуючи мотиви українського народного мистецтва⁵⁶. Попрацювавши рік у технікумі, він як талановитий майстер був запрошений до Києва, а звідти - до славнозвісного Межигірського керамічного технікуму.

Вироби миргородського навчального закладу постійно експонувались на виставках. Так наприклад, на Всесоюзній сільськогосподарській та кустарно-промисловій виставці 1923 р. у Москві за вироби технікум одержав почесний диплом другого ступеня, таку ж нагороду отримала і межигірська школа. При цьому журі відзначило, що експонати цих шкіл "наближаються до високої техніки"⁵⁷. На всеукраїнській ювілейній виставці, "присвяченій 10-ій річниці Великого Жовтня", кераміку технікуму відзначили четвертою премією. Експонувались академічні роботи з майоліки і порцеляни, виготовлені студентами, а також посуд і декоративні вази викладача І.К.Українця⁵⁸.

Але сумнівні традиції старої Гоголівської школи з її стилізаторством та модерністичними "удосконаленнями" орнаментальних мотивів і форм опшпнянського гончарства давали знати себе як у другій половині 20-30-х рр., так і в 40-50-х рр. Така неправильна орієнтація призводила до повторення усталених штамів, до штучного відриву від загального процесу розвитку українського декоративно-ужиткового мистецтва.

На кінець 20-х і першу половину 30-х рр. припадають ряд значних реорганізаційних заходів, завдяки яким Миргородський художньо-керамічний технікум декілька разів міняв свій профіль. На 1929 р. Миргородський навчальний заклад включав: робітфак, технікум та інститут будівельних матеріалів. Художнє відділення закрили у 1930 р.

У 1933 р., згідно з постановою Ради народних комісарів України, Миргородський інститут будматеріалів і Межигірський керамічний інститут об'єднали з Артемівським силікатним інститутом і на їх базі

⁵⁶ Михайлів Ю. Нове різьбярство України // Життя й революція. - К., 1929. - Кн.12. - С.133.

⁵⁷ Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація на першій Все-союзній сільськогосподарській та кустарно-промисловій виставці. - Харків: Українкустарспілка. 1924. - №1-2. - С.55.

⁵⁸ Каталог всеукраїнської ювілейної виставки. - Харків-Київ-Одеса, 1927. - С.51-52.

утворили силкатний інститут у м. Кам'янці-Подільському⁵⁹. У Миргороді залишився технікум будівельних матеріалів з двома відділеннями - керамічно-теплотехнічним та механічним.

Художнє відділення поновили у 1936 р. і відтоді технікум називається - Миргородський керамічний технікум імені М.В.Гоголя. У довоєнний період спеціальні художні дисципліни вів І.К.Українець, у минулому вихованець Гоголівської школи (навчався разом з І.І.Падалкою та Л.П.Калениченком). Працюючи на Баранівському порцеляновому заводі, а з 1927 р. - у Миргородській школі, майстер створював агітаційні композиції і "вніс значний вклад у розвиток українського тематичного фарфору"⁶⁰. До кращих збірків його творчості належать агіттарілки з сюжетним вирішенням і портретом (у музейній збірці технікуму є два таких твори - "Виконаймо зустрічний" (1929) і "Портрет Г.І.Петровського" (1930)).

Під час тимчасової окупації німецько-фашистські загарбники заподіяли чимало пошкоджень і збитків: знищили матеріально-технічну базу, розкрали 3237 музейних експонатів та 33235 книг⁶¹. Двері окупованого навчального закладу відкрилися весною 1944 р. На 1946 р. відремонтували головний корпус з кабінетами, лабораторіями і майстернями, гуртожитки на 150 місць, ідально та інші господарські приміщення.

За післявоєнний період відбулося 25 випусків спеціалістів середньої кваліфікації: художників, технологів, техніків. Серед майстрів художнього оформлення масового посуду на фарфорових, фаянсових і майолікових заводах України відомі імена колишніх вихованців Миргородського керамтехнікуму - І.Віцька і Н.Лугавько (з Полтави), Б.П'яниди, М.Ніколаєва, І.Сеня, Р.Вакули (з Буд), А. і І.Діброви, І.Величка, В.Спиці (з Баранівки), Й.Вольського, А.Мікеевої (з Кам'яного Броду), В. і Л.Шевченків (з Сум) та ін. Їм належить провідна роль у піднесенні художнього рівня виробів фарфоро-фаянсової та майолікової промисловості України у кінці 1950-1960-х рр., де поєднані кращі традиції народного мистецтва з сучасними художньо-конструктивними та функціональними принципами.

Нині керамічний технікум має такі відділення: художня кераміка, газоізнча теплотехніка, теплотехнічне устаткування промислових підприємств і технологія кераміки. Від 1954 р., крім денного, існує заочне відділення. У технікумі є 3 лабораторії, близько 20 кабінетів, скульптурна, живописна, майолікова та слюсарна майстерні. Значно

⁵⁹ Постанова зберігається в архіві Миргородського керамтехнікуму.

⁶⁰ Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва. VII наукова конференція. Тези доповідей. - Львів, 1966. - С.18.

⁶¹ Архів Миргородського керамтехнікуму.

розширилась матеріально-технічна база навчального закладу - на поч. 1970 р. відкрито навчально-виробничі майстерні. Восени 1971 р. став до ладу новий п'ятиповерховий гуртожиток на 400 місць. За 75 років свого існування Миргородська керамічна школа випустила більше 8000 спеціалістів.

При Миргородському керамтехнікумі діє музей кераміки перших років функціонування навчального закладу. Полтавське земство спеціально закупувало керамічні вироби для Гоголівської школи; близько 20 скульптур з бісквіту подарували з колишнього імператорського фарфорового заводу в Петербурзі. У 1920-х рр. художник О.Ю.Сластьон поповнював музей колекціями з розмаїтих видів українського народного мистецтва: ткацтва, килимарства, вишивання, декоративного розпису і голчарства майстрів з Полтавщини. Музейна збірка містить унікальні зразки: іранські, китайські, японські, французькі та італійські вироби, саксонський, веджвудський і копенгагенський фарфор, вироби вітчизняних підприємств - Межигірської та Кам'янобродської фабрик, заводів Кузнецова і Гарднера. Чільне місце займають твори та дипломні праці студентів⁶².

Миргородський керамічний технікум імені М.В.Гоголя, що належить до числа найстаріших художньо-керамічних шкіл України, відіграв важливу роль у розвитку декоративно-ужиткового мистецтва, у підготовці кадрів для фарфоро-фаянсової та керамічної промисловості*.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. А н а н ь є в М. Ю. 30 років існування освітньої установи // Робітник. - Полтава, 1927. - Ч.10 (362). - С.4.
2. Бі л и к М. Миргородський фарфор // Прапор перемоги. - 1970. - №68 (6004). - С.4: 5 світлин.
3. Б р у т Я. Беспорядки в художественно-промышленной школе // Полтавская речь. - 1911. - №191. - С.4.
4. Вироби Миргородської мистецької школи // Рідний край. - 1908. - Ч.33. - С.12-13.

⁶² Автор щиро вдячний викладачеві технікуму В.С.Панащатенку за подані відомості про музей.

* Цю статтю до збірника приніс один чоловік і подав її під своїм прізвищем. Ми висловили свій сумнів з приводу його авторства, але він наполягав на своєму. Коли знайшовся справжній автор, то наш "дописувач" признався, що цей матеріал був йому подарований одним львівським науковцем, а тому в свою чергу подарував якийсь інший. Хотілося б знати, де ця стаття поверілася двадцять років... (Від редакції).

5. Вироби Миргородської мистецької школи // Рідний край. - 1910. - Ч.39. - С.14.
6. Виставка Полтавського земства // Рідний край. - 1910. - Ч.32. - С.13.
7. В Миргородській промислово-мистецькій школі // Рідний край. - Київ. - 1908. - Ч.5. - С.10-11.
8. Г а м и р і н а Т. Революційні традиції гоголян // Прапор перемоги. - 1988. - №190 (9462). - С.3.
9. Г о р б е н к о П. З життя мистецьких вузів: Художньо-керамічні технікуми (в Миргороді і Межигір'ї) // Культура і побут. - Харків, 1927. - №30. - С.1. - (Підп.: П.Г.).
10. До програми Миргородсько-промислового інституту // Рідне слово. - 1919. - №26. - С.2-3.
11. Замовлення Миргородській школі // Рідний край. - 1909. - Ч.10. - С.15.
12. І в а н о в А. Школа висококваліфікованих кераміків // Більшовик Полтавщини. - 1921. - №31 (4022). - С.3.
13. І в а н о в А. Ювілей керамічного технікуму // Червона трибуна. - 1946. - №102 (2790). - С.2.
14. К о в г а н В. Керамічних див майстри // Культура і життя. - 1987. - №4(2864). - С.7: 2 світлин.
15. К о в г а н В. Миргородський керамічний технікум // Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В.Кудрицького. - К., 1992. - С.544-545: Світлина. - (Без підп.).
16. К о в г а н В. Технікуму - 90 // Прапор перемоги. - 1986. - №190 (9047). - С.1-2: 5 світлин.
17. К р я ч к о П. Музей керамічного технікуму // Зоря Полтавщини. - 1955. - №222 (7389). - С.4: Світлина.
18. Л у к ' я н ч е н к о І. Керамічний інститут імені М.В.Гоголя // Червона трибуна. - 1952. - №19 (3351). - С.2.
19. Майстри Галичини // Рада. - 1908. - №157. - С.3.
20. М а к а р е н к о Н. Художественно-промислова керамічна школа імені Н.В.Гоголя в г.Миргороді, Полтавської губ. // Искусство и художественная промышленность. - Петербург, 1900. - №2. - С.ХІІІ-ХІХ.
21. М е л е ш к о. Керамтехнікум і майстерні на день визволення // Червона трибуна. - Миргород на Полтавщині. - 1944. - №64-65 (2572-2573). - С.2.
22. Миргородська художественна школа ім. Гоголя // Рідний край. - Полтава, 1906. - Ч.48. - С.10.
23. Миргородская художественно-промышленная школа имени Н.В.Гоголя // Хуторянин. - Полтава, 1911. - №42. - С.1108.

24. Миргородская художественно-промышленная школа // Полтавская земская газета. - 1906. - №11. - С.14.
25. Миргородський керамічний технікум // УРЕ. - 2-е вид. - К., 1981. - Т.6. - С.504.
26. На Київщині: м.Миргород. Художньо-керамічний технікум // Червоний шлях. - К., 1924. - Ч.10 (18). - С.254.
27. Новікова А., Кулик С. Майстри художньої кераміки // Зоря Полтавщини. - Полтава, 1950. - №209 (5990). - С.4: Світлина.
28. Олепир А. Школа имени Н.В.Гоголя // Полтавщина. - №278. - С.4.
29. О Миргородской художественно-промышленной школе имени Н.В.Гоголя // Полтавский вестник. - 1902. - №4. - С.3.
30. Освящение художественно-промышленного училища имени Н.В.Гоголя в г.Миргороде // Полтавские губернские ведомости. - 1896. - №88. - С.3.
31. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н.В.Гоголя за 1900 год. - Полтава 1901; ... за 1901 год. - Полтава, 1902; ... за 1903 год. - Полтава, 1904; ... за 1904 год. - Полтава, 1905; ... за 1909 год. - Полтава, 1910; ... за 1911 год. - Полтава, 1912; ... за 1912 год. - Полтава, 1913.
32. Отчёты о состоянии профессиональных учебных заведений Полтавского Губернского Земства Полтавского ремесленного училища и школ: Лубенской сельскохозяйственной, Миргородской художественно-промышленной, Полтавской фельдшерской и Кременчугской акушерско-фельдшерской, за 1906 г. - Полтава, 1907.
33. Праця в Гоголівській мистецькій школі // Рідний край. - 1909. - Ч.26. - С.13.
34. Про Миргородську художньо-професійну школу // Художественные новости. - Петербург, 1899. - Т.VII. - №17. - С.465-466.
35. Пчілка Олена. Непевна путь Миргородської школи // Рідний край. - 1910-1911. - №3. - С.15-16. - (Підп.: О.П.).
36. Руденко А. Вчаться, гартуються // Прапор перемоги. - Миргород на Полтавщині. - 1965. - №129 (5296). - С.3.
37. Руденко А. Майстри дзвінкого фарфору // Прапор перемоги. - 1967. - №77 (5553). - С.4: Світлина.
38. Руденко А. Миргородский керамический // Среднее специальное образование. - Москва, 1968. - №3. - С.55-56: 3 фотографии.
39. Руденко А. Миргородські митці кераміки // Прапор перемоги. - 1969. - №79 (5863). - С.4.
40. Руденко А. Технікум до свого ювілею // Прапор перемоги. - 1971. - №107 (6199). - С.4.
41. Свистун Т. Технікум сьогодні // Більшовик Полтавщини. - 1921. - №31 (4022). - С.3.

42. Сластьон О. Художньо-промислові керамічні школи і майстерні для допомоги кустарям // Рідне слово. - Полтава, 1919. - №24. - С.2-3; Там же. - №25. - С.4. - (Підп.: О.С.).
43. Суспільник. Про Миргородський керамічний технікум // Вісти ВУЦВК. - 1928. - №289 (2479). - С.4.
44. Т. Г. Художньо-керамічний технікум на Полтавщині // Глобус. - К., 1924. - №20. - С.12-14 (18): 4 світлини.
45. Український орнамент // Рада. - К., 1906. - №69. - С.3.
46. Устав художественно-промышленной школы имени Н.В.Гоголя, в г.Миргороде, Полтавской губернии, учрежденной Полтавским Губернским Земством. - Полтава, 1896.
47. Ханко В. Виставка в Полтаві: До 80-річчя Миргородського керамічного технікуму // Прапор перемоги. - 1976. - №146 (7008). - С.4.
48. Ханко В. Історія навчального закладу: До 85-річчя Миргород. керамічного технікуму імені М.В.Гоголя // Прапор перемоги. - 1981. - №180 (8008). - С.4.; Там же. - №181 (8009). - С.4.
49. Ханко В. Миргородський керамічний // Культура і життя. - К., 1971 - №98 (1574). - С.3.
50. Ханко В. Миргородського керамічного технікуму музей кераміки // Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В.Кудрицького. - К., 1992. - С.549. - (Без підп.).
51. Ханко В. Мовою кераміки: Про виставку виробів із музею Миргородського керамтехнікуму в Полтавському худож. музеї // Зоря Полтавщини. - 1976. - №282 (13470). - С.4.
52. Ханко В. Осередок мистецької освіти: До 80-річчя Миргородського керамтехнікуму // Прапор перемоги. - 1976. - №135 (6997). - С.2-3; Там же. - №136 (6998). - С.2-3.
53. Ханко В. Осередок мистецької освіти // Народна творчість та етнографія. - К., 1977. - №4 (146). - С.101-102.
54. Ханко В. О юбилейной выставке керамики из музейного собрания Миргородского Керамтехника в Полтавском художественном музее // Искусство. - Москва, 1977. - №2. - С.79. (Без підп.).
55. Ханко В. Свято у майстрів краси: Миргородському керамічному технікуму - 80 років // Комсомолец Полтавщини. - Полтава, 1976. - №137 (2891). - С.3.
56. Ханко В. Художники-викладачі: До 75-річчя заснування керамтехнікуму // Прапор перемоги. - 1971. - №128 (6219). - С.4.
57. Ханко В. Юбилейная выставка керамики // Советское декоративное искусство: 77/78. - Москва, 1980. - С.263-264.
58. Чернецька Т. Миргородські дивоцвіти // Зоря Полтавщини. - 1973. - №54 (12327) - С.4: 3 світлини.

59. Шкільні справи: Миргородська художньо-промислова школа // Рада. - 1914. - №99. - С.3.
60. Школа имени Н.В.Гоголя // Подтавские губернские ведомости. - 1896. - №27. - С.4.

ДО БІОГРАФІЇ ЙОВА КОНДЗЕЛЕВИЧА

Цікавими, але малознаними джерелами до історії української культури ренесансно-барокової доби є нотні ірмолої. Вони, звичайно, є насамперед пам'ятками церковно-музичного мистецтва: тут у цілком доступному для прочитання нотному записі - весь фонд української писемної гимнографії. Яскраву сторінку українського малярства становить багатий художній декор ірмолоїв, виконаний з великим мистецьким хистом. А численні покрайні записи на сторінках цих пам'яток свідчать про велике коло культурних інтересів церковно-співочого середовища, його історичну та національну свідомість, високий рівень освіти та мистецького смаку, мовну ситуацію тощо. В одному з таких рукописів автором знайдені цікаві записи, що стосуються відомого українського художника Йова Кондзелевича (1667 - після 1740 р.), який жив і творив у добу українського Бароко¹. Вперше про цю знахідку повідомлено на науковій конференції у Ленінграді 1981 р.²

У Російській національній бібліотеці ім.М.Салтиков-Шчедріна в Петербурзі у збірці рукописів Придворної півчої капели (Ф.905) під №0-15 автор виявив нотний ірмолої, що близько 35 років належав Йову Кондзелевичу. Як свідчить титульний аркуш, цей ірмолої був переписаний 1687 р. у містечку Милянєвичі на Волині міським писарем Якимом Глядкевичем³.

Вправний почерк нотного і словесного тексту, майстерне художнє оформлення (кольорові мініатюри, орнаментальні заставки та ініціали) виразно вказують на високе творче обдарування Якіма Глядке-

¹ Сидор О. Художня спадщина Йова Кондзелевича // Образотворче мистецтво. - 1985. - №5. - С.29-30; Овсянчук В. Майстри українського Бароко. - К., 1991. - С.273-351.

² Ясинівський Ю. Ленинградская коллекция древнепевческих рукописей украинской традиции // Прошлое и настоящее русской хоровой культуры: Материалы научно-практической конференции. Ленинград, 18-24 мая 1981 года. - М., 1984. - С.103.

³ Титульний арк.: "Ирмолой си есть спѣвальникъ твореніе преподобнаго Іоана Дамаскина. Списаня многогрѣшнымъ Іоакимомъ Глядкевичемъ мещанчукомъ Тури(й)скимъ писаремъ мѣскимъ Милянєвскимъ при храмѣ Покровъ Пресвятия богородици в року 1687 мая (...)"

вича. А його пояснення до місячного календаря в кінці рукопису писані народнорозмовною мовою.

На сторінках цього рукопису є два записи, зроблені рукою Йова Кондзелевича. У першому з них видатний художник говорить про придбання рукопису, ймовірно, одразу ж після написання його (можливо, в самого переписувача Якіма Глядкевича): "Сія книга сп'явалникъ глаголемая ест власная ієромонаха Іова Кондзеловича з мон (... - далі втрата запису) купленна за золотих 15 в Турійську 168 (... - далі знову втрата, дату слід читати в межах 1687-1689 рр.)" (арк. 2-3). Звідси довідуємося, що Кондзелевич вже в кінці 80-х років XVII ст. був ієромонахом⁴.

В іншому записі читаємо: "Я, Іовъ Кондзелевичъ, законникъ монастира обще жителнаго православнаго монастира (!) Бѣлостоцкаго, дарствую вѣчными часи до церкви во здвиженія честнаго † (хреста) ставропѣгїи нареченной православною за отпу(щеніе) грѣховъ моихъ, дѣляся рок(у) божого 1722 місяца (... - далі запис не читається)". Із запису не ясно, куди саме подарував свого ірмолоя Кондзелевич; можливо, це був той же Білостоцький монастир, але жодних відповідних нотаток у рукописі немає. Декілька записів XIX ст. засвідчують, що книга належала до церкви с.Городниця (арк.1; сьогодні Млинівський район Рівненської обл.) та до церкви с.Полонка (арк. 55-зв.; Луцький р-н Волинської обл.); обидва села хоч і належать до різних областей, розташовані поруч. Цілком можливо, що десь тут і церква Воздвиження, якій подарував свій рукопис Кондзелевич. У книзі є ще декілька записів інших власників рукопису: "пана" Серпяцького та Івана Габрилевича (арк. 270-зв. та форзацний). Присутність у книзі приказки "Коренъ ученію горок естъ, плоди же его сладкі суть" (арк. 362) свідчить про побутування ірмолоя в учнівському середовищі.

Отже, всі покрайні записи локалізують побутування рукопису на Волині, поруч з місцем творення. Неясно лише, як книга потрапила до Придворної хорової капели в Петербург; можливо, вона була привезена одним зі співаків-українців, які були основою капели.

Нотний ірмолой Якіма Глядкевича розкриває невідому сторінку біографії Йова Кондзелевича та засвідчує його інтерес до церковного співу.

⁴ "Словник художників України" (К., 1973, с.110) подає іншу дату - 1693 р.

ДВА ЛИСТИ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО

Політична та громадська діяльність, дипломатична служба, наукова спадщина В.Липинського вивчаються, в основному, за ранніми виданнями і матеріалами еміграційного архіву вченого.

Родові та особисті архівні матеріали, які зберігались у Затурецькому дворі Липинських, були знищені в 1915 р. під час боїв між австро-німецькими та російськими військами.

Величезною втратою для історика було пограбування і спалення українськими гайдамаками у квітні 1918 р. Русалівського хутора - власного маєтку В.Липинського. Згоріли бібліотека та архів, в якому був і готовий до друку рукопис "Історії України" в 4-х томах¹. Під час цих подій, захищаючи власність В.Липинського, загинув його друг Левко Зануда².

У збереженні архівної спадщини історика, яка збиралась наново з липня 1918 р., брали участь багато визначних політиків, діячів культури та релігії. Поряд з митрополитом Галицьким графом Андрієм Шептицьким, примасом Австрії кардиналом Івніцером до цієї справи прилучились парох церкви св.Варвари у Відні о.Мирон Горникевич, його брат о.Теоділ Горникевич, відомий львівський адвокат, один з активних діячів Січового Стрільцтва Володимир Старосольський. Двоє останніх були досить близько знайомі з В.Липинським, про що свідчать опубліковані нижче листи. Їх дослідження допоможе глибше пізнати цю неординарну постать і безумовно проллє світло на окремі невідомі досі моменти його життя. Тексти листів подані із збереженням орфографії.

¹ Думка про написання історії України не полишала В.Липинського впродовж усього життя. Про намір написати державну історію України див.: О л и в - ч и в Д. З моїх архівних дослідів в Німеччині під 1925 до 1938 р. // Наукові записки, Український Вільний Університет. - Мюнхен, 1965-88. - Ч.8. - С.140 (додаток).

² Пам'яті Л.Зануди присвячена монографія "Україна на переломі 1657-1659 рр." (Київ, Відень, 1921).

ДОКУМЕНТИ

№1

*Лист В.Липинського до Всечеснійшого отця
Теофіля Горникевича у Львові.*

Бадег, 2.11.1931 р.

Всечеснійший Отче!

З ласкавого дозволу одержав я до перечитання листа, писаного Вами до брата Вашого Отця Каноника у Відні. Мені на перечитанні цього листа залежало з двох причин. Перша - що глибоко шаную Отця Каноника і його опінія для мене не байдужа. Друга - що свого часу, коли Назарук оголосив мене божевільним, Ви заступились за мене і вдячність за це не дозволяє мені поминути мовчанням Ваші закиди.

П.Скоропадського я не звинувачував в "нечистоті ідей", бо він своїх ідей не має, а обвинувачував його в нечистоті політичних методів і політичній безхарактерності та неморальності.

Коли Гетьман в 1918 р. одночасно обіцяє Росіянам відбудувати Росію, а Українцям збудувати Україну, коли він під час мого у Відні, а Дорошенкового у Києві протесту проти анулювання договору щодо поділу Галичини заявляє графу Форґачу, що він не тільки проти цього анулювання нічого не має, а ще буде радий, як австрійський уряд забере з Великої України всіх Галичан; коли він клянеться у вірності німцям, а посилає у Яси заключати договір з Антантою і в результаті, не потрафивши зібрати біля себе хоч-би такої жменьки людей, як це зробив Петлора, втікає з України сам один під опікою турецького посла - то все це можна пояснити революційними часами, і незвичкою військової людини до політики. І я дає так в 1919-1920 рр. поясняв. Але як ця сама людина повторює ці самі методи вже на еміґрації, де був час все передумати і всьому навчитись, - коли мені в Бадегу дає слово честі, що нічого без мого відома робити не буде, а повернувши до Берліна, слово це ломає і з мене робить божевільного; коли офіційально веде політику германофільську, а в Будапешті підписує, потрібне перш за все Польщі, зречення прав України до Закарпатської Русі на користь Угорщини; коли складає заприсяження бути вірним монархічній клясократичній ідеї і берегти організацію, а одночасно заводить отаманщину і розкладає інтригами організацію; коли повторяє за мною, що будучина України лежить в обороні Сходу, а одночасно шукає всяких шляхів до інтернаціоналістів, які хочуть зробити колонію зі Сходу - то це знак, що така людина непоправима. Вести таку людину на Гетьмана України тоді, коли я в її не-

поправимості переконався, тільки для того, щоб зберегти для себе спокій і придбаний авторитет - було б з його боку злочином.

Невже Ви, Всечеснійший Отче, не розумієте, скільки болю і самопониження коштувало мене публічне визнання своєї помилки. Чи по Вашому було-б краще, коли-б я свою помилку скрив і примусив відповідати за це колись українське громадянство? Нині навіть Ви мені доброзичливі, звете мене "озлобленим, вразливим, підозрливим, щоб не сказати нечесним". Але повірте, що совість моя чиста і що нині я спокійний, хоч і тяжко хворий. Спокійний тому, бо нині вже не тяжить на мені відповідальність перед Україною за пана П.Скоропадського і його діла. Ви його бачили в життю 3 дні, - я його знаю вже 12 літ. Коли Ви попрацюєте з ним і над ним, то побачите, що слухність була на моїм боці. І невже Ви дійсно думаете, що тільки недуга могла спричинити мій крок? І чи не прийшло Вам на думку, що коли-б це дійсно було так, коли-б в мому виступі не було об'єктивної правди, то чи не обійшла б заінтересована сторона цього виступу повним мовчанням? Скажіть, кому, невинному, прийде в голову полемізувати з галюцинаціями невідповідального хворого?

Ви пишете, що я сьогодні "опльовую це, до чого Вас під клятвою тому рік зобов'язував". Не знаю, що маєте на думці? Хіба не ідею, в якій я не змінив ні слова. І не рід Скоропадських, який я намагався до остатка від безхарактерності і політичної неморальності пана Павла урятувати. Значить - тільки пана Павла. Отже перш за все ніколи до клятви панові Павлові я Вас не зобов'язував, бо сам такої клятви не давав. Вдруге - виступати проти негідного кандидата на монарха - це не тільки право, але і обов'язок монархіста, розуміється в західному, класократичному, а не азійському оклократичному, значібно цього слова. Врешті в третє - я не тому став Українцем, що мене зробили Гетьманом, інакше я без мого гетьманства України помислити собі не можу, - а до ідеї Гетьманства прийшов я від України, тому, що вже був Українцем, і для мене, як і для всі гетьманців мого типу, особа Гетьмана варта стільки, скільки вона варта для України...

В своїм Комунікаті я писав: "За всім ним (тобто П.Скоропадським) від осені 1927 р. зроблені політичні кроки та акти він сам несе повну відповідальність". Мав я тут на думці і оцеї, вище згаданий, без мого відома підписаний будапештський договір, і інші подібні акти, про які я і досі не знаю, але маю підстави здогадуватись, що вони були. Ви, Всечеснійший Отче, толкуєте цей уступ, як мою залву, що я особисто вже від 1927 р. за ніщо не відповідаю. Оце Ваше толкування, як і зроблені з нього дуже кривдячі для мене висновки, вважаю просто помилкою, що повстала з недокладного читання річі, про яку Ви вже перед тим склали свій погляд. Пан Скоропадський відповідав за те, що він зробив, а я відповідаю за те, що я зробив. Отже, відповідаю

перш за все за те, що задовго вірив в можливість поправи пана Скоропадського і що не зробив раніше, того, що зробив тепер.

Далі відповідаю за те, що замало рахувався з нашим політичним примітивізмом, який форму приймає за суть і думас, що коли вже єсть Гетьман Павло Скоропадський, то тим самим вже єсть Гетьманська монархічна Україна. Врешті відповідаю за своє завелике довір'я, які мені тепер, кажучи словами ванзейського "Бюлетню", свою "інтимну" дружбу показали.

З словами "вуличної лайки" я а ні до Вас Всечестнійший Отче, а ні до нікого не звертався. Не вживаю таких слів того, з ким Ви мене в данім випадку порівнюєте. Пишу однаково, чи коли річ іде про Донцова, чи про Скорописа. І хвалити мене за перше, а ляяти за друге не годиться. Остро відповів я на Вашого збірного листа ось чому.

В Ванзее було прийнято рішення "виступу супроти мене лише в формі закликати признати себе зламаним духовно і залишити всяку публічну діяльність" (гл. лист Скорописа-Мельника "від Гетьманської Управи" стор. 6-та).

Про цю резолюцію Ви, Всечестнійший Отче, не могли не знати, раз Ви ручите, що пан Скоропадський і К^о Вас не опукали. І знаючи про таке рішення Ви мені власноручно пишете і підписуєте, що а ні "Ясновельможний пан Гетьман, чи хоч один з тих, що тут підписані, Вам зла не бажає". - Отже по Вашому вимагати від духовного працівника, щоб він сам признав себе духовно зламаним - це, значить не бажати йому зла? Убити фізично і пограбувати свою жертву - це Ви напевно назвете злом. Хіба-ж в убийстві моральному і присвоєння собі творів розуму і серця убитого нема зла? Громадське життя - це не література. Слово громадського діяча нерозривно зв'язане з його особою. І особливо католицька натура не знає в цих справах компромісу: мовляв Лютер був злий, але його твори добрі. Тому дуже вірю, що по надумі Ви відкинете, нечувану навіть в большевиків, ванзейську тактику: невігідного ідеолога знищити, а ідеологію украсти. Ставити, як девіз для виховання "сили духа" слова людини "духовно зламаної" можуть тільки люде розуму і моралі панів Скоропадського і Скорописа.

Врешті Ви радите Отцю Каноніку прочитати закінчення моїх "Листів". Мова там про законного Гетьмана. Повірте, Всечестнійший Отче, що уступ цей останеся в силі навіть тоді - а може навіть власне тоді - коли реальною величиною, вставленою в цю загальну формулу не буде особа П.Скоропадського. Бо ідея моя не була, не єсть і не буде ідеєю Скоропадщини. Це і Ви всі, кому це цікаво знаєте. Тому я спокійний.

Прошу Вас простити мені мої острі висловки так, як Вам, Божественний Отче свою обиду з серця прощаю.

В.Липинський.

Центральний державний історичний архів України у Львові (далі - ЦДАУЛ). - Ф.360. - Оп.1. - Спр.525. - Арк.2; 3(копія).

№2

Лист В.Липинського Володимиру Старосольському - адвокату у м.Львові

4.61.1931.

Badegg.

Високоповажний пане Володимире!

Від Бориса довідався я про Ваше становище в справі, що явилась наслідком мого розриву з паном Скоропадським і його оточенням. Хоч це може і трата прийнятих звичаїв, але не можу удержатись, щоб не висловити Вам Високошановний Пане Володимире мого почуття глибокої сердечної вдячності.

В часах повного притуплення громадської чутливості, Ваше становище, продиктоване власне оцею чутливістю глибоко мене зворушило і дало мені велику моральну підтримку. Опінія Ваша все була, єсть і буде мені дорога. Тому лист Бориса був рідкою тепер у мене радістю.

Не хочу забирати Вам часу описуванням справи, яка по суті Вас може і не цікавити. Але щоб Вам були відомі рівнобічно до інформації противної сторони - деякі аргументи дозволяю собі додати до цього копію мого листа до От. Горнякевича. Копію вю прошу залишити у себе.

Свого часу Ви були ласкаві прислати мені привіт з Кажристебаду. Безпосередньо Вам тоді відповісти не я зміг, бо не знав Вашої Кажристебадської адреси. Натомість просив я Бориса, щоб він переказав Вам при побаченні мою сердечну подяку, що він напевно і зробив.

Тут додаю, що завжди радію щиро кожній вістці від Вас. Але знаючи, як Ви обтяжені працею, особливо в теперішніх тяжких часах, прошу Вас відповіддю на цього листа не турбуватись. Цих кілька слів мали на меті глибоку пошану та доброзичливість, з якими все для Вас остається.

Вяч. Липинський (підпис)

ЦДАУЛ. - Ф.360. - Оп.1. - Спр.525. - Арк.4 (оригінал).

АВТОБІОГРАФІЯ СПІВАКА ТА АКТОРА АНДРІЯ ПОЛІЩУКА

Ім'я Андрія Поліщука сьогодні майже зовсім невідоме не тільки широкому громадянству, але й спеціалістам й дослідникам історії українського театру й кіно. А між тим це була особа, чий непересічні здібності і талант за сприятливих умов привнесли б для вітчизняного мистецтва немалі здобутки.

У фондах колишнього партійного архіву Львівської області, серед інших документів, котрі стосуються особи А.Поліщука, найбільший інтерес представляє виконаний на п'яти аркушах машинопис щільного друку під назвою "Моя біографія"¹.

Народився Поліщук, - як сам пише, - 11 лютого 1906 р. у селі Нетишені на Хмельниччині. В Острозі у місцевій гімназії отримав середню освіту. Змалку виявляв нахил до співу, малювання, літератури. У 1927 р., за відмову служити у польській армії, його було запропорено на п'ять років до варшавської в'язниці, але через три роки звільнено, завдяки клопотанню впливових осіб. Після звільнення з ув'язнення навчався у музичних консерваторіях Вільнюса і Варшави. По закінченні навчання А.Поліщук деякий час виступав на сценах Львова і галицьких містечок. На запрошення центрального управління української кооперації (РСУК - Ревізійного Союзу Українських Кооператив) почав зніматись у головній ролі першого західноукраїнського фільму "До добра і краси", що пропагував досягнення української кооперації у Польщі. Отримуючи мізерну платню і працюючи майже виключно на ентузіазмі, він часто був змушений зніматись у природних умовах: "...Зимою в мороз і замість лежати і валятись на полі в снігу, в одній сорочці, поки не були зроблені потрібні кадри до фільму"². Демонстрація фільму розпочалась, - як писав Поліщук, - десь у кінці 1938 р. Тогочасна місцева преса широко коментувала цю подію. Так "Діло" писало: "... є це перша, виконана в нас, українська довгометражева фільма. У фільмі побіч любовної дії представлена праця української кооперації. Прегарні народні одяги, звичаї та обряди доповнюють зміст фільми в одну цікаву цілість, яку варто оглянути.

¹ Державний архів Львівської області (далі - ДАЛО). - Ф. П-3. - Оп.19. - Спр.187. - Арк.100-104.

² Див. "Автобіографію".

Частина фільми колірова. В головних ролях Марійка Сафіянівна і Андрій Поліщук..."³. Авторами сценарію фільму були Роман Купчинський, Василь Софронів-Левицький та Юліан Дорош⁴.

Десяті витяги з публікацій у пресі разом із своєю заявою та автобіографією у листонаді 1971 р. А.Поліщук надіслав до Львівського обласного комітету КП України. З них ми можемо дізнатись про те, яке враження на суспільство зробив цей перший західноукраїнський фільм. Так, про демонстрацію фільму в Сокалі преса писала: "Селяни фірами приїжджали з подальших сіл (біля 20-25 кілометрів), а то й пішки... Бували села з яких приїхало 30- а то й 50 людей... Сльози радості тиснулися до очей, коли побачили свої написи. Направду табути ні один театр, ні одна фільма з найкращого апаратурою не творили з глядачами щось таке одне, нерозривне, як отся наша перша фільма. Це все, що на екрані таке своєрідне, таке добре знане всім немов вирване з життя наших знайомих, сусідів, рідні, нас самих...

Рідні поля, хати яких по наших селах багато, щоденна праця наших селян, навіть кіт - сколихує салею...

Як сильно впливає на глядачів (фільм. - *ОД.*), найкраще свідчить факт, що по перечитанні "кінець" - на саді зривається буря оплесків"⁵.

На жаль, не згадано в автобіографії того факту, що влітку 1939 р. А.Поліщук був запрошений на головну роль для зйомок у художньому кольоровому фільмі "Кринос". Сценарій до фільму написали Василь Софронів-Левицький і постановник-кінооператор Юліан Дорош. Проекти костюмів княжкої доби зробила Ірина Гургула. Проба репетиції фільму "Кринос" проходила влітку 1939 р. в митрополичому саду архикафедрі св.Юра у Львові⁶.

Не зупиняючись на діяльності А.Поліщука під час першої більшовицької і німецької окупацій, про що детально розповідається на сторінках автобіографії, торкнемось лише деяких епізодів його повсякденного життя.

30-го травня 1946 р. він був заарештований, а пізніше засуджений на десять років позбавлення волі. Перебуваючи чотирнадцять років у Сибіру і на Колімі, тоді, - як пізніше згадував, - коли його "товариші артисти виступали на гарних сценах великоміських театрів, здобуваючи визнання, звання і славу", він у найдаальших закутках тайги

³ Діло. - Львів, 1939. - Ч.6. - С.8.

⁴ Там же. - Ч.12. - С.13.

⁵ ДАЛО. - Ф. П-3. - Оп.19. - Спр.187. - Арк.115-116.

⁶ Див. повідомлення: Б ан д р і в с ь к и й М., Л у к о м с ь к и й Ю., С у л и к Р. З історії дослідження Успенського собору в Галичі (Відкриття поховання галицького князя Ярослава Осмомисла) // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. - Львів, 1993. - Т.СХХV. - С.398.

після щоденної важкої праці співав для відірваних від світу і закислених у глухомань людей.

У 1960 р. після багаторічної перерви А.Поліщук знову повернувся на свою стару роботу соліста Львівського оперного театру і на цій посаді працював до 1-го жовтня 1971 р.

9-го листопада, після місячних роздумів, звернувся він із заявою до тодішнього секретаря Львівського обкому партії В.С.Куцєвола, до якої додав вже згадану автобіографію (5 сторінок), заяву до Львівського оперного театру (2 сторінки) та відгуки преси і організацій про свою мистецьку працю (16 сторінок)⁷. Основною причиною, яка спонукала його до цього кроку, стало осмислення того, що весь період його театральної праці "був змарнований ненормальними і безглуздими відносинами в театрі", а також бажання виправити існуючі там хиби і поліпшити творче життя колективу⁸.

Хоч ще у 1956 р. А.Поліщук був реабілітований "за отсутствием состава преступления", тавро "врага народа" переслідувало його і надалі. Так, після довгого перекидання матеріалів А.Поліщука з відділу у відділ, вони врешті потрапили в руки інструктора обкому партії М.Божка. Той у своїй довідці від 23-го грудня 1971 р. не забув згадати старі "гріхи" артиста, що був засуджений "за ворожу для радянського народу діяльність"⁹. І вже вкотре звинувачував його в тому, що в роки німецько-фашистської окупації "працював на різних адміністративних посадах окупаційних військ. Зокрема, адміністративним референтом Острозької міськуправи, бургомістром м.Тульчин Ровенської області", що "в м.Острозі ним складались списки для розстрілу євреїв, в м.Тульчині під час його бургомістровства вивезено в неволю до Німеччини 750 громадян і т.д."¹⁰ І це після офіційної реабілітації.

Сподіваємось, що наша публікація зацікавить насамперед спеціалістів, людей творчих спілок, всіх, кому не байдужа доля нашої культури, і послужить для глибокого вивчення життя і творчості Андрія Поліщука.

Документ подається без змін (за винятком деяких розділових знаків).

⁷ ДАЛО. - Ф. П-3. - Оп.19. - Спр.187.

⁸ Див. "Автобіографію".

⁹ ДАЛО. - Ф. П-3. - Оп.19. - Спр.187. - Арк.126.

¹⁰ Там же.

МОЯ БІОГРАФІЯ

Народився я 11 лютого 1906 р. в селі Нетішині Славутського району Хмельницької області. (Колись село Нетішин Острівського повіту Волинської губернії).

Наймолодші дитячі роки пройшли над річкою Горинь в селах Нетішині і Комарівці. Перший раз переступив поріг сільської школи в селі Полянь, а в м.Острозі, в місцевій гімназії, одержав середню освіту. В цьому ж місті 1916 р. оселились мої батьки.

Від 1920 р., за Ризьким договором між польським і радянським урядами, м.Острів, а разом з ним і я з батьками опинились під владою Польщі. З того часу я багато років дивився з міста Острога на своє рідне село Нетішин, яке звідси мені було видно. Там і в селі Комарівці жили наші криваяки, але піти нам до них, чи їм до нас не можна було, бо під самим Острогом стояли стовпи державного кордону, що зник щойно у подіях 1939 року.

З перших класів гімназії у мене з'явилися бажання до малювання, літератури, зокрема до складання віршів і до співу, а також займатись фізкультурою. Ще в другому класі російської гімназії, на оголошений дирекцією конкурс, я написав п'єсу на шкільну тему "Два проказника" на дві дії. На здивовання всіх старшокласників і педагогічної ради, моя п'єса була визнана найкращою з кількох п'єс, поданих на конкурс. Мені була присуджена перша і одинока премія 200 крб. П'єса з моєю участю була поставлена публично в залі гімназії, користуючись не абияким успіхом, а автор і учасник вистави, молодий хлопчина, збирав перші бурхливі оплески і овації, навіть не розуміючи тоді добре сценічного мистецтва.

З шкільних років я теж почав співати в хорах: спочатку в гімназіальному, а потім у просвітянському і церковному. Вже з того часу диригенти стали говорити мені про красу мого голосу, намовляючи мене зайнятись своїм вокальним даром.

Але мене молодого цікавило не тільки мистецтво, а будоражило душу життя всесвіту і людського суспільства на нашій планеті. Я бачив кругом фальш, несправедливість, сам з дитячих літ переносив життєві прикраси і шукав відповіді на хвилюючі питання. У 19 років я вже був переконаним інтернаціоналістом і носієм незборимої ідеї - волі, рівноправ'я і братерства всіх людей на землі. Це робило мене завзятим супротивником імлітаризму і війни, яку я уважав і вважаю найбільшим лихом для людства і яка є проявом найдикіших інстинктів насильства минулого, чисто звірячого розвитку людини.

За відмову служити в польській армії 1927 року мене судили військові суди у Варшаві три рази, нарахувавши мені загалом 5 років, один місяць і один день в'язниці.

За бунт у варшавській в'язниці мене, закованого в тяжкі ланцюги на ноги і руки, вивезли у спеціальну карну в'язницю одиночок до міста Вроцки на Познанщині, коло тодішнього польсько-німецького кордону. Тут знов, за відмову виконувати в'язничий режим, мене посадили в одній близькі до холодного підвалу у залізу клітку на довжину людини. Я одержував тільки 200 грамів хліба на добу і холодну воду. Від холоду мене цілий час трясло як в пропасниці-лихоманці, я замерзав і не спав.

Після цього випробування я втратив голос і більше року говорив шепотом, але вижив і пізніше, наперекір лижій долі, став оперовим співаком.

У варшавській в'язниці я одержав два листи зі Швейцарії з Лозани від відомого російського бібліографа і автора популярних книжечок для народу Рубакіна. З ним я почав листуватись до ув'язнення; він визнавав у мене поетичний талант і я написав йому листа з в'язниці. Там же у варшавській в'язниці я одержав несподівано поштівку з Чехословаччини від останнього секретаря Льва Толстого Булгакова. Поштівка була зі звіткою Толстого і Булгакова в Яській Полянці з 1910 року. Обидва, і Рубакін, і Булгаков, обіцяли мені якимось допомогти. Ще раніше прогресивна преса західних держав повідомляла на багатьох мовах (англійській, німецькій, італійській, французькій та ін.) про мою боротьбу і я навіть у Вроцках одержував поздоровлення від незнайомих мені друзів із-за кордону і від польських друзів. До тепер не знаю, звідки за кордоном довідались про мене.

У 1930 році старанням інтернаціоналу супротивників війни на ім'я президента Польщі Мостіцького надійшла в моїй справі петиція, яку підписали Альберт Ейнштейн, Ромеєн Ролан, Герберт Уелс і багато інших відомих вчених і письменників різних країн світу, а також 52 депутати англійського парламенту. На цю петицію мене було звільнено достроково з в'язниці у Вроцках.

У тому ж 1930 році, за намовою оперового співака і режисера Улуханова (товариш Шалагіна), якому дуже подобався мій голос, я поїхав учитись до музичної консерваторії у місто Вільнюс, що належало тоді до Польщі.

Першим і найкращим викладачем моїм солоспіву у Вільнюській консерваторії був росіянин Кармілов. Він остаточно визнав у мене рід голосу бассо-кантанта.

Тут же у Вільнюсі на новорічні свята 1930-1931 року відбувався мій перший публічний виступ як соліста-співака. На запрошення студентського російського хору я виконав у супроводі цього хору в "культуреском собраніи" російську пісню "Жило двенадцать разбойников". Це і було початком моєї професійної праці співака.

По першому році навчання у Вільнюській консерваторії я по конкурсному іспиті був прийнятий до Варшавської музичної консерваторії професора Хайнцце. За свої здібності я одержав першого року навчання стипендію, тобто безкоштовне навчання. Це було для мене великою пільгою. Не маючи засобів до життя, мені приходилося і вчитися і мешкати де попало і як попало. Заробляв я на життя співом у різних опереткових хорах і привагідних концертах, одержуючи мізерну плату і не маючи постійної роботи. В Польщі навіть оперовий театр столиці Варшави не працював постійно.

Перші мої оперові партії, які я заспівав у Варшавській опері були: Антоніо в опері "Весілля Фігаро" Моцарта і Докор Каюс "Віндзорські пастухи" - Ніколаї.

Закінчивши трьохрічний курс навчання в оперовому класі Варшавської консерваторії під керівництвом відомого диригента Бердяєва і польського оперового співака-режисера Фрешля, я в 1936 році був запрошений до Львова режисером Львівської опери Улухановим - тим самим, що намовив мене до співу і музичної освіти.

У Львові як раз готувалась вистава "Наталки Полтавки" до її ювілейного сторіччя. Обсада всіх персонажів "Наталки Полтавки" вже була, не хватало тільки Миколи. Улуханов рекомендував мене.

Цю виставу організував, підготував і диригував нею Антін Рудницький (живе в США), режисером була Леся Кривицька (тепер нар. арт. УРСР - живе у Львові), вона ж грала Терпелиху. Наталка - Марія Сокіл (живе в США), Виборний - Іван Романовський (живе у Львові), Возний - Петро Сорока (не живе), Петро - Василь Тисяк (не живе), Микола - Андрій Поліщук, ще живе і пише ось про це.

Перший мій виступ у Львівському оперовому театрі, у виставі "Наталка Полтавка" в невеличкій ролі-партії Миколи, став, можна сказати, моїм "тріумфом". Служачі були захоплені. Бурхливі оплески, подяки, утиски рук, поздоровлення незнамих мені, а знамих у Львові людей, що по виставі повно нашло у мою гардеробу за куліси, зробили мене героєм вистави, хоч виконавець головної ролі, прекрасна співачка Київської опери Марія Сокіл була рівно ж і прекрасною Наталкою, я, однак, був новинкою для Львова.

Вся без винятку українська преса Львова писала про мене, що я "ревеляція", що у мене голос великого діапазону, прекрасного тембру, звучить знаменито, що я "артист з крові і кісті" і тому подібне, а організатор вистави композитор і диригент Антін Рудницький, служачи мого співу говорив мені: "Поліщук, у вас не голос, а сонце".

Цю виставу ми показали по кільканадцяти більших містах Галичини.

Завдяки цій виставі я був запрошений центральним управлінням української кооперації (РСУК - Ревізійний Союз Українських Коопе-

ратив) зніматись у головній ролі першого західноукраїнського фільму "До добра і краси", що показував і пропагував життя української кооперативної у Польщі.

Більшим досягненням, ніж з "Наталці Полтавці", в значенню вокально-оперетового мистецтва, був мій вдалий виступ 8 грудня 1936 року у Львові в партії Барлаама в опері "Борис Годунов" - Мусоргського на польській мові, що ставив Улуханов і диригував Бердяев, запрошений з Варшави. І на цей раз співав я Барлаама по рекомендації Улуханова і тільки тому, що у польській трупі театру не було тоді кому співати цю партію. Але постійної роботи я не мав і українцеві трудно було її знайти у відносинах польського панування.

В 1937-1938 роках я знімався в основному у фільмі "До добра і краси", що почав демонструватись в кінці 1938 року. Робота над фільмом не велась постійно, а від часу до часу, і цей фільм знімався більше на ентузіазмі служіння українському мистецтву і народові, ніж на матеріальній вигоді, бо я доставав платню тільки 5 злотих в день на утримання і то тільки тоді, коли був зайнятий на цій роботі. Кіностудії не було. Зйомки робились у природних умовах. Приходилось навіть зимою в мороз і замість лежати і валятись на полі в снігу, в одній сорочці, поки не були зроблені потрібні кадри до фільму.

В той же час я їздив декому до містечк Галичини з концертами. Одне турне зробив на пару з Лесею Кривіцькою, яка репетувала, а я співав. Постійної праці не було і мені, як і іншим українським артистам, приходилось перебиватись якбудь з дня на день і нероз знаходитись у скрутному становищі, аж гітлерівська Німеччина розтрощила Польщу.

Якраз перед нападом Німеччини на Польщу, я приїхав до Острога на Рівенщині одвідати своїх батьків, але тому що кілька років я вже був виселений польською владою з прикордонної смуги і мені було заборонено перебувати в Острозі, то в перші дні польсько-німецької війни мене забрали з батькової хати дольці і знов таки закованого в ланцюги вивезли до Здобунова. Дня 17-го вересня 1939 року, коли радянські війська перейшли бувши польсько-радянський кордон і вступили на землі Західної України, чиновники Здобувівського староства розгубились і випустили з підвалу мене та ще чоловік 40 заарештованих. Тут можна згадати, що я ніколи не мав польського громадянства, тому що був народжений на території Радянського Союзу і проживав у Польщі за посвідченням "чужоземець". По возз'єднанню Західної України з Радянською Україною в 1939 році, у Львові у 1940 році був створений Львівський Державний Театр опери та балету, до якого я був прийнятий солістом і тоді одержав постійну працю.

В опері "Тихий Дон" - Дзержинського, якою ми розпочинали діяльність Львівського вже радянського театру, я співав Петра і Сашку; в опері "Євген Онегін" - Чайковського - Громіна, а в основному посилено готовив партію Тараса Бульби з одноіменної опери Лисенка, що мала ставитись у нашому театрі, однак напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз 1941 року перервав всю нашу роботу.

З перших днів окупації Львова тут знов почала створюватись оперна група співаків, щоб працювати за умов гітлерівської навали. Мені запропонували залишитись далі солістом в театрі, але коли я через день прийшов до театру, то побачив на дверях напис: "Жидам вхід заборонено". Це не було згідне з моєю ідеєю, якій я присвятив своє життя - волі, рівноправ'я і братерства всіх людей на землі - і я більше не переступив порога театру при окупантах.

Львів був окупований 30 червня, а 8 липня я вже вирушив пішки зі Львова до міста Острога на Рівенщині, де знаходились мої батьки і дружина. В Острозі я перебував майже до самого кінця 1943 року.

Сталось так, що за цей період мені прийшлося при німцях працювати з перервами на різних адміністративних роботах, але не артистом. Однак будучи за своїми переконаннями ворогом фашизму, расизму, насильства, терору і війни, я, використовуючи свою невелику можливість і приховуючи своє ідейне спрямування, сам по своїй ініціативі пропагував усюди, що німці війну програють, рятував радянських громадян від розстрілу, видавав радянським партизанам довідки про те, що вони місцеві мешканці, а нав'язавши контакт з партизанами із з'єднання нині героя Радянського Союзу Петрова, через зв'язкову партизанку Ганну Яворську, що приходила до мене на мешкання, передавав нею партизанам з міста в ліс потрібну інформацію, медикаменти, зброю і записані на папір щоденні радіоповідомлення з фронтів війни, ризикуючи сохвиливти бути схваченим гітлерівцями і розстріляним разом з дружиною і донькою. З цього страхітливого часу запам'яталось два моїх виступи на шевченківських концертах. Один в Острозі 1942 року, на якому я, виконуючи у супроводі хору народні пісні і твори для солоспіву Лисенка на слова Шевченка, тут же виступив з промовою проти місцевих гітлерівських посібників, що були присутні в залі разом з німцями. Мені відразу було заборонено виступати публично і мене призначили на вивіз до Німеччини. Я залишив Остріг і близько року переховувався в місті Рівному. Другий шевченківський концерт запам'ятався з 1943 року, на якому я декламував "Кавказ" Шевченка і співав твори Лисенка: "Гетьмани", "Ой чого ти почорніло", і "Ой Дніпре мій, Дніпре". Відразу після мого виступу в концертній залі і за куліси вірвались гестаповці. Перестрашені люди наполовину залипили приміщення, хоч концерт ще не було закінчено. Я теж зник щасливо.

В самому кінці 1943 року я повернувся до Львова. По звільненню Львова від німців літом 1944 року, я з'явився на свою стару роботу в оперовий театр. У період готування до відкриття оперового театру я виїжджав у 1944-1945 роках з концертами на фронт, співав по лікарнях для поранених бійців і по військових частинах. В театрі ми тоді працювали над операми "Наймичка" Вериківського, якою ми мали знов розпочати роботу нашого театру, і "Запорожець за Дунаєм" Гулак-Артемівського. Ставив ці опери нар. арт. СРСР Манзій, а помагав йому в постановці відомий співак-баритон Зубарев. В "Запорожці" партію Ів.Карася співав я, а в "Наймичці" - дідя Трохима.

Першого травня 1945 року в нашому театрі виступили Паторжинський, Гмиря і я, Литвиненко-Вольгемут в "Запорожці", що мали три гастрольні виступи в цій опері. У третій з цих вистав я співав Івана Карася на пару з Литвиненко-Вольгемут, бо Паторжинський був хворий.

Загалом, не дивлячись на велику перерву, що сталась з 1946 до 1960 року, партію Івана Карася я заспівав у спектаклях нашого театру 75 разів. Манзій і Зубарев, які чули і бачили в цій ролі всіх корифеїв української сцени, говорили мені, що я найкращий Карась на Україні, хоч я виступав поряд з такими визначними виконавцями цієї партії як Донець (до війни), Паторжинський, Рубчак, знавний в Західній Україні і багато інших. Тоді ж у короткому часі праці у нашому театрі, я ще створив в опері "Севільський цирюльник" цікавий образ Дон Бартело, якого не було кому співати в театрі і який був визнаний художнім керівництвом не менш вдалим від образу Івана Карася. Ставив "Цирюльника" Скляренко.

30 травня 1946 року я був заарештований, а пізніше засуджений на 10 років позбавлення волі. За 14 років перебування в Сибірі і на Колімі я і там, де тільки приходилось бувати, співав на концертах і на вільних поселеннях на протязі всіх цих років, бо за мною всюди йшли папери вироку військового трибуналу, в яких значилось, що я працював солістом львівського оперового театру, а це було причиною того, що після щоденної тяжкої праці мене завжди кликали виступати на концертах. Голос наперекір лихій долі звучав чудово і тоді, коли мої товариші артисти виступали на гарних сценах великоміських театрів, здобуваючи визнання, звання і славу, я в найдальших закутинах тайги співав для відірваних від світу і закінених в глухомань людей, які обживали і загосподаровували дикі простори Радянського Союзу. Було не раз так, що коли для акомпонементу знаходилась якась гармоніка, а баяніст чи акордеоніст встигав підібрати тако-сяко музичний супровід заледве до пару пісень, то розбурхані слухачі, домагаючись від мене дальшого співу, кричали мені, щоб я співав без гармоніки і я співав для трудового народу. Про це ніхто ре-

цензій не писав, за це ні звання, ні слави не здобували, а дикі ветри суворо мовчали.

У 1953 році мене було достроково звільнено на Колімі з табору за відмінну працю, але тут же оголосили мені, що я являюсь вічним поселенцем Коліми. Перебував я там до 1960 року. В 1954 році до мене на Коліму прибула дружина з донькою, щоб розділити зі мною долю вічного засланця.

За 1953-60 роки я вже по вільному найму працював спочатку коло двох років хористом Магаданського музично-драматичного театру, де мене часто використовували як ведучого соліста. Подорожуючи з концертами по Колімі і узбережжю Охотського моря, приходилось бувати в таких глухих і далеко закритих поселеннях, де люди говорили, що ще не знають, як виглядає радянська влада і йшли подивитися на військову форму радянського підполковника, що їздив з нашою концертною бригадою як лектор Магаданського обкому партії. Працював ще вантажником, а то знов солістом ансамблю пісні і танцю клубу імені Держинського військ МВС. Літом 1956 р. ансамбль було розформовано і я, навчившись ретуші, став працювати ретушером у фотографії. У вересні цього ж року мені прийшла довідка про мою реабілітацію "за отсутствием состава преступления". Це дало мені право, як всім іншим непересованим громадянам, користуватись всіма пільгами для цих районів Союзу і я одразу став одержувати подвійну заробітну плату. Бажаючи заробити на дорогу грошей, я підписав трудовий договір на три роки і залишився на Колімі в місті Магадані ще до 1960 року.

Працюючи ретушером, я виступав також з концертами по Магаданському радіо і телебаченню, виконуючи оперові арії, особлі композиторські твори для солоспіву і народні українські та російські пісні. Співав на тематичних вечорах*, призначених визначним композиторам, наприклад: Рубінштейну, Чайковському, виконуючи їх твори. В магаданському побутовому комбінаті, де я працював ретушером, я організував український хор і на хоровому конкурсі, що проходив на стадіоні, наш хор з програмою українських пісень, під моїм проводом зайняв перше місце.

У 1960 році я повернувся до Львова. По 14 роках перерви я знов був прийнятий на свою стару роботу солістом Львівського оперного театру, де працював до 1-го жовтня 1971 року.

Цей майже одинадцятирічний період (1960-71 рр.), безумовно дуже великий для співака період, а для мене одинокий в житті такий довгий безперервний відгенок праці в театрі, був змарнований неформальними і безглуздими відносинами в театрі, хоч і без того мої во-

* Слово записано від руки.

кально-артистичні можливості не раз і на довго розтоптувались суворими випробуваннями життя.

Сталось це тому, що нове для мене керівництво театру після мого повернення з Колими прийняло мене як чужого. Так, коли з театру відійшов головний диригент нар. арт. УРСР т.Воцак і на його місце головного диригента прийшов т.Луців, а директором став т.Шелюжко, тл т.Луців сказав мені, що в нього є свої ведучі солісти, що він мене не потребує і співати мені не дасть. Таку ж відповідь я почув і від директора Шелюжка.

Моїм бажанням служити якнайкраще своїми вокально-артистичними даними для українського і радянського мистецтва ставились свідомо зумисні перешкоди. Виходило, що я був не "свій" і керівники боялись, щоб я часом не був кращим за інших "своїх" солістів. Я зрозумів, що я людина небажана. До театру прийшли комбінатори, які, використовуючи своє службове становище при шкідливій амбіції і зарозумілості, дбають про здійснення своїх особистих хотінь і вигод у мистецтві, а не про мистецтво для народу.

Мене тримали цілий час на заниженій зарплаті 130 крб. - найменшій ставці від усіх ставок солістів басів і баритонів театру, не дивлячись на мій 40-літній стаж праці солістом співаком, тоді як новим солістам, які щойно приходили до театру, давали відразу ставки 150 крб. і більше, хоч вони ще нічого не зробили для мистецтва і театру і ряд з них безплідно з нього відійшли. Ігнорувалось свідомо і те, що крапих від мене виконавців тих партій, що я співав у виставах, не було і в концертних виступах я заслуговував у слухачів незмінний успіх, не менший від усіх ведучих солістів театру.

Реабілітація на папері ще не значила реабілітації в житті. Я був нікому нецікавий і непотрібний. Йти десь до іншого театру я не хотів, бо я волею і неволею досить намагдувався по світі. Керівники театру робили мені прикрості, зневажали, старались при кожній нагоді виставити мене в якнайгіршому світлі, навіть звільняли безпідставно з роботи. І це за чесну і хорошу мистецьку працю. Я терпів, щоб добути потрібний стаж праці до пенсії.

Дня 1-го жовтня 1971 року я подав дирекції театру заяву про своє звільнення з роботи. Цю заяву, де я з'ясовую відносини у колективі театру, прикладаю тут до своєї біографії. Подаю теж деякі дані преси і організацій, що частинно розказують і свідчать про мою мистецьку працю поряд з іншими артистами.

Не дивлячись на свій досить драматичний життєвий шлях - 17 років в'язниць, таборів і заслання, - я через усе своє життя, куди б не кидала мене лиха доля, чесно, гарно і з любов'ю служив українському і радянському мистецтву, виконуючи при цьому свідомо і достойно

свій обов'язок людини-громадянина, не зважаючи на переслідування, репресії і нічим не заслужену кривду.

Отглядаючись на пройдений шлях свого життя у змаганні за вселюдську інтернаціональну правду і справедливість - волю, рівноправ'я, братерство всіх людей на землі, за світло прекрасних людських ідеалів, - я з чистим сумлінням можу разом з Великим "Кобзарем" українського народу сказати його словами:

Ми просто йшли, у нас нема
Зерна неправди за собою.

Андрій Поліщук*

Львів, 1-го жовтня 1971 року.

ДАЛО. - Ф.П-3. - Сп.19. - Спр.187 (машинопис, копія).

* Запис виконано від руки.

**ГРИГОРІЙ КОВАЛЬЧАК (1928-1984),
ІСТОРИК ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ
ДО 10-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ**

Кожний, хто виступає зі спогадами, тим більше про людину близьку собі, може наштотуватися на закид, що, в першу чергу, намагається згадувати про себе. Може в цій іронії є правда, але автентичності спогаду про когось можна досягти лише тоді, коли говорити й про власне місце в подіях, навіть якщо ці події дрібні й зведені до кількох інститутських стін.

З Григорієм Ковальчаком я познайомився під час спільної праці. Здається, це найкращий спосіб пізнати риси характеру, а цю можливість я отримав, коли опинився без праці у Львові 1956 р. після повернення з ув'язнення. Мене взяли на договірну роботу, пов'язану з підготовкою збірника документів і матеріалів "З історії революційного руху у Львові 1917-1939". Інститут суспільних наук делегував для цього Григорія Ковальчака, тоді наукового співробітника відділу історії України інституту; Львівський обласний державний архів - свого наукового співробітника Анатолія Сісецького, також рано померлого науковця. Ну, а третім був я. Умови праці були дуже добрі, а як для тамтих часів просто унікальні: директор архіву Галина Сизоненко розпорядилася видавати нам всі документи, які лише ми забажаємо, включаючи секретні матеріали 20-х - 30-х рр. (матеріали польської поліції, львівського староства, воєводства, українських установ і організацій) - хоча, наприклад, у мене формального доступу до секретних матеріалів не було і не могло бути. Ми копалися в горах справ, які безперерійно приносили, і знаходили дуже цінні й цікаві відомості - Григорій Ковальчак, зокрема, з історії промисловості Східної Галичини, теми, якою він займався вже кілька років. Унікальність ситуації полягала в тому, що, наскільки мені відомо, ніхто ніколи більше не мав можливості перегорнути таку гору документів у практично майже недоторканому стані. В наступні роки прийшла до архіву якраз ця "доторканість" у вигляді т.зв. упорядкування фондів, у зв'язку з чим більшість документів, опублікованих 1957 р. у збірнику "З історії революційного руху у Львові 1917-1939" тепер практично розшукати неможливо. Григорій Ковальчак був дуже гордий з наступного збірника, який виник на базі своєрідних випадків (тобто з матеріалів, які не увійшли до збірника "З історії революційного руху у

Львові 1917-1939") та побачив світ під назвою "Становище трудящих Львова 1917-1939" (Львів, 1961) і в якому опубліковані дуже цінні історичні матеріали. Я міг би сказати, що це збірник джерел цілком призабутий істориками, але, мабуть, не дуже маю право це робити - бо призабутий тут не лише цілий період, тобто 20-30-ті рр. ХХ ст. з точки зору їх об'єктивної і різномічної, так би мовити, повно проблемної історії, але й цілий напрям історичних досліджень. Як відомо, історією економіки України цього періоду в наш час ніхто серйозно не займається.

Думаю, під час напруженої роботи над документами, ми, Григорій Ковальчак і я, мали можливість добре придивитися один до одного. Він був дослідником працьовитим, прискіпливим, ерудованим, з розумінням потреб об'єктивних історичних досліджень, які в умовах 50-х рр., очевидно, реалізувати не можна було. За кілька місяців я опинився в Інституті суспільних наук, у згаданому відділі історії України. Інститутом і відділом керував Іван Крип'якевич.

Григорій Ковальчак на своєму дослідницькому шляху - і в особистій поведінці - був людиною незалежною, що не дуже чекала на вказівки начальства. Опинився він в Інституті ще за першого його директора члена-кореспондента АН УРСР Олексія Нестеренка, також історика народного господарства, але почав працювати не у відділі економіки, не у Михайла Герасименка (у підготовку до друку дослідження якого - маю на увазі книжку "Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщизняного господарства", Київ, 1959 - Григорій Ковальчак вклав багато праці), а у відділі Івана Крип'якевича.

У той час, коли я почав працювати в Інституті, стосунки між Г.Ковальчаком та директором, І.Крип'якевичем, були помітно холодні, хоча спершу, протягом перших років праці Г.Ковальчака в інституті, вони були цілком теплі й приятні, децю ці науковці навіть писали разом. Думаю, що поступово - на прикладі стосунків Г.Ковальчака з дирекцією, з іншими працівниками інституту - почали проявлятися певні, як на мене, позитивні риси його характеру. Він був не лише незалежним у науковому та позанауковому думанні, але, не будучи кар'єристом (кар'єри він таки не зробив ні по науковій, ні по партійній лінії, хоча ці шляхи були завжди відкриті - якось він сказав мені: "в мене біографія чиста і мені не можуть нічого закинути"), отже - не будучи кар'єристом сам, не любив кар'єризму в інших, не любив пристосуванства, конформізму, підлабузництва, непорядності, безхребетності. А прикладів цього в інституті вистачало. Конформізму, надто виразного і, на його думку, непотрібного, він не міг вибачити директору - і не боявся це підкреслювати. Коли І.Крип'якевича обрали академіком (1958р.), Г.Ковальчак одним з останніх, вже під вечір, пішов до нього до кабінету, щоб поздоровити. Я, прав-

да, також належав до цих останніх, зайшов до кабінету директора разом з Г.Ковальчаком. Інші поспішали чимшвидше.

Напружені були в Г.Ковальчака стосунки з Олександром Карпенком, яскравим і типовим представником радянського кар'єризму, який буквально тероризував інститут і відділ своєрідним прийомом. Коли повертався з відрядження до Києва або з походу до "білого дому" (обкому), заявляв: "у ЦК мені сказали таке" чи "в обкомі дали таку вказівку". Вказівки були, очевидно, в першу чергу, на користь Олесея... Одному нашому молодому талановитому колезі, який вивчав історію братств в Україні, Г.Ковальчак не міг вибачити, що він здатний був вимолювати від академіка Івана Білодіда, тоді віце-президента Академії наук УРСР у Києві, вказівку, щоб надрукували його першу книжку. Іншого, який досліджував опришківство та був дуже неперемінливим у способах поклоніння і підлецування директорів інституту І.Крип'якевичеві, звав "дрібним злодійчуком", звинувачуючи в плагіюванні давніх праць Юліана Целевича.

Г.Ковальчак працював систематично, вперто і сумлінно, особливо над архівним матеріалом ХХ ст. в обласних архівах Західної України, в установах Києва. Писав він не легко, з великим напруженням. Писання давалося йому важко - тому опублікував не так багато, трохи більше 80 друкованих праць. Писав спершу чернетки м'яким чорним олівцем; часто давав мені їх читати. Особливо запам'яталися мені первісні варіанти розділів його книжки "Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років Радянської влади (1938-1958 рр.) Історико-економічний нарис", присвячені т.зв. індустріалізації західних областей УРСР після 1944-1945 рр. Г.Ковальчак справді добре попрацював у архівах і витиснув з них усе, що було можна. Сторінки його чернеток були чорні не лише від чорного олівця, але й чорні своїм змістом: ніколи не виконані плани, постійні зриви поставок, розкрадання, розбазарювання, просто знищення машин та різних матеріалів, вивантажених під голим небом, введення в дію з порушенням термінів і технології, імпорт росіян під видом спровадження спеціалістів, напади українських повстанців. Під впливом усього того, що Г.Ковальчак знайшов у документах, він написав об'єктивно цілком правдиві сторінки, які ніколи не побачили світу (відповідні розділи він потім причесав та скоротив - і у зовсім іншому вигляді надрукував 1965 р.). Невідомо, чи первісна редакція монографії збереглася серед його паперів (якщо його рукописи взагалі збереглися)¹.

¹ Після смерті Г.Ковальчака його дружина (вона переїхала пізніше до Києва, де й померла) хотіла передати до інституту бібліотеку свого чоловіка - невелику, але добре, фахово підбрану - з умовою, що на виданнях буде позначено "З книжок Г.Ковальчака". Тогочасний директор інституту Михайло Брик - хоча за спеціальністю економіст, але за реальною професією партійний функціонер -

Г.Ковальчак - зовні типовий український радянський інтелігент-науковець, член партії з чистою біографією, представник партійного активу, людина відносно довірена - був насправді не такий-то дуже й типовий.

Нетиповим був захист його докторської дисертації на ступінь доктора економічних наук 1967 р. Дисертація "Соціалістична індустріалізація західних областей УРСР" була справді добра, я її читав, а моя майбутня дружина Людмила була її літературним редактором. Захищався Г.Ковальчак в Інституті народного господарства ім. Д.С.Коротченка в Києві, в середовищі органічно ворожому до всього українського, а тим більше, до західноукраїнського. Г.Ковальчак виступав на захисті українською; питання, які йому ставили, спершу перекладав на українську мову, а потім на них відповідав по-українськи. Його провалили. І хоча він формально програв, морально почував себе незалежним і непереможеним. Таким я його зустрічав після захисту-фарсу. Вдруге він не захищався.

Іронія полягала в тому, що до докторського ступеня не допустили одного з кращих економістів України того часу і одного з небагатьох справжніх істориків українського народного господарства. Що Г.Ковальчак був одним з кращих економістів, доводить дуже цікава, повчальна і, по-своєму, пікантна історія з прогнозом економічного краху Польщі, який передбачив - і на конкретних цифрах та інших даних - довів Г.Ковальчак. Я читав і його меморіал, також у чернетці, він врахував деякі мої зауваження, наприклад, про відсутність у той час будь-яких опублікованих польських офіційних даних (про стан банківської системи і фінансів держави), і велика доповідна записка по-мандрувала через директора інституту Володимира Черниша, по його каналах (він був короткий час на радянській дипломатичній службі у Польщі, яка, правда, закінчилася досить жалюгідно), до Міністерства закордонних справ СРСР у Москві - ну й, очевидно, не подіяла. Там поклали її під сукно.

(До речі, якщо випадково ця секретна доповідна записка десь збереглася в архівах інституту, з великим вдовolenням взяв би її для публікації).

Ще про типовість і нетиповість Г.Ковальчака. Я б сказав, про два його обличчя, з яких це друге, мабуть, було глибоко приховане і від тих людей, що вважали себе його приятелями.

Зовнішнє, радянське, позитивне для тамтих часів, обличчя. Пригадую враження, які він розповів мені після подорожі в складі бригади до мордовських таборів. Це була бригада, сформована львівськими

відмовився прийняти цей подарунок. Доля паперів Г.Ковальчака, перевезених дружиною до Києва, неясна.

управлінням КДБ для того, щоб переконувати українських в'язнів-націоналістів у гарних сторонах життя в Західній Україні. Бригаду, що вирушила зі Львова до Потьми в Мордовії - а далі вже по табірних пунктах - очолював капітан держбезпеки Микола Марусенко (про нього образно писав Михайло Осадчий²), який зрештою, цілу дорогу Львів-Москва-Потьма провів на пиятиці з письменником Тарасом Мигалем. У Г.Ковальчака було порівняно легке завдання - він мав говорити про розквіт економіки (в інших, поетів і літераторів, мабуть, складніше - вони мали розвінчувати ідеологію і практику націоналізму). "Нікого ми не переконали і всі на нас дивилися вовком", - сказав Г.Ковальчак, заглибившись у свої думки.

Чомусь так вважалося (не знаю, як виникло таке уявлення), що Г.Ковальчак, нібито, майже ручився, що я, працюючи в інституті, не буду займатися нічим "антирадянським". Це було, на мою думку, цілком фальшиве уявлення, бо в тамтих часах ніхто за нікого не міг ручитися і така порука не враховувалася, але я випадково почув якось уривок розмови між завідуючим відділом історії України Михайлом Іваскотою, заступником директора, секретарем парторганізації, людиною, вхожою у дуже високі й різноманітні сфери, та Г.Ковальчаком. М.Іваскота кричав (тому я й почув, незважаючи на зачинені двері кабінету): "Ти казав, що до Дашкевича не мають жодних претензій, а вони мають, та ще й які". Г.Ковальчак щось пояснював - а я пішов далі. Це вже була друга хмара, яка нависла наді мною під час арештів 1965 р. - перша була 1959 р., коли дирекція запропонувала мені подати заяву про звільнення, а я відмовився (тоді було звільнено бібліографа Мирослава Мороза). Коли надійшла третя - 1966 р. - мене прогнали, а при директоруванні "філософа" Мирослава Олексюка слово (чи порука) якогось там Г.Ковальчака нічого не значило.

По-друге, нерадянське і неопозитивне для тих часів обличчя Г.Ковальчака. Він був першим і, практично, єдиним, який розповів мені досить докладно про судовий процес над групою юристів (Лев Лук'яненко, Іван Кандиба та ін.), про смертний присуд, винесений під час цього процесу. У мене була можливість передати ці відомості далі на Захід, через Польщу. Минулого - 1993 р. - ми з Миколою Лебедем у Києві згадували про цей епізод, бо саме М.Лебедь подав ці відомості до відома світової громадської думки. Г.Ковальчак завжди передавав мені інформацію про наради партійного активу обласного рівня, якщо він брав у них участь, про питання, які там розглядалися. Розповідав про зміст "закритих листів", що обговорювалися в партійних орга-

² Див.: Осадчий М. Вільмо. - Львів, 1993. - С.112 (про зустріч з Марусенком у таборі). Марусенка згадують також інші дисиденти.

нізаціях. Г.Ковальчак мав власні, не дуже ясні джерела цих своїх інформацій.

Він збирав, таємно, очевидно, матеріали про втрати населення Західної України у другій половині 40-х - на початку 50-х рр. Працюючи в багатьох обласних і республіканських архівах, маючи доступ до секретних фондів, він звертав увагу на відповідні дані. Як відомо, все те, що виписували з документів, які перебували на секретному зберіганні, треба було заносити до спеціальних зошитів і зошити ці переглядали компетентні люди, вирізаючи ножицями те, що, на їх думку, було "не положено". Втрати населення - вбитими, депортованими, арештованими - за щомісячними обкомівськими звітами та іншими матеріалами - Г.Ковальчак записував на клаптиках паперу, які засовував у холяви чобіт (його боліли ноги і він ходив у теплих чоботях навіть влітку). З цих клаптиків і фрагментів, які часто мені показував, формував таблиці - за областями і за роками. Такі статистичні таблиці, вже готові, хоча й не цілком повні, він також показував мені. Матеріал був справді унікальний і не дуже ясно, чи він піддається реконструкції тепер. Річ у тім, що вже у 70-х - 80-х рр., як вдалося ствердити, з архівних фондів обкомів було вилучено справи про боротьбу з націоналістичним підпіллям. Справи ці було або знищено, або передано до Києва, або вивезено до Москви. Зведені таблиці Г.Ковальчака, якщо вони збереглися, матеріал незвичайно цінний. Нічого підкреслювати, як ризикував Г.Ковальчак - у разі викриття його б не просто позбавили доступу до секретних матеріалів, але він міг би попрощатися і з науковою працею, і з партійним квитком.

У період посилення дисидентського руху - кінець 60-х - початок 70-х - Г.Ковальчак належав до стислого кола осіб, до яких можна було звернутися за фінансовою допомогою. Він розумів з півслова, не розпитував, підозріваючи, зрештою, про що йдеться, - але, мабуть, ніколи й не знаючи, що його гроші ідуть, наприклад, на підпільне друкування "Українського вісника"...

Були періоди, коли Г.Ковальчакowi здавалося, що він зможе робити правдиву, об'єктивну науку. Так було, коли він став завідуючим відділу конкретно-соціологічних досліджень (1967-1972 рр.). Тоді саме я знову почав якось рухатися догори, став завідуючим відділу етнографії Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР. Я організував спільне обговорення опрацьованої ним та його співробітниками розгорненої анкети для соціологічного опитування села. Анкета виїшла гарною і повноцінною. Коли я через деякий час запитав, коли публікуватимуться повні результати анкетування, Г.Ковальчак махнув рукою: збрали і пов'язали. Наскільки мені відомо, було опубліковано лише якусь невеличку, куцу частку у вигляді збірника "Соціальні перетворення у радянському селі" (Київ, 1976). Хотілося б

довідатися від дирекції Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича Національної академії наук України, чи ці анкети, без сумніву, цінне тепер вже історико-соціологічне джерело, перев'язане пшурками, збереглося до наших часів в архіві інституту, в якому воно стає і чи передбачається наукове використання анкет сучасними дослідниками. До речі, переконавшись у неможливості вести об'єктивні соціологічні дослідження, Г.Ковальчак подав у відставку і перестав завідувати відділом.

Г.Ковальчак вів помірковане і акуратне життя. Правда, казали, що одружувався він якось дуже романтично і ледве чи не скандально. Але ні на романтика, ні на скандаліста він не виглядав. Отже - жив спокійно, раціонально, скромно, невибагливо і, по суті, бідно. Особливо після того, як перепровадився до помешкання в будинку, сусідньому з інститутським (тоді він мешкав на вулиці Радянській, 26, пом. 14а). Раніше він проживав на вул. Б.Хмельницького, 23, пом. 3, біля кінотеатру під таким же іменем, напроти галасливої трамвайної зупинки. Там постійно все дрижало і дзеленчало. Він точно приходив і точно виходив з інституту. "Грицько" (як називали його приятелі-колеги) сидів за своїм робочим столом, натягнувши на рукави костюму чорні нарукавники. Вершиною його елегантності в останні роки життя була чорна шкіряна куртка, в якій ходив з гордістю. Її колір контрастував з уже покритим сріблом кучерявим волоссям.

У науці був людиною педагогічною та принциповою. За часів директорування В.Черниша написав обґрунтовану об'єктивну рецензію на тематичну працю Якова Хонігсмана, свого колеги з інституту, й за це дирекція (В.Черниш мав мішану кров) оголосила його ледве чи не антисемітом.

Любив побалакати в своїй іронічно-саркастичній манері, якої боялися (так, як боялися його знань і розуму). Дуже любив радити, особливо молодим, але лише до того моменту, поки не розчаровувався в їх наукових можливостях. Часом затівав дискусії - не на політичні, а - на наукові теми.

Виходив з інституту так, щоб не приєднуватися до групи, яка під керівництвом Михайла Івасюти та Степана Щурата ішла "ленінським шляхом" вулицею Леніна від забігайлівки до забігайлівки. До себе додому колег запрошував рідко і нерado. Кожного вечора, незалежно від погоди, робив годинну прогулянку в напрямі до Високого Замку. На початку 80-х прогулювався також вдень, у робочі години, в парку перед вікнами інституту, що страшенно дратувало дирекцію інституту. Прогулювався, може, саме тому, щоб дратувало.

У запрошенні Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича, надрукованому з нагоди Вечора пам'яті Григорія Івановича Ковальчака - вечір цей відбувся 24 січня 1994 р. - написано, що він був "відомим

вченим". Не думаю, ніяк був відомим лише в колі фахівців. Коли по смертю, зрештою, з великими труднощами (книжку в академічному видавництві переносили в планах кілька разів з року на рік) вийшла його підсумкова монографія "Економічний розвиток західно-українських земель" (Київ, 1988), у ній колеги не подали ні його біографії, ні навіть років життя. Сумно. Може, тепер варто подумати про збірку статей з історії економіки України, присвячену Г.Ковальчакowi, з повною бібліографією його друкваних праць.

Скаржився на здоров'я, але якось серйозно, нібито, й не хворів. Його смерть була для мене - і не лише для мене - не ясною і дуже несподіваною. Як казали, помер невідомо чому, без остаточного прижиттєвого діагнозу; по смерті мали встановити пухлину головного мозку. Помер справді в розквіті творчих сил³, які за життя йому не вдалося застосувати як слід.

Тепер йому було б 65. Бракує його новій Україні.

Ще жмут сухих біографічних даних. Народився у селянській родині на Бойківщині. Вчився у школі в рідному селі Морозовичах, у сусідніх Ваньовичах, у Самборі. У 1944 р. ходив до Дрогобицької гімназії - кілька місяців, під час німецької окупації. Закінчив з відзнакою Торгово-економічний інститут у Львові (вчився там у 1946-1950 рр. на обліково-економічному факультеті за спеціальністю "бухгалтерський облік" - тому недруги зверхньо звали його "бухгалтерчиком"). У 1950-1952 рр. викладав у технікумі радянської торгівлі у Львові, там познайомився з своєю майбутньою дружиною, також викладачем, набагато старшою (1915 р. народження) Тетяною Мироненко - з села Юнаківського Сумської області. Були бездітні. У 1952-1954 рр. був аспірантом Інституту суспільних наук Академії наук УРСР - його керівником був тогочасний директор інституту, історик народного господарства О.Нестеренко. Аспірантуру закінчив передтерміново і захистив у 1955 р. (в Інституті економіки АН УРСР у Києві) дисертацію на ступінь кандидата економічних наук "Умови праці й процес абсолютного зuboління робітників Східної Галичини в епоху імперіалізму". Пізніше 30 років праці в Інституті суспільних наук. У 1954-1966 рр. молодший науковий співробітник, у 1960-1967 рр. старший науковий співробітник (від 1963 р. з відповідним дипломованим званням за спеціальністю "історія народного господарства"). Як згадувалося, у 1967-1972 рр. завідувачий відділом конкретних со-

³ Г.Ковальчак народився 20 квітня 1928 р., а помер 17 січня 1984 р. на 56-му році життя.

ціологічних досліджень. Від 1972 р. знову старший науковий співробітник: відділу історії України (1972-1973 рр.), відділу соціалістичних країн, який потім перейменували на відділ історії країн соціалізму (1974-1981 рр.), далі у відділі історії дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму (1981-1983 рр.), у відділі соціальних проблем розвинутого соціалізму (1981-1984 рр.). У цих чудернацьких назвах відбився науковий профіль - і атмосфера - тогочасного інституту.

Відбувши десять комсомольських років (1945-1954), у 1955 р. став членом партії - був членом партійного бюро інституту, навіть заступником секретаря парторганізації (1974 р.) та, один час, головою місцевому профорганізації інституту. За кордон їздив один-єдиний раз, до Польщі 1977 р. у складі делегації громадських організацій Львівської області. До Болгарії на V Міжнародний конгрес з економічної історії (1970 р.) його не пустили. Був нагороджений двома медалями: до 100-річчя народження Леніна (1970 р.) та "За трудову відзнаку" (1981 р.). Єдиний рідний брат зробив набагато більшу кар'єру, правда, по бюрократичній лінії: працював у Головному управлінні нафтової промисловості в Києві, був директором Надвірнянського нафтопереробного заводу⁴.

⁴ Всі ці дані беру з особової справи Г.Ковальчака, що зберігається в архіві Інституту українознавства (опис 30/С, справа 241). Через 76 років (рахуючи від 1989 р.) справа підлягає знищенню.

ТРАДИЦІЯ І СУЧАСНІСТЬ: ДОСЛІДЖЕННЯ РЕНЕСАНСНИХ
ТЕНДЕНЦІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Дослідників української історії, літератури, культури та духовності без сумніву зацікавить збірник наукових праць "Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст." (К.: Наук. думка, 1993. - 372 с.) У ньому вміщено ряд сучасних досліджень вчених-україністів а також добірку праць І.Фраєка, І.Свенціцького, С.Маслова, О.Зілинського, Б.Кравціва. Збірник дає змогу прослідкувати розвиток погляду на проблему українського відродження (а також його співвідношення з європейським Ренесансом) від кінця XIX ст. до 70-х рр. XX-го ст. і далі - як розглядають вказану проблему сучасні дослідники.

Книгу відкриває стаття Дмитра Наливайка "Україна в реценції західних гуманістів XV-XVI ст.". Автор відстоює тезу, що розвиток західноєвропейської україніки XV-XVI ст. особливо тісно пов'язаний з таким аспектом епохи Відродження, як великі географічні відкриття, розширення знань у т.ч. географічних та народознавчих (с. 8-9). У XV ст., у зв'язку зі зміною зовнішньополітичної обстановки (посилення експансії Османської імперії), Східною Європою і, зокрема, Україною зацікавились венеціанці. З'явилися мандрівні записки "Подорож до Тани" Джозафата Барбаро та "Подорож до Персії" Амброджо Контаріні. Цікаві відомості про Україну можна знайти також у матеріалах "скіфської подорожі" італійського вченого, учня Лоренцо Валли, Помпонія Лета (1479-1480 рр.), який, однак, на думку автора статті, занадто довіряє античним авторитетам, підтасовує реальність до описів класичних авторів. Землі України описані також у "Космографії" Енея Сильвія Пікколоміні, поемі М.Боярдо "Закоханий Роланд". В історії ознайомлення Європи зі східнослов'янським світом, як вважає Д.Наливайко, явищем епохального значення є "Трактат про дві Сарматії" польського вченого-гуманіста Матвія Меховіти (1517), який витримав протягом XVI ст. більше десятка видань (с.20-21). Тут вміщено стислий нарис історії Київської Русі і монголо-татарської навали, детальний опис географії України, її флори, фауни, природних багатств, заняття населення. Другою книгою, яка теж отримала в Європі широкий резонанс, були "Нотатки про Московію"

С.Герберштейна, котрі цікаві ще і тим, що тут знаходимо першу на Заході спробу опису і характеристики українських козаків. У XVI ст. про українські землі згадувалося у "Космографії" Себастьяна Мюнстера, французьких "космографіях" А.Шіне, Ф.Бельфоре та ін., однак, за винятком "Всесвітньої космографії" Андре Теве, відомості про Україну були досить скупими і суперечливими. В цей час окремі "руські" епізоди з'являються у творах видатних письменників західноєвропейського Відродження, зокрема, в "Гаргантюа і Пантагрюелі" Ф.Рабле, "Лузіаді" Л.Камоенса, "Есе" Монтеня. Ці твори, які належать до ренесансно-гуманістичної традиції, на думку Д.Наливайка, відіграли важливу роль, ознайомивши західноєвропейське суспільство зі східнослов'янським світом.

Стаття Василя Пудка "Давньоруська писемність і книга у візантійсько-слов'янському світі" присвячена, головним чином, кириличним рукописам давньоруського походження, зокрема: кириличній частині Реймського Євангелія, Туровському Євангелію, Остромировому Євангелію, Ізборнику Святослава та їх порівнянню з продукцією скрипторів інших слов'янських народів, візантійськими книгами. Автор визначає місце давньоруської літератури у візантійсько-слов'янському світі, наголошує, що книжність Київської Русі розвивалась в умовах постійних взаємостосунків, насамперед - з південними слов'янами, а також з греками (с.53).

Марія Кашуба в статті "Гуманістичні та реформаційні ідеї в Україні другої половини XVII ст." дає визначення понять "гуманізм", "Відродження", "Реформація". На думку вченого, "гуманізм - це звернення до світських, незалежних від церковного світогляду, науки й моралі; перенесення основної уваги на світ, на людину з її почуттями й земними прагненнями, закоханість у світ природи. Гуманізм заперечує закінченість і замкнутість середньовічної системи світогляду" (с. 58). "Відродження - поняття значно ширше, ніж гуманізм. Воно означає розвиток розумової й матеріальної культури, це не лише інтелектуальна течія, а й образотворче мистецтво, архітектура, живопис, художнє ремесло, нові форми літератури й поезії. Все це пов'язане з двома фактами: підвищеним інтересом до античної культури й прагненням до її відродження та з появою таких знань і інтелектуальних течій, які не вкладалися в філософську-богословську систему середньовічного світогляду" (там же). "Реформація була спрямована проти католицької церкви і як світогляду, і як організації, що відстоює феодалізм... Реформація у своїй основі - буржуазне явище. Вона викликана появою і розвитком буржуазії як суспільної верстви і є протестом цієї верстви проти феодальних порядків... Реформація з її надзвичайно широким соціальним охопленням у принципі відображала ідеологію, де національне самовираження незмінно відіграє найваж-

ливішу роль" (с.58-59). Спільність ідей гуманізму і Реформації проявилась в інтерпретації основних світоглядних проблем: співвідношення віри й розуму, свободи волі людини і божественного принципу (накреслення), визначення шляхів до спасіння людини (с.59). І гуманісти, і реформатори виступали за розповсюдження світи, розвиток шкільництва, випільнення його з-під опіки церкви (с.60). Однак, "гуманісти переважно орієнтувалися на світські науки (логіку, природознавство, філософію, використовували надбання науки і культури інших народів, передовсім античності, Західної Європи та вітчизняної історії), а реформатори віддавали перевагу "божественній мудрості", єдиним джерелом віри й знання вважали Святе письмо, високо цінували патристичну літературу" (там же). Виходячи із загальної характеристики понять, автор наголошує, що у кожного народу згадувані процеси набували свого самобутнього змісту (с.59) і зупиняється на специфіці поширення гуманістичних та реформаційних ідей в Україні, а саме на їх формуванні і розвитку тут у тісному взаємозв'язку. М.Кашуба аргументовано доводить, що класичний вираз ідеї гуманізму і Реформації в Україні знайшли в діяльності братств та пов'язаних з ними письменників-полемістів: К.-Т.Ставровецького, А.Радивиловського, І.Гізеля.

Наталія Пилип'юк, автор розвідки "Київські поетики й ренесансні теорії мистецтва", полемізує із спрощеним розумінням у вітчизняному літературознавстві курсів поетики та риторики, які викладалися в Києво-Могилянській колегії, згідно з яким вивчення літератури в них стояло на першому місці. Дослідниця робить спробу переосмислити їх значення як "проміжних" дисциплін в осягненні етики та вивченні класичних мов (здебільшого латинської). Н.Пилип'юк визначає "гуманістичну школу" як "тип школи, в якій класична, вірніше новолатинська, освіта була універсальною передумовою для учнів, які в майбутньому мали стати студентами медицини, права або теології" (с.75). Гуманістичними школами історичи шкільництва називають не тільки протестантські гімназії, а й англійські посполиті школи та езуїтські колегії. Автор доводить, що так можна кваліфікувати і Києво-Могилянську колегію (с. 76). Попри невелику кількість аналізованого матеріалу, дослідниця накреслила цікаву модель викладання курсу поетики в Києво-Могилянській колегії, порівняла цей курс з поетиками західноєвропейських вчених XVI ст. Юлія Цезаря Скалігера та Джорджа Паттенгема.

У статті "Про деякі шляхи проникнення гуманістичних ідеологій в українську культуру кінця XVI - першої половини XVII ст." Михайло Дмитрієв акцентує увагу читачів на двох проблемах:

1) природа і характер контрреформаційного руху в Європі і, зокрема, у Речі Посполитій;

2) відношення гуманістичної культури до християнства і до перспективи зближення різних конфесій. Автор робить аналіз процесу Контрреформації і не погоджується з негативною оцінкою цього явища, яка утвердилася майже у всіх дослідженнях останніх десятиліть. Цікавим видається нам і погляд автора на феномен Берестейської унії. Ідея унії, на його думку, зовсім не суперечила традиції ренесансно-гуманістичної культури Європи, яка склалася у XVI-XVII ст. (с.117). У той же час саму Берестейську унію М.Дмитрієв ставить у прямий зв'язок із контрреформаційною політикою папства (с.110, 113). З цим ми можемо погодитися, однак її визначення як "регіонального варіанту контрреформації" (с.118) нам видається не зовсім вдалим. У другій частині вказаної статті автор порівнює уніонні програми П.Скарги й І.Потія (сюди би варто було включити і програму унії князя К.Острозького), наголошує на ранньобарокових тенденціях у творах І.Потія. Загальний висновок М.Дмитрієва полягає у тому, що література уніатського табору, як і пам'ятки, створені православними опонентами унії, могли служити каналом передачі цінностей ренесансу й гуманізму в культуру українського та білоруського бароко.

Ольга Савчук у дослідженні "Поет-гуманіст Павло Русин з Кросна" нагадує, що новолатинська література завжди є до певної міри складовою національного писемства, потужний латиномовний пласт характерний і для української культури XVI-XVIII ст. Серед творців польсько-латинської поезії XVI ст. яскравою постаттю є Павло Русин з Кросна, поетична спадщина якого - спільний набуток тогочасної польської та української культур. Автор наводить біографічні відомості про поета, яких, на жаль, збереглося небагато, дає характеристику його світогляду як ренесансно-гуманістичного.

Явищу української шкільної драми у рецензованому збірнику присвячено два дослідження: Миколи Сулими "Дві античності й українська шкільна драма XVI-XVIII ст." та Лідії Корній "Українська шкільна драма і духовна музика XVII-XVIII ст."

Юрій Пелешенко у повідомленні "Епістолія небесна" в українській словесності" на підставі наведених даних доводить, що есхатологічний апокриф "Епістолія небесна" (або "Лист небесний", відомі й інші назви) поширювався в Україні з давніх часів, хоч і у видозміненому вигляді. В часи середньовіччя текст "Епістолії небесної" переважно розповсюджувався в двох редакціях: єрусалимській та римській. Апокриф був занесений в Україну швидше всього послідовниками руху бичівників (покутників, флагеллянтів). Перші українські тексти "Листа небесного" датуються XVI ст. Автор наводить деякі легенди, джерелом яких без сумніву була "Епістолія небесна", а також пов'язаний з нею апокриф "Сон пресвятої Богородиці".

У статті "Гуманістичні тенденції в поглядах на людину й суспільство Кирила Транквіліона-Ставровецького" Леонід Пилявець наводить погляди мислителя на людину як дивне створіння Бога, її природу, сутність розумної душі. Віддаючи належне Транквіліону-Ставровецькому як видатному культурно-освітньому діячеві, дослідник ставить його в один ряд з європейськими гуманістами епохи Відродження. Автор справедливо відзначає подібність поглядів на людину та її дві натури - духовну й тілесну - у Ставровецького та Лаврентія Зизанія, згадує, що вони разом працювали у Львівській братській школі. Однак, при цьому випускає з уваги той факт, що обидва діячі української культури викладали у Віленській братській школі з 1595 по 1600 рр. Ми вважаємо, що якраз на цей час припадає завершення формування Кирила Транквіліона-Ставровецького як оригінального мислителя. Певним недоліком автора є залишення поза увагою дослідження І.Паславського "Кирило Транквіліон Ставровецький і філософські традиції Київської Русі" (Див. збірник наукових праць: Київська Русь. Культура. Традиції. - К.: Наук. думка, 1982. - С.92-103), колективних монографій: Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI - початку XVII ст.) (К.: Наук. думка, 1991. - С.279-283); Філософія Відродження на Україні (Кашуба М.В., Паславський І.В., Захара І.С. та ін.) (К.: Наук. думка, 1990. - 336 с.).

Олекса Мипанич у статті "Давня література в українській літературно-критичній та естетичній думці першої половини XIX ст.", провівши чітку межу між давньою українською літературою (до другої половини XVIII ст.) та новою, досліджує ставлення до давньої української літератури мислителів XIX ст. У ті часи посилювся інтерес українського освіченого суспільства до історичного минулого свого народу, з виступом романтиків ця тема фактично стала домінуючою в наукових гуманітарних дослідженнях. Однак, захопившись історією, вивченням історичних джерел, власне літературу деякі дослідники (зокрема М.Костомаров) залишили поза сферою зацікавлень, недооцінювали її. Інакше поставились до української писемної спадщини І.Срезневський та М.Максимович, вважаючи, що українська література XIX ст. продовжує традиції давнього українського письменства, виросла з нього. О.Мипанич з давніх традицій у літературі першої половини XIX ст. найсильнішими визначає дві: бурлеско-трагедійної, сатирично-гумористичної літератури (І.Котляревський, К.Пузина, П.Давилевський, О.Рудиковський, К.Думитрашко та ін., а також анонімні автори творів "Воляж по Малой России", "Вакула Чмир") та мемуарно-історичної прози (історичні праці Д.Бантиша-Камєнського, М.Маркевича, особливе місце тут займає й "Історія Русів") (с.223).

Стаття Олександри Гнатюк "До переоцінки літературного процесу XV-XVIII ст." - це огляд публікацій давньої української літератури 80-х рр.: "Українська література XVIII ст." (К., 1983), "Українська література XVII ст." (К., 1987), "Українська поезія XVI ст." (К., 1987), "Українська поезія XVII ст. (перша половина)" (К., 1988), "Українська література XIV-XVI ст." (К., 1988). Відзначивши, що рецензовані книги представляють українську літературу періодів ренесансу й бароко, автор переходить до визначення понять "ренесанс", "гуманізм", доводить, що називати діячів відродження православної церкви гуманістами, а їхні твори - ренесансними є помилкою. Особливо, на думку О.Гнатюк, не відповідає дійсності оцінка І.Вишенського як гуманіста чи як громадського діяча демократичного спрямування. Усі ці письменники були передусім реформаторами релігійного життя. Цілком справедливо дослідниця критикує розподіл матеріалу в рецензованих книгах "по століттях", а не по епохах. Наприклад, за початки бароко в українській літературі прийнято вважати 1620-ті рр., у той же час 1600 чи 1700 рр. не були якоюсь переломною віхою в розвитку літературного процесу в Україні.

Автор також піднімає проблеми періодизації українського бароко, розмежування українських та білоруських писемних пам'яток, багатомовності української літератури XV-XVIII ст., зв'язків давньої української літератури з європейськими літературами, визначення її міжнародного контексту. Відзначаючи високий науковий рівень передмов до вказаних видань, написаних О.Мишаничем, В.Крекотнем, та якісний переклад, О.Гнатюк критично ставиться до цілого ряду приміток і коментарів, в яких знаходить помилки і неточності.

У другій частині збірника, що має заголовок "З наукової спадщини", опубліковано добірку праць видатних українських культурологів попередніх поколінь. У статті Іларіона Свенціцького "Формальні засоби давньоруського письменства" аналізується зміст писемних пам'яток Давньої Русі X-XII ст. Цей зміст вчений чітко розділяє на церковний і світський (с.267). Автор доводить, що пам'ятки письменства, які дійшли до нас, відображають лише невелику частину тогочасного культурного пласту, підкреслює, що словесність, зв'язана з життям широких мас глибокими коріннями в народному побуті, не може існувати без належної форми, головню без пластичного матеріалу мови для її вираження (с.268). Підтвердження гіпотези про своєрідну боротьбу між церковним (візантійським, привнесеним) і світським (питомо руським) елементами в давньоруському суспільстві І.Свенціцький знаходить у світських писемних пам'ятках (договори, Руська Правда, заповіт Ярослава), двоєвір'ї (співіснування християнства і поганства), яке було органічною складовою життя наших предків. Автор

вважає, що найкраще про цей дуалізм життя свідчить чернечий побут у Давній Русі (с.270).

Надзвичайно цікавий матеріал знаходимо у рефераті Ореста Зілинського "Духова генеза першого українського відродження". У короткому вступі автор пише, що "йдучи слідами великого німецького дослідника духової історії Вільгельма Дільтая, старалися ми постійно в історії шукати людину як підмет історичних розвитків" (с.276), підкреслює роль дослідження "історії духового життя", а також те, що "духовий тип людини, вимоги, які вона ставить до життя, творчий чин, який виростає з її внутрішнього наказу, є причиною всіх історичних змін" (там же). Далі автор зупиняється на суті українського відродження XVI ст. - визначаючи цей час як "велике духове потрясіння, яке було початком зовсім нової лінії культурного і політичного розвитку. Це переміна основ побуту, світогляду, суспільної організації..." (с.279). О.Зілинський, коротко зупинившись на характеристичні візантійського культурного типу, який у X-XVI ст. повністю домінував в Україні, відзначає слабкий рівень розвитку тут світської (зокрема, двірської) культури. Далі він наголошує, що саме релігія стала видимим репрезентантом національно-культурної традиції й побуту в Україні XVI ст., оскільки це була єдина ідейна база, якою володіло тодішнє українство, церква була одиноким суспільним інституцією, "яка з рації своєї принципіальної автономії не випала ще з українських рук" (с.293-294). Автор визначає три орієнтації українського культурного розвитку XVI ст.: традиціоналістичну, репрезентовану І.Вишнєвським; уніювістичну, очолювану І.Потієм; поступово-утрактівістичну, найкраще оформлену у львівській "Пересторозі" (с.280-281). Головним носієм національного почуття, яке протягом XVI ст. почало перетворюватися на новий ідейний рушій нашого суспільного розвитку, в силу історичних обставин, стали представники не якоїсь окремої верстви, а постаті, які, незважаючи на різне соціальне походження, належать до духовної еліти: Ф.Скорина, В.Тяпинський, М.Броневський, М.Смотрицький, С.Зизаній, І.Вишнєвський та ін.

Доповідь Богдана Кравців "Ренесанс і гуманізм на Україні" була прочитана на засіданні Семінару Українських студій у Гарвардському університеті (США) 9 травня 1974 р. (це був один з останніх публічних виступів автора). Наукова громадськість ширше познайомилась з нею восени того ж року (Див.: Сучасність. - 1974. - №9. - С.33-52.). Автор робить огляд накової літератури XX ст., присвяченої дослідженню ренесансних та гуманістичних явищ в Україні, зазначає, що і досі нерозв'язаною залишається проблема періодизації літературного процесу в Україні. Найбільш науково-обгрунтованими Б.Кравців вважає періодизацію за мистецькими методами і стилями, літератур-

ними напрямками (запропоновану Д.Чижевським) та періодизацію хронологічну (якої дотримуються у радянській літературній історіографії), однак, жодну з них не можна назвати цілком досконалою. Наукове вивчення проблеми Ренесансу в Україні започаткували у Києві В.Ісретц, М.Грушевський, В.Резанов. Природний розвиток досліджень в Україні був перерваний репресіями 30-40-х рр. і продовжений лише в еміграції (Д.Чижевським). Переломними в українському літературознавстві стали 60-70 рр. Б.Кравців високо оцінює дослідження історика й літературознавця Д.С.Наливайка та літературознавця-дослідника українського бароко І.В.Іваньо.

У викладі матеріалу статті "Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і в першій половині XVII ст." Сергій Маслов в основному пішов за працею М.Грушевського "Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці" (Київ-Львів, 1912. - 248 с.), доповнюючи її описом подій другої чверті XVII ст. (діяльність П.Могили, утворення Київської колегії) та своїм аналізом тогочасних історичних та культурних явищ і процесів.

Завершує збірник праця Івана Фрака "Характеристика руської літератури XVI-XVIII століть" у перекладі з польської мови В.Крекотня. Зазначимо, що ця праця не була включена в 50 томне зібрання творів І.Фрака, хоча становить значний інтерес для культурологів та літературознавців.

Таким чином, у рецензованому нами збірнику в основному висвітлюється проблема розвитку ренесансних та гуманістичних тенденцій в українській літературі, досліджуються шляхи їх проникнення в українську культуру та духовність, специфічні особливості формування на місцевому ґрунті. Позитивним елементом збірника є дискусійний характер ряду статей, різні точки зору, висловлені авторами на процес поширення в Україні гуманістичних та реформадійних ідей, співвідношення європейського Ренесансу і першого українського відродження. Далеко не всі аспекти культурного, духовного та літературного життя України XIV-XVIII ст. підняті і розкриті у сімнадцяти наведених статтях, дослідженнях, повідомленнях. Це вимагає подальшої праці дослідників і є свідченням того, що ставити крапку в дискусії з проблеми українського культурно-національного відродження кінця XVI - початку XVII ст. в загальній характеристиці культурного та літературного процесу в Україні XIV-XVIII ст. ще рано.

ROBERT I. FROST. AFTER THE DELUGE. POLAND-LITHUANIA IN THE SECOND NORTHERN WAR. - CAMBRIDGE, 1993. - 211 p.

Нова книжка англійського історика, викладача королівського коледжу в Лондоні, Роберта Фроста присвячена подіям 1655-1660 рр. під час шведського вторгнення у Річ Посполиту. Це дослідження стало результатом багаторічної праці вченого над вивченням історії Східної Європи¹. Монографія складається із вступу, восьми розділів, закінчення і супроводжується покажчиками. Автор використав публіковані джерела, а також рукописні збірки Польщі, поставивши перед собою завдання прослідкувати політику уряду Польсько-Литовської держави протягом означеного періоду. Треба зауважити, що вирішення цієї проблеми потребує, по-перше, досконалого знання специфіки політичної системи польського суспільства, котра відрізнялася багатьма особливими ознаками від організації державної влади інших європейських країн, і, по-друге, вивчення польського права станової монархії. Р.Фрост справився з цією трудністю відносно добре.

Автор зазначає, що політична система Польсько-Литовської держави у період ранньої модерної історії була досить нерівномірною. Це, насамперед, стосується питання узгодження влади короля і шляхетського стану. Запорозьки козаки при цьому були іншою ланкою, більш виробленою у військовому відношенні. "...Козаки, - на думку вченого, - являли собою незалежну силу, яку важко було контролювати".

З останньої чверті XVI ст. все виразніших рис набирає зміна влади на користь шляхти, котра у період Тридцятилітньої війни ставила польським королем багато перепон для ведення агресивної зовнішньої політики. Але автор заперечує тезу істориків, зокрема марксистів, про формування магнатів в окремий клас.

Московська війна і шведське вторгнення у Польщу викликало потребу реформ політичної системи. Однак провести сеймові ухвали у

¹ Frost R. I. *Initium Calamitatis Regni? John Casimir and monarchical power in Poland-Lithuania, 1648-1668* // *European History Quarterly*. - 1986. - №16; *Idem*. *Liberty without license? The failure of Polish democratic thought in the seventeenth century* // *Polish Democratic Thought from the Renaissance to the Great Emigration: Essays and Documents (East European Monographs)*. - Boulder-COLORADO, 1990. - Vol.CCLXXXIX; etc.

цьому відношенні було для короля, з огляду на опір шляхти, не так просто, тому деякі ключові проблеми шляхетського устрою (наприклад, ліквідація *liberum veto*) до розгляду не надавались. Нездатність Речі Посполитої протидіяти власними силами наступові ворогів змушували уряд шукати допомогу за межами Корони. Таку допомогу можна було отримати взамін за надання іноземному претендентові на польський королівський престол певних гарантій бути коронованим після смерті Яна Казимира. Елекційний сейм мав відбутися за життя короля - справа т.зв. вибору *vivente rege*. Держава обраного претендента мала виступити збройною силою проти шведів. Отже, в Польщі під час Другої Північної війни тісно переплелися династичні та державні інтереси, а елекційна реформа набула першорядного значення для порятунку окупованих земель. Якщо раніше вільна елекція приводила до того, що на час міжкоролів'я Корона втрачала контроль за політичною ситуацією, то така реформа мала запобігти цьому.

Польський король був переконаний, що головним завданням для зміцнення авторитарної влади було збільшення повноважень ради сенату. На цьому базувалися інші реформаційні плани монарха - надання сеймам функцій репрезентативності, а не управління, проведення централізованого збору податків та ін.

Ще до початку інвазії Карла X у Польщі надіялися на Швецію як на потенційного союзника проти Москви. Тому хоч Ян Казимир Ваза і протестував проти того, що у Стокгольмі престол зайняв представник побічної династичної гілки, проте вже наприкінці 1654 р. почав шукати шляхи для укладання союзу з новообраним королем проти царя Олексія Михайловича. При цьому польська дипломатія користувалася посередницькими послугами французької. Але, з огляду на рішення королівської ради у Стокгольмі про війну з Польщею, така політика Яна Казимира і Мазаріні була безнадійною. Проте, з другого боку, шляхта не покинула подібних планів, і цим, зокрема, Р.Фрост пояснює таку вражаючу капітуляцію поляків 1655 р., яка "... репрезентувала триумф магнатської опозиції над політично ізольованим королем". Суперечності між Польщею і Литвою сприяли поглибленню загальної кризи Речі Посполитої.

Після закінчення Тридцятилітньої війни 1648 р. Європа знову була охоплена поділами на ворожі союзи, котрі формувалися, переважно, відповідно до інтересів різних держав на Балтійському узбережжі. До цього додавалася антигабзбурська діяльність урядів Франції, Бранденбурга, підтримана Туреччиною. Звичайно, різні розклади сил на міжнародній арені були вирішальним чинником впливу на вибори *vivente rege*. Історик детально аналізує політику польського уряду у цьому напрямку, характеризуючи здатність і можливість кожного претендента вплинути на Корону. Королівський двір, здебільшого заходами

дружини Яна Казимира Людвіги Марії Гонзаги, покладав немалі надії на встановлення шлюбних союзів, наприклад, сина трансільванського князя Ракоція з племінницею королеви і т.п.

Після вторгнення шведів у Польщу, Ян Казимир стояв перед вибором: з ким замиритися - з Карлом X чи з Олексієм Михайловичем. З одного боку, польський король був близький, щоб вступити в переговори зі шведами після окупації ними Пруссії і укладання союзу з бранденбурзьким курфюрстом у січні 1656 р. Але пропозиція, щоб Річ Посполита поступилася Швеції Пруссією та Померанією, була неприйнятна для Яна Казимира. Литовська партія на чолі з польним гетьманом Гонсевським вживала різних заходів, щоб добитися союзу з Москвою. Тут знову з'явилася справа Пруссії. Після укладання миру курфюрста Фрідріха Вільгельма з Москвою у вересні 1656 р. у Литві відчували небезпеку для своїх земель. Тому силою зброї Гонсевський примусив курфюрста підписати перемир'я в жовтні 1656 р. На протигагу польському історикові К.Піварському, Р.Фрост говорить про незначний вплив тиску Австрії, котра хотіла використати Бранденбург у своїх імперських інтересах, на переговори між Пруссією і Польщею. Військове невтручання Габзбургів на боці Яна Казимира, на думку вченого, більше спонукало до переговорів, ніж тиск австрійської дипломатії.

По-своєму ставилась до польсько-шведської війни Франція. У Мазаріні були надії, що Карл X активніше впливатиме на австрійську політику, побоюючись габзбурської допомоги своїм ворогам у французько-іспанській війні. Тому після липня 1655 р. уряд Мазаріні відразу почав вживати заходів щодо примирення Польщі і Швеції. Виникла справа французького претендента на престол, котра, зрештою, тоді не мала багато шансів.

До більш рішучих дій австрійського двору, спрямованих на надання допомоги для Польщі, спонукали польсько-московські переговори восени 1656 р. і рішення про обрання Олексія Михайловича королем на елекційному сеймі, що мало бути ратифіковано на найближчому сеймі. До цього додалося порушення австрійських інтересів в Угорщині після договору між Ракоцієм і Карлом X у грудні 1656 р. Імператор Фердинанд III швидко відреагував на вторгнення трансільванського князя у Польщу і у березні 1657 р. уклав мирний договір з Яном Казимиром про військову допомогу. Ті, хто шукав альтернативи московському претендентові на корону, ще раз пропонували Австрії висунути свою кандидатуру. Але подібні проекти наштовхнулися на опозицію Литви і антигабзбурзьку партію в Польщі. Незважаючи на це, почалися австрійські приготування до війни, але на перешкоді стала смерть цісаря у квітні 1657 р.

Зі зростанням активності Габзбургів і реальної загрози вибору на сеймі австрійського кандидата, з осені 1657 р. антигабзбурзька партія висунула французького претендента. Його головною опорою виступила королева Марія Людвіга, у котрої виникли якісь побоювання, що Австрія могла б приєднатися до Швеції та Бранденбурга і взяти участь у поділі Польщі. Ян Казимир, зі свого боку, з початком 1658 р. виявив прихильність до французького посередництва для миру зі Швецією, але тільки як до засобу тиску на Австрію.

Сам Карл X плекав віддалені надії, що з обранням якогось австрійського або московського кандидата польським королем йому вдасться приєднати до антипольської ліги турецького султана.

Нова реальна можливість встановити мир між Швецією та Польщею виникла, коли Карл X завдав поразки королю Данії Фрідріху III і змусив його підписати м'який договір. Щоб запобігти польсько-шведській угоді весною 1658 р. син Фердинанда III майбутній імператор Леопольд організував спільну з бранденбурзьким курфюрстом акцію проти шведів у Померанії. Однак, Фрідріх Вільгельм все-таки був схильний до миру зі Швецією. Остаточна ж позиція Австрії мала виявитись тільки після проведення імператорської елекції у липні 1658 р. До того часу Ян Казимир активно застосовував тиск на Габзбургів, які боялися французького посередництва для миру з Карлом X й обрання московського царя на польській престол. Шляхта виступила проти присутності військ Австрії у Польщі, але за антишведський альянс. Під цим оглядом, напевно, польський уряд знову запропонував провести нові переговори з Олексієм Михайловичем.

Тим часом, зміни в Україні після смерті Б.Хмельницького і анти-московська діяльність І.Виговського були на користь Речі Посполитій. Це привело до Гадяцької угоди у вересні 1658 р. Але Литву така перспектива не втішала: продовження війни з Москвою було неминучим. Сейм 1659 р., зрештою, не ратифікував Гадяцьку умову.

Смерть Карла X у лютому 1660 р. під час підготовки нової війни дала можливість провести переговори, котрі закінчилися того ж року Оливським миром від 3 травня.

У монографії Р.Фрост спростував багато звинувачень на адресу Яна Казимира та польського уряду, що вони, ніби, були сліпим знаряддям іноземних інтересів у Польщі і задля приватних мотивів відмовилися від політичних реформ, "...щоб пуститися на безвідповідальність політичної авантюри". Але, незважаючи на це, вчений говорить, що "мета цього дослідження була пояснити королівську політику - не виправдати її".

На завершення хотілося б висловити свій жаль, що автор не використав архівних матеріалів з Великобританії, які у дослідженнях над історією Східної Європи майже зовсім випущені як польськими, так і

українськими та російськими істориками. Без сумніву, рукописи з Англії можуть дати до розв'язання теми багато важливого. Тут знаходяться тільки копії з Британського Музею, що зберігаються у "Tekach Londyńskich" бібліотеки ПАН у Кракові, де працював Р.Фрост. У цих теках є листування Яна Казимира з Олівером Кромвелем, реляції англійських агентів до Лондона з Гданська, Копенгагена, Амстердама та інших міст і т.п.

Також у монографії бракує аналізу української історіографії, багатої на опосередковане вивчення урядової політики Польщі. Але не хотілося б, щоб це було сприйнято як недолік: у своїй книжці історик використовує літературу і джерела, окрім англійської, польської, латинської, німецької, французької та італійської мовами. Можна, однак, сподіватися, що з перекладом на англійську мову "Історії України-Руси" М.Грушевського, який уже здійснюється, українська проблематика стане більш доступною для науковців поза межами України та Польщі.

ТЕТЯНА ЯКОВЛЄВА ПРО ПОЧАТОК РУЇНИ*

З кінця 80-х рр. однією з найактуальніших проблем сучасної української історіографії стало комплексне вивчення історії Української держави XVII-XVIII ст. Розпочався етап інтенсивного перегляду в 30-50-х рр. концепції Визвольної війни: з'ясування особливостей державотворення у середині XVII ст., політичного устрою й соціально-економічних відносин козацької України, розвитку національної ідеї, впливу геополітичного фактору на творення соборної незалежної держави тощо. На жаль, помітно менше уваги приділяється дослідженню питань, пов'язаних з генезою української державності після гетьманування Б.Хмельницького. Існуючі в історичній науці характеристики вкрай складного соціально-політичного процесу руйнування державних підвалин козацької республіки (від висвітлення причин, хронологічних меж до теоретичних поглядів представників еліти) також потребують нового політичного переосмислення, відмови від численних помилок, ідеологічно-політичних штампів. Окрім цього, чимало об'єктом взагалі не ставали аспектом наукового аналізу. Як наслідок - у концептуальному плані і в розробці ряду конкретних питань проблема Руїни (саме таку назву отримали ці процеси в українській і зарубіжній історіографії) продовжує залишатися відкритою.

За таких обставин, безумовно, актуальність теми дисертаційної роботи, що становить собою одну з перших спроб в історіографії вивчити причини Руїни, процеси, які проходили в її початковий період, не викликає жодних сумнівів. Принагідно варто відзначити наукову сміливість автора, бо навіть існування самого поняття "Руїна" заперечувалося радянськими істориками, а соціально-політичні події другої половини 50-х рр. по суті ними замовчувалися або ж подавалися як політизовані інтерпретації у світлі концепції "возз'єднання України з Росією". У зарубіжній україністиці розглядалися лише окремі аспекти даної теми.

* Ред. на: Яковлева Т. Г. Початковий етап Руїни: соціально-політичне становище та зовнішня політика України кінця 50-х років XVII ст. Рукопис дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. - К., 1994. - 456 с.; Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. - К., 1994. - 25 с..

Звертає увагу на себе багатство використаної для вивчення поставленої проблеми джерельної бази, яка дозволила належним чином обґрунтувати висловлені міркування й теоретичні положення. Вона складається з археографічних публікацій та архівних матеріалів. Опрацьовано практично всі опубліковані джерела, значна частина яких не залучалася до вивчення політичної історії України другої половини 50-х рр. XVII ст. Пошуки дисертантки в архівах і відділах рукописів наукових бібліотек України, Росії та Польщі привнесли плідні результати. Вони дозволили їй ввести до наукового обігу чимало цінних матеріалів про політичну діяльність Б.Хмельницького та І.Виговського, соціально-політичну боротьбу в Українській державі, характер її стосунків з іншими країнами.

Предметом дослідження даної праці став увесь комплекс питань, пов'язаних з передумовами і початком тих процесів в українському суспільстві, які авторка, зважаючи на історіографічні традиції, охарактеризовує як Руїну. Його наукова новизна полягає в тому, що тут чи не вперше проаналізовано соціально-економічну й політичну ситуацію та міжнародне становище Української держави у другій половині 50-х рр. XVII ст.

Грунтовне знання джерел, наукової літератури й стану розробки теми дозволило чітко сформулювати мету й визначити завдання роботи, що в свою чергу визначило її структуру. Вона складається зі вступу, восьми розділів, додатку, списку використаних джерел і літератури. Повістію виправдав себе, на нашу думку, і проблемно-хронологічний принцип викладу матеріалу.

У вступі обґрунтовано вибір теми, її актуальність, авторське бачення суті такого поняття, як Руїна. Однак, слід зауважити, що авторка не змогла остаточно визначитись з осмисленням стержневого терміну, який винесений у назву роботи. Руїна, на думку дисертантки, це лише "період, затянувшийся вплоть до конца XVII века", "один из сложнейших периодов в истории Украины", "явление политическое" (с.1). Зі змісту дисертації випливає, що хронологічні межі подій, висвітлених у даній роботі, - 1655-1659 рр., тому є незрозумілими твердження авторки про те, що "Руїна почалась на Україні в кінці 50-х - на початку 60-х гг. XVII века" і затягнулася "до кінця XVII века" (с.1). Але деяка невизначеність у вступі компенсується висновками у першому розділі, а також заключенні.

Перший розділ присвячено аналізу історіографії проблеми та джерельної бази її вивчення. З'ясовано ступінь наукової розробки дослідниками XIX-XX ст. історії політичного та соціально-економічного розвитку України в 50-і рр. XVII ст. (с.6-68). При цьому автор об'єктивно прагнув оцінити доробок кожного науковця і на цій основі розкрити зміст концепцій, витворених представниками різних шкіл і напрям-

ків. Правда, інколи неправомірно багато уваги приділяється характеристичі поглядів істориків, праці яких не мають важливого значення для розробки питань проблеми й одночасно спостерігається недооцінка вкладу визначних дослідників. Наприклад, про М. Аркаса чи В. Будзиновського (с.12-13) говориться значно більше, ніж про автора фундаментальних праць, присвячених подіям 1654-1658 рр. Л. Кубала (с.15). Можна погодитись з висловленими міркуваннями про позитивні й негативні сторони досліджень радянської історичної школи (с.26-37), однак автор значно применшує її доробок, відзначаючи, що в "советской историографии есть фактически только две работы по периоду после 1654 г. - М. Марченко и К. Стецюк". А де ж у такому разі поділися праці І. Крип'якевича, В. Голобуцького, О. Апанович, В. Дядиченка та інших? Разом з тим добре визначені основні напрямки переоцінки цієї спадщини українськими вченими початку 90-х рр. (с.38-44). Не можна не відзначити глибокого аналізу наукового здобутку емігрантської і західної історіографії у вивченні проблеми, яка несправедливо замовчувалася у 40-х-80-х рр. (с.45-62). Помітно менше уваги приділено характеристиці джерельної бази (с.62-68). Тим не менш дисертантці вдалося визначити її повноту, склад, структуру і ступінь відображення об'єктивної дійсності. Звертає увагу на себе факт введення до наукового обігу архівних документів фондів ЦДАДА (Москва), АГАД (Варшава), Воеводського державного архіву (Краків), відділів рукописів наукових бібліотек Києва, Санкт-Петербурга, Варшави, Кракова та Вроцлава. Широко використано археографічні видання іноземних джерел: Німеччини, Австрії, Швеції, Румунії, Угорщини, Ватикану тощо.

У наступному розділі розглядаються соціально-політичні підсумки Визвольної війни (дисертантка притримується усталеної у вітчизняній історіографії думки, що вона тривала протягом 1648-1654 рр.), зміни, які сталися у соціальній структурі суспільства та особливості утвореної держави. Встановлено, що її головним політичним наслідком стало утворення Української держави, а соціальним - скорочення до мінімуму чисельності шляхти й масове "покозачення" селянства (с.70, 73-88, 101). Не викликає заперечень міркування, що Гетьманщина була старшинсько-козацькою республікою, в якій старшина і козацтво становили собою елітарну верхівку, а також про наявність у ній монархічно-династичних тенденцій (с.76-78). Внаслідок глибокого аналізу фактичного матеріалу, зокрема, соціально-економічної політики Б. Хмельницького та І. Виговського (за 1655 - 1657 рр.), автор спростував традиційне уявлення радянської історіографії про те, що причиною соціальної напруженості у 1657-1658 рр. були пожалування козацькій старшині, а також довів неправомірність тези, що

повстання при І.Виговському спалахнуло внаслідок феодального гніту (с.82-87).

Думається, що у розділі було б важливо чіткіше визначитися в оцінці Переяславсько-Московського договору 1654 р. та передбаченого ним характеру політичних відносин козацької України з Московською державою. У такому разі вдалося б уникнути суперечливості в оцінці їх взаємин. Так в одному місці читаємо, що за цим договором "зависимость Украины определялась только двумя формальными признаками - уплата налогов в царскую казну и необходимость отчитываться о приезде иностранных послов. В реальности даже и эти положения никогда не исполнялись..." (с.73), козакам надавалась "самая широкая автономия", а на іншій сторінці - лише про "некоторую автономию" (с.80). Дозволимо собі не погодитись з висловленими автором міркуваннями, наче Б.Хмельницький і все його оточення "включая умнейших и образованнейших людей (И.Выговский, И.Богун, П.Тетеря и др.) - были талантливыми дипломатами, военными лидерами, но не государственными деятелями" (с.71). Отже, держава була - "главным результатом Хмельниччины стало возникновение козацкого государства - Гетьманщины" (с.101), а державних діячів не було?! Переконаливішої аргументації вимагають твердження Т.Яковлевої про існування "страшных противоречий" у внутрішньо-політичному розвитку Української держави і що "незавершенность государственного строительства и формирование социальной структуры общества стали главной предпосылкой Руины, которая надвигалась", "внутренние процессы, которые имели место в Украине, стали главной предпосылкой Руины" (с.101, 149), адже сам автор неодноразово зазначає про "постоянную внешнюю военную угрозу" (с.101) для молоді держави.

У третьому розділі з'ясовуються причини козацьких виступів наприкінці гетьманства Б.Хмельницького і за гетьманства І.Виговського. Глибоко проаналізовано "покозачення" селян і міщан у 1648-1654 рр. (с.103-114). Автором доведено, що маси "покозачених" не хотіли переходити до інших соціальних груп, у чому слушно вбачається одна з причин козацьких виступів. Безперечно, новим словом у дослідженні проблеми є встановлення того факту, що повстання М.Пушкаря та І.Барабаша було новим етапом невдоволення частини козацтва, яке розпочалося ще за життя Б.Хмельницького. (с.131-133; 138-146).

Одночасно потребує уточнення твердження дисертантки, наче велика кількість "покозаченого" населення стала причиною повстання (с.135). Очевидно, справа тут полягала не в кількості "покозачених", а в різкому збільшенні у другій половині 50-х рр. чисельності розорених козаків і "покозачених", позбавлених засобів до існування (що,

до речі, відзначається у роботі - с.146), в їх люмпенізації, котрі й становили вибухонебезпечний соціальний фермент в Українській державі. Певним непорозумінням вважаємо постановку питання, чому царський уряд не знищував у корені бунти в Україні, як це робилося в Росії (с.135). Адже за договором 1654 р. козацька Україна не перетворювалася в складову частину території Росії, зберігала свою державну самостійність і Москва не одержала найменших прав для втручання у її соціально-економічне і політичне життя. Слід відзначити й умовність терміну "повстання", який автор застосовує до проявів невдоволення козацтва політичною лінією Б.Хмельницького. Крім того, автор більше уваги приділяє причинам козацьких виступів (с.102-138) ніж, власне, висвітленню ходу самих "повстань" (с.138-149).

Серйозне достоїнство рецензованої роботи становить зроблений (до речі, вперше в історіографії) всебічний аналіз політичних поглядів козацьких старшин, а також позицій її основних угруповань, що дозволило аргументовано спростувати існуючу схему розподілу еліти не лише на прихильників Московії та Польщі. Нові підходи застосовано до оцінки діяльності у цей період І.Богуна, Ф.Джеджалія, П.Тетері, Я.Барабаша, М.Пушкаря та інших. Перекожливо доведено, що із угруповання М.Пушкаря жоден не був "народним героєм" (як це подавалось у радянській історіографії), а також відсутність у нього "промосковської орієнтації" (с.179-192). Слушно велику увагу приділено висвітленню політичних поглядів І.Виговського, внаслідок чого вдалося показати наукову неспроможність ряду існуючих ідеологічних штампів в оцінці діяльності гетьмана. Разом з тим, певні зауваження може викликати характеристика особистих якостей гетьмана, який "предан не Польше или России, а золоту", "не был государственным деятелем" (с.71), був "непопулярный в козацкой среде" (с.136), не був "достойным кандидатом после Б.Хмельницкого" (с.164) - а з іншого боку, І.Виговський це - "очень умный человек" (с.347), "чистолубивый политик" (с.162) і "в целом он был приемником Б.Хмельницкого" (с.391). Гадаємо, що не варто зображувати його ледь не жертвою дворушництва з боку оточуючих пропольськи настроєних сподвижників І.Груші, П.Тетері, Ю.Немирича, Г.Гуляницького, бо гетьман сам був великим майстром політичної гри і вже з початку 1658 р. розпочав пошук шляхів до порозуміння з Річчю Посполитою. Також можна не погодитися з твердженням автора, що після Б.Хмельницького "ни один из становившихся гетьманов после Б.Хмельницкого (Ю.Хмельницкий, П.Тетеря, И.Брюховецкий и др.) не был достойным кандидатом" (с.164). Очевидно, що тут появилися впливи російсько-радянської історіографії, для якої існував лише один гетьман, котрий

"воз'єднав єдиний російський народ, а всі його наступники були "зрадниками".

Вивчення розвитку соціально-політичної боротьби 1657-58 рр. дало підстави зробити аргументований висновок важливого наукового значення: наприкінці життя Б.Хмельницького та за гетьманства І.Виговського розгорілася запекла боротьба за владу між представниками різних угруповань, які, використовуючи всі доступні засоби (включаючи протекцію іноземних держав), прагнули отримати булаву. Саме небажання поступитися своїми вигодами заради блага Української держави, непримиренність позицій різних угруповань і окремих осіб - ускладнювало внутрішньополітичну ситуацію, провокували виступи "покозачених", створювали хаос і плутанину, робили неможливим хоча б короткочасну стабілізацію, необхідну для завершення державного будівництва, а відтак, стало причиною безпомічності держави перед зовнішньою загрозою (с.197-198).

У п'ятому розділі розглядаються основні аспекти зовнішньополітичної діяльності уряду Б.Хмельницького у 1655-1657 рр. Заслугове схвалення комплексний підхід до аналізу заходів української дипломатії, намагання об'єктивно розібратися у вкрай складному переплетенні геополітичних інтересів країн Східної і Південно-Східної Європи, які тою чи іншою мірою торкалися становища козацької України. Не можна не погодитися із висловленими міркуваннями про незалежний характер зовнішньої політики Б.Хмельницького, причини його невдоволення ходом і наслідками Віленських переговорів та відходу українсько-московського війська восени 1655 р. з-під Львова; слушним є зауваження автора, що гетьман 1656-1657 рр. відтягував підписання договору зі Швецією; не викликає заперечень трактування мети і наслідків походу трансільвансько-українського війська до Польщі.

З другого боку, окремі судження дисертантки мають відверто дискусійний характер. Так, на її думку, після об'єднання з Росією військова загроза для України відійшла на задній план і Б.Хмельницький вперше розгортає власну зовнішню політику козацької держави (с.201-204). Це не зовсім так, бо, по-перше, після укладення договору 1654 р. військова небезпека для України не лише не зменшилася, а зросла, оскільки противником виступило також Кримське ханство. І, як показала воєнна компанія восени 1654 - взимку 1655 рр., допомога Росії виявилася малоефективною і держава зазнала жахливого спустошення від вторгнення польсько-кримської армії. Військова небезпека для неї справді зменшилася тільки влітку 1655 р., коли розпочався успішний наступ на Польщу шведської армії. Щодо "власної зовнішньої політики України", то вона такою виступає вже з 1648 р.

По-друге, висловлюється міркування, що політика гетьмана на союз зі Швецією і Трансільванією не привела до очікуваних результатів й зумовила ускладнення взаємин з Росією (с.236-242). Але ж до укладення Віленського перемир'я Московська держава і Україна вели спільну боротьбу проти Речі Посполитої. І хіба можна за таких обставин негативно оцінювати дії Б.Хмельницького, спрямовані на розширення кола союзників? А після укладення жаданого перемир'я Московія припиняє боротьбу з Польщею і таким чином ігнорує інтереси України. Тому захищаючи їх, гетьман не пішов у форватері московської політики, тим паче не "нарушив умови договоренностей с Москвой" (с.242), а розпочав активний пошук союзників для досягнення розгрому Речі Посполитої.

Викликають несприйняття такі висловлювання автора - "недовольний політикою Москви Б.Хмельницький на протязеиной второй половины 1656 - первой половины 1657 гг. ведёт себя как глава независимого государства" (с.201). Виникає питання, в якому стані перебував гетьман до згаданого періоду? Далі дисертантка відзначає, що "реальная угроза внешней агрессии делает невозможным для Хмельницкого продолжать свою политику главы независимого государства. Он снова превращается в послушного подданного царя" (с.286). Схематичність такого підходу автора до складної проблеми взаємостосунків між українським гетьманом і московським царем очевидна.

По-третє, робиться висновок, що смерть Б.Хмельницького "співпала з крахом його політики і він залишив своїм спадкоємцям вкрай важку зовнішньополітичну ситуацію" (с.297). Він занадто категоричний, оскільки можна говорити лише про провал його планів домогтися возз'єднання українських земель у межах соборної держави при допомозі Швеції і Трансільванії, а розроблені ним принципи й цілі зовнішньополітичного курсу лягли в основу діяльності наступних гетьманів. Відомо також, що до кінця 1657 р. І.Виговському вдалося без особливих напружень домогтися стабілізації міжнародного становища України.

Важливе місце у роботі займає детальний розгляд зовнішньої політики уряду І.Виговського до часу укладення Гадяцького договору. Автор, вивчивши комплекс різноманітних джерел, вперше в історичній науці аргументовано спростувала поширену тезу про проведення гетьманом зі самого початку своєї діяльності пропольської політики й зробила висновок: протягом осені 1657 - зими 1658 рр. його заходи не мали антиросійського спрямування і в цілому відповідали політичному курсу Б.Хмельницького (с.307-339). Цілком справедливо велику увагу приділено висвітленню українсько-російських взаємин; аргументовано доведено фальшивість "пунктів Лесвицького" (с.315-326). Заслугою автора є також об'єктивний показ політики Московії

відносно українських прав, пов'язаних з повстанням М.Пушкаря та Я.Барабаша, яка, з одного боку, хотіла примирити ворогуючі сторони, а з другого - не була зацікавлена в стабілізації обстановки в Україні і в завершенні процесу формування її держави (с.342-354). Правда, при цьому видає у вічі певна декларативність припущення, що якби росіяни арештували М.Пушкаря та Я.Барабаша і дали б гетьману ясно зрозуміти, що не сумніваються у його вірності, то не було б звернення до татар, ні переговорів з поляками (с.342). По-перше, російський уряд не мав жоднайменших прав втручатися у внутрішні справи Української держави, не кажучи вже про те, щоб арештувати полковників і кошових; по-друге, з початку 1658 р. І.Виговський вже вів переговори як з Кримом, так і з Польщею. Стверджуючи, що "Виговський як і Хмельницький продовжував рахуватися з Переяславським договором (с.339) автор тим самим перекреслює свою ж тезу про порушення Б.Хмельницьким під час переговорів зі Швецією і Трансильванією домовленостей з Москвою (с.242). Дискусійною є оцінка діяльності Ю.Немирича, як політичного авантюриста, що "розжигал смуту на Україні" (с.326). Такі судження, на нашу думку, є поверховими, тим паче, що дисертант не підкріплює їх фактичним матеріалом.

У рецензованій роботі насамперед виділяється розділ, присвячений висвітленню суті Гадяцького договору. Насамперед позитивного схвалення заслуговує стислий, але багатий на інформацію історіографічний огляд даної проблеми (с.392-400). Вперше в історичній науці здійснено детальний джерелознавчий порівняльний аналіз виявлених 12 списків тексту договору і на цій основі реконструйовано його первісний варіант, підписаний у Гадячі 16 вересня 1658 р. (с.400-413, табл.VII-IX). Не викликає сумнівів слушне зауваження щодо існування докорінних відмінностей між договором, підписаним під Гадячем і договором, затвердженим сеймом, зі змісту якого були вилучені всі прогресивні положення (с.403-406). Внаслідок науково-критичного аналізу його статей дисертантка прийшла до важливого висновку: зміст Гадяцького договору не дозволяє говорити не лише про самостійність України як держави, але навіть про її широку автономію у складі Речі Посполитої і для соціальних прошарків України у більшості випадків він давав менше при статті Б.Хмельницького (с.410-411). На наш погляд, у цьому розділі можна було б більше уваги присвятити українсько-польським взаємовідносинам даного періоду, а також подати більш розширені теоретичні висновки.

Останній розділ роботи присвячений з'ясуванню причин падіння І.Виговського, яке не знайшло належного висвітлення в історіографії. Копітке вивчення джерел дозволило, по-перше, встановити, що вже у червні 1654 р. російські воеводи фактично піддали гетьманську булаву

своєму ставленнику І.Безпалому (с.419); по-друге, розкрити причини, що спонукали І.Виговського до початку переговорів з московською стороною після здобуття блискучої перемоги під Конотопом у липні 1659 р. (с.422), а пізніше, у вересні переходу лівобережної старшини на бік Московії (с.425-426). Серйозним науковим здобутком автора є спростування тези про втрату гетьманом влади внаслідок "народного повстання". Тепер можна вважати доведеним, що головною причиною падіння І.Виговського було невдоволення старшини і козацтва Гадяцьким договором, а відбулося воно через відмову йому у підтримці з боку старшини, в першу чергу правобережної, яка виступила політичною опорою гетьманської влади (с.428-441). Наукову новизну становить також спостереження автора, що восени 1659 р. виникла реальна можливість взаємного примирення України і Росії, створення міцного союзу між ними, що могло б запобігти руйнуванню державності України, але короткозора політика Москви змарнувала її (с.442).

Дослідження завершується змістовним заключенням, в якому сформувані висновки засвідчують успішне розв'язання складної наукової проблеми. Поділяючи переважну більшість з них, все ж зазначимо, що, на наш погляд, деякі з них мають декларативний характер. Зокрема, про те, що "Україна стала воєнізованою державою, саме існування якої без війни було немислиме" (с.452), "суперечливість наслідків повстання Б.Хмельницького і незавершеність державного будівництва стало основою Руїни" (с.455). На нашу думку, автор дещо перебільшує вплив внутрішнього фактору на руйнування державних інституцій козацької України, адже існування постійної зовнішньої загрози не давало змоги стабілізуватись соціально-економічній та політичній ситуації в молодій державі.

Важливу наукову цінність мають вміщені у додатку 25 таблиць, які дозволили дисертантці обґрунтувати ряд теоретичних положень.

Таким чином, дисертаційна робота Т.Яковлевої становить собою серйозне самостійне дослідження і вносить вагомий вклад у вивчення історії Української держави другої половини 50-х рр. XVII ст.

Дана робота була виконана в Канадському інституті українських досліджень м.Едмонтона, тому слід подякувати представникам української діаспори, які надали стипендію аспірантці Санкт-Петербурзького державного університету. Тим паче, що вона, на нашу думку, виправдала їхні сподівання.

Захист дисертації відбувся на засіданні спеціалізованої Вченої ради в інституті історії України НАН України 29 квітня 1994 р. З рукописом можна ознайомитися в бібліотеці даного інституту. Автореферат дисертації відображає положення рукопису і тому не заступає на окрему рецензію.

**СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ІСТОРІЮ ПОЛОЦЬКА НА ФОНІ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ БІЛОРУСІ** (Рец. на книгу: Арлов У.
Таямніцы полацкай гісторыі - Мінск, 1994)

"Любоу да горада нагадвае каханне да жанчыны. Гэта вялікае шчасце, калі недзе ёсть горад, які чакае цябе, каб затуліць крылом спакою і зрабіць маднейшым" - так зовсім несподівана для навуковця, наче самым серцем промовляючи, починае свою книгу "Таямніцы полацкай гісторыі" білоруський дослідник Володимир Олексійович Арлов. І цей заспів з ледь помітним відтінком поетичності, що стає вишуклішою завдяки неповторній мелодиці майже забутої на батьківщині білоруської мови, обумовлює подальший настрій оповіді. Не стільки наукове, як науково-популярне (бо позбавлене посилань, чи бодай переліку використаних автором матеріалів, хоч і має ґрунтовну хронологічну таблицю щодо історії Полоцька, багатий ілюстративний матеріал та широко використаний фактичний матеріал літописів, документів, мемуарної літератури) це видання торкається яскравих сторінок тисячолітньої історії міста від перших поселень на території сучасного Полоцька та першої літописної згадки про нього 1130 р., до початку I-ої світової війни, від язичників і перших руських князів до полоцького кадецького корпусу, від Полоцької війни і кривавого тисячоліття до часів Наполеона, від Франциска Скорини та Полоцької академії до відкриття першого кінотеатру у місті 1906 р. та білоруської книгарні 1915 р. Все це щедро оздоблено цікавими дрібницями міської історії, широким і колоритним етнографічним матеріалом (особливо стосовно дохристиянського періоду та перших років по прийняттю християнства, коли автор описує вірування й обряди язичників, перш за все ті, що вплинули на формування сучасної народної культури та обрядовості).

Крім того, автор неодноразово обґрунтовано і фахово полемізує з численними російськими та білоруськими істориками, які, будучи політично заангажованими, так чи інакше спричинились до творення історії Полоцька. Ці суперечки, починаючи від питання про дату заснування міста, проходять по всій роботі. В цьому плані звертає на себе увагу позиція автора щодо давньоруської історії і ролі предків сучасних білорусів у Київській Русі. Перш за все В.Арлов намагається зняти ідеологічні напруги з давнього питання, заперечивши таким

чи-ном незасно стверджену офіціозом концепцію історії цього періоду. "Кожен з нас зустрічався з тим, що Полоцьк називають "давньоруським містом", одним з центрів стародавньої держави, або Київської Русі. Але, по-перше, такої назви - Київська Русь - ви не знайдете ні в одному літописі. По-друге, "державна" ця була клаптикова - вистривка, об'єднана силою зброї, а Полоцьк потрапив до неї не надовго, помимо своєї волі, завжди прагнучи якнайшвидшого визволення. А по-третє, "єдина давньоруська народність" (так само, як і "єдина давньоруська мова"), від якої начебто походять три східно-слов'янські народи, - міф, створений для обґрунтування одвічних претензій московських князів і царів на білоруські та українські землі. Логіка тут досить проста: оскільки ми, мовляв, з одного кореня, значить, жити повинні в одній державі - зрозуміло, у російській. Дивна річ: всі слов'янські народи ведуть відлік свого життя з VI-VIII ст., а білоруси та українці, якщо вірити офіційним російським та радянським "геродотам", чомусь виходять на історичну арену лише в XIV ст., наче не маючи до цього нічого, що заслуговувало б на увагу. Звідси залишається один крок до того, щоб заявити, що і народів таких насправді немає, а є один російський народ "від Карпат і до Курії"¹.

Не безаестеречно, але все ж, можна погодитись. Наведене твердження важливе і для історії України, хоч позиція автора далеко не така вже оригінальна. Відродження кращих традицій національної дореволюційної історіографії допомагає зняти глибоко вкорінені штампів проімперської, а згодом багато в чому її спадкоємиці, радянської історичної науки, а, отже, це вкрай необхідно для створення нових сучасних концепцій національної історії молодих держав Східної Європи. А таке дешифрування історичного минулого регіону на фоні нового світогляду, формованого новим історичним періодом у розвитку Східної Європи загалом, а в даному випадку Білорусі, вкрай необхідно, адже, "специфіка відображення суспільних процесів минулого опосередкована світоглядною парадигмою епохи, її запитамі і потребами, системою моральних і соціальних цінностей, орієнтацій; у сукупній взаємодії ці фактори обумовлюють як предмет історичних досліджень, так і напрямок та зміст інтерпретацій"². Отже, таке нове бачення історії Білорусі відповідає потребі дня. Однак, автор іде далі, підкреслюючи: "ми - полочани, білоруси - ведемо свою (не спільну з кимось, а саме свою власну, білоруську) писаву історію з того самого городища на березі Палати. Літописець називав Полоцьк серед міст,

¹ А р л о у У. Таямніцы полацкай гісторыі. - Мінск, 1994. - С.27.

² А л л с е в а Т. Специфіка історического знання і міфосторія // Метадальнічняя праблеми гісторычнай навукі. - Мінск, 1993. - С.32.

де сиділи князі, що визнавали верховенство київського князя Олега. Разом з тим, влада далекого Києва ніколи не була тут тривалою. Місто наших предків прагнуло жити незалежно і будувати свою державу"³. Тобто, якщо росіяни з осатанінням намагаються довести своє право на те, щоб називатись спадкоємцями Київської Русі, далеко не відсталой на той час держави, а тим самим начебто ствердити і давність свого походження і певний рівень сучасного суспільства, яке мало б відзначатись давніми і багатими культурними традиціями, то білоруський дослідник В.Арлов намагається відмежуватись від середньовічної історії українських земель, претендуючи на окремішність історичного розвитку предків сучасних білорусів. І це не позбавлено певного ідеологічного (не можу стверджувати, що й історичного) сенсу. Справді, здобутки білоруського народу в галузі науки, культури, освіти в давні часи і в середньовіччі такі, що йому немає потреби претендувати на чуже, яким би славним воно не було. Позиція суперечлива, але не може не звертати на себе увагу, бо засвідчує зникнення комплексу меншвартості у білоруських дослідників принаймні щодо давньої історії свого народу.

Не міг В.Арлов не піддати ревізії і традиційне для радянської історичної науки твердження про "одвічне прагнення білорусів до возз'єднання з великим російським народом". Як зазначає дослідник, "білоруський народ голосував за нього ногами: за два десятиліття після трагічного 1772 року із захопленої Росією території Полоцького, Вітебського і Мстиславського воеводств за кордон, у Велике князівство Литовське перейшло більше 30 тисяч селян. У своїх нотах уряд Катерини II називав ці втечі "нерозумною еміграцією", оцінюючи загальну кількість переселенців з імперії в 300 тисяч "голів"⁴.

Саме з цього 1772 року білоруські землі перетворились на справжню колонію. "Когось, вихованого на байках про братню дружбу радянських народів з часів Івана Лютого, ці слова шокують. Облишимо емоції і звернемось до фактів. При всіх своїх недоліках Річ Посполита перед своєю загибеллю була шляхетською республікою, де вже досить помітно розвивався капіталістичний уклад. У Росії досягнула вершин могутності абсолютиська феодальна монархія із середньовічними законами, чи радше, беззаконням. Тим, хто звик вірити класикам марксизму-ленінізму, нагадаємо: Білорусь була захоплена країною, яку Маркс та Енгельс називали жандармом Європи, а Ленін - тюрмою народів"⁵. Колоніальний статус Білорусі аргументується і численними фактами та цифрами. Особливо разючими є дані про боротьбу з унією,

³ Арлоу В. Таямніці полацкай гісторыі. - С.27.

⁴ Там же. - С.304.

⁵ Там же. - С.309.

що не вписувалась у систему покірної царатові церковної влади. В імперії боролись не просто з уніатською церквою та її паствою, але з усім, що так чи інакше з нею асоціювалось. Доходило до нечуваного в XIX ст. варварства на кшталт середньовічного. "У 1881-1883 рр. російські чиновники продали в Ригу архіви полоцького і бельчицького уніатських монастирів: 3000 пудів по рублю за пуд. На двинтарах палали вогнища з книг. Горіла не лише церковна література, православні фанатики відправляли у вогонь і давні білоруські видання. Литовський та віленський митрополит Семашко в 1852 р. був свідком спалення 1295 книг, знайдених у колишніх уніатських храмах. У своїх "Записках" він з погордою повідомляв, що за три наступних роки за його наказом спалено ще 2 тис. томів"⁶. Православне російське мракобісся на теренах Білорусі, як, до речі, на всіх колоніальних територіях імперії, нічим не було краще від більш пізнього прояву того ж варварства фашизмом вже XX ст.

Крім одіночного перегляду окремих історичних подій, впадає у вічі і спроба нетрадиційного для істориків даного покоління погляду на ряд історичних осіб, як наприклад, вірного жандармській імперській політиці О.Суворова, який у нагороду за службу дістав від імператриці не лише Кобринську волость, але й інші білоруські землі із загальною кількістю кріпаків 13279 душ. Як цілком правильно підкреслює В.Арлов: "Для Росії він насправді видатний полководець. Для Білорусі - перший кат, командир окупантів". Однак, з гіркотою підкреслює автор, історична пам'ять білорусів виявилась надто короткою. Швидко забули вони народного героя 33-річного полковника Якуба Ясінського та інших керівників, не кажучи вже про простих учасників, повстання під проводом Костюшка, натомість щедро увіковічували імя їх розпинателя, опричника Катерини II О.Суворова: "Позбавлені національної гідності нащадки повстанців цілком спокійно сприймають те, що іменем ката названо в Білорусі 60 вулиць у містах і містечках. Це при тому, що вулиць Скорини у нас не більше десятка, а про С.Полоцького чи К.Острозького краще і не згадувати. А є ще й 23 колгоспи імені Суворова, ряд шкіл, суворовське училище у Мінську, а в Кобрині - музей О.Суворова"⁷. Чи ж це не глум над історією народу, над його збленою душею?

Переоцінка ролі ряду історичних постатей відбувається в роботі В.Арлова не тільки в напрямку негативізму. Він увіковічне своїм дослідженням ряд забутих, але славних імен таких подвижників білоруської культури, як Йосип Стабровський - археолог, історик, засновник Словіміського історико-краєзнавчого музею, чи Іван Далков - ар-

⁶ Там же. - С.317.

⁷ Там же. - С.308.

хівіст, викладач словесності у полоцькому кадетському корпусі, якого ще сучасники назвали "полоцьким Нестором".

Кваліфіковано і розумно, по-діловому гостро та без зайвих емоцій намагається автор заповнити прогалини в історичній пам'яті білорусів. І слід визнати, що це йому в основному вдається. Саме в цьому справжня значимість книги В.Арлова, бо саме в цьому її душа.

І все ж книга має цілий ряд недоліків. Зокрема, вже від першого знайомства з роботою В.Арлова, такою потрібною і вчасною, все ж виникає думка, що це швидше п'ятрики до історії Білорусі через призму історії Полоцької землі, хоч, виходячи з назви, мало б бути навпаки. У деяких випадках така перспектива є виправданою (як стосовно опікування міста і всієї білоруської землі, пресвятої Єфросинії Полоцької та пов'язаного з її іменем хреста, що став справжньою білоруською національною святиною), але у більшості випадків такий підхід шкодить монолітності ідеї дослідження. Справді, описуючи давню історію міста, автор більше говорить про вірування русинів загалом, аніж про поселення на території Полоцька, надто багато уваги приділяє руським та литовським правителям, їх політичним та династичним претензіям, аніж впливам політичних та військових баталій на життя полочан, державній політиці російських властей, аніж змінам у місті та його околиці в умовах життя в новій чужій державі. Аж надто випукло змальовується політична, а особливо воєнна історія на шкоду суспільно-економічним питанням та особливо питанням організації внутрішнього життя міста. Зокрема, детально описується Грюндвальдська битва, а такий важливий факт, як надання місту магдебурзького права, зміна форми і змісту міського самоврядування згадується лише побіжно. Але саме міське самоврядування було одним з найважливіших елементів у формуванні соціальної та економічної історії Великого князівства Литовського. При тому, зовсім незрозуміло залишається передісторія введення у Полоцьку міського самоврядування на німецький кшталт. Автор не подає причин введення нового міського устрою, хоч і не заперечує усталену в білоруській історіографії формулу, що "самоуправління міщан пов'язане перш за все з виділенням їх в особливий стан, з тими процесами в економічному і суспільно-політичному житті феодального міста, які характеризувалися подальшим відділенням міста від села, боротьбою міщан проти феодального гніту, та боротьбою низів проти патриціату"⁸. Автор не заперечує цього положення, але й не стверджує його, він просто не торкається цих проблем. Згадуючи грамоту Олександра 1498 р., за якою Полоцьк і отримав німецьке право, В.Арлов лише кількома сло-

⁸ Грицкевич А. Частновладельческие города Белоруссии в 16-18 вв. - Минск, 1976. - С.189.

вами характеризує, а точніше сказати, дуже пунктирно, схематично, окреслює новостворену міську владу, не співставляючи функцію її окремим ланок, натомість ілюструє діяльність магістрату досить випадковим і невиразним активним матеріалом. Не показує автор і те, як змінювались з часом чисельно і функціонально органи міського самоврядування Полоцька, в чому була їх специфіка на різних етапах діяльності. А це при дослідженні історії міст Східної Європи періоду середньовіччя є просто неприпустимим, хоча б з огляду на те, що "права і функції органів міського самоврядування... мали майже для кожного міста свої особливості..."⁹. Це ще більше дивно, бо сам автор для підкреслення значно більшої демократичності Великого князівства Литовського в порівнянні з Московією, серед багатьох історичних фактів обирає саме елементи самоврядування, в т. ч. й у містах.

Згадуючи кількома рядками цехи і братства Полоцька, автор практично опускає питання про соціальну боротьбу в місті, хоч кожна з цих тем могла б стати предметом окремого історичного дослідження.

Немало уваги приділяє В.Арлов і питанням геральдики. Та знову ж таки герб Полоцька, його форми, кольори та трансформації згадуються ніби між іншим на фоні герба Полоцького воєводства та загальнонаціональної геральдики. Спиняється автор і на тих казусах, що мали місце при розробці радянського варіанту герба Полоцька, особливо при підготовці до святкування 1125-річчя міста.

Робота не може бути порівняна з такими ґрунтовними дослідженнями окремих міст, як книги В.Отамановського¹⁰, В.Мелешко¹¹, Т.Степанова¹², А.Грицкевича¹³, Урсули Совіни¹⁴ та інших сучасних дослідників проблем урбаністики. І все ж, будучи розрахованою насамперед на масового читача, а не на спеціалістів, книга В.Арлова має неабияке значення для формування і розвитку національної свідомості білорусів, для національної освіти, бо може і повинна широко використовуватись у курсах історії як у школах, так і у вузах, причому не лише в плані краєзнавства, адже Полоцьк - одне

⁹ Грицкевич А. Социальная борьба горожан Белоруссии (16-18 вв.) - Минск, 1976. - С.6.

¹⁰ Отамановський В. Вівниці в 14-17 ст. - Вівниці, 1993. - 464 с.

¹¹ Мелешко В. Могилев в 16 - сер. 17 в. - Минск, 1988. - 266 с.

¹² Сьдзяпанаву Ц. Гісторыя места Магіліва да надавання яму майдэборскага права (1577г.) // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. - Мінск, 1928. - Кн.3. - Працы класы гісторыі. - Т.2. - С.299-361.

¹³ Грицкевич А. Слуцк. Историко-экономический очерк. - Минск, 1970. - 112 с.

¹⁴ Sowina U. Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV-XVI w. - Warszawa-Sieradz, 1991. - 238 s.

з давніх і славних міст Білорусі, один з найважливіших осередків формування її культури¹⁵.

В.Арлов доводить своє дослідження до початку I-ої світової війни, але у післямові пунктиром окреслює подальшу історію Полоцька, значна частина якої проходила уже перед очима його покоління. Автор зізнається: "...мені не хочеться ставити крапку. Я можу ще багато розповісти. Але це буде вже зовсім інша квіга"¹⁶. Що ж, місток до нового дослідження перекинуто, читачам лиш залишається чекати такої ж фахової та емоційної, перепущеної через душу і серце, роботи В.Арлова про історичну долю Полоцька у буремному XX столітті в ракурсі справді національної, освяченої ідеєю взаємності, історії Білорусі.

¹⁵ Свідченням цього є грамота 1441 р. Казимира Ягеллонського, де перераховано 16 найбільших міст Великого князівства Литовського, 7 з яких розташовувались на території сучасної Білорусі: Вітебськ, Слуцьк, Мінськ, Новогрудок, Брест, Гродно, але першим, найбільшим і найзначнішим з них був Полоцьк. Детально див: Г р и ц к е в и ч А. Древній город на Случі. - Минск, 1985. - С.8-9.

¹⁶ А р л о у У. Талмпыцы полацкай гісторыі. - С. 468.

**ЧАСОПИС "УКРАЇНА" (УКРАЇНОЗНАВСТВО І
ФРАНЦУЗЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ). - ПАРИЖ,
1949-1953. - Ч.1-10.**

Вже кілька років українські науковці мають можливість відкривати для себе імена істориків, дослідників, діячів культури і науки, які жили і працювали у вигнанні. Книги і періодичні видання, що виходили у всіх місцях проживання українців, дають уяву про той великий масив наукової і дослідницької роботи, яка багато років проходила поза Батьківщиною.

Журнал "Україна", який виходив протягом чотирьох років (1949-1953) у Парижі з підзаголовком "Українознавство і французьке культурне життя" повторив еміграційну долю свого засновника і головного редактора Ілька Борщака. В українській історіографії мало кому відомий науковий доробок історика, дослідника української старовини і знавця визначних постатей української історії доби Гетьманщини. Тільки у 1990 р. українській історіографії знову повертається ім'я Ілька Борщака, його твори починають публікувати і вивчати¹.

Ще менше відомий українському читачеві часопис "Україна", який у післявоєнний час в українських еміграційних колах став невичерпним джерелом відомостей про минуле України та про істориків, мовознавців, літературознавців інших країн, наукові дослідження яких так чи інакше були дотичні до історії України.

Журнал "Україна" був задуманий його редактором як українознавчий часопис і для науковців і для масового читача про географію, етнографію, мову, історію в широкому значенні, право, історію літератури, історію мистецтва, пресу. Звичайно, в журналі переважає історична тематика, частково через те, що сам І. Борщак займався історичними студіями, а частково через брак серед співробітників "України" фахівців інших галузей. Ще одна особливість наукових інте-

¹ Про життя, діяльність, наукові праці Ілька Борщака можна довідатись з таких розвідок: Г о л о б у ц ь к и й В. Про одну легенду з історії України // Український історичний журнал. - 1985. - №4. - С.132-134; Д а ш к е в и ч Я. Ілько Борщак і його вклад в історіографію України // Вісник Київського університету. - К., 1990. - Вип.32. - С.47-52; В і л ж е Ілько Борщак, історик // Б о р щ а к І. Мазепа. Орлик. Войнаровський: Історичні есе. - Львів, 1991. - С.3-14; С в и р н и к Г. Листи Ілька Борщака до Кирила Студинського // Записки ІНТШ. - 1991. - Т.СХХХІІ. - С.375-391.

ресів головного редактора відбилася на тематичі часопису - в ньому висвітлювалося сучасне французьке культурне життя і моменти з історичного минулого України і Франції. Говорячи про високий інформаційний та фактографічний рівень редагування часопису, про форму і відбір матеріалів до журналу, слід згадати ім'я С.Дубровського - технічного редактора й секретаря редакції, головного коректора видання. Вагому роль у виданні "України" відіграв єпископ Іван Бучко, який протягом всього існування журналу підтримував його матеріально.

Головною засадою "України" було те, що в журналі друкувалися тільки неопубліковані і невидані матеріали. Про політичні ж принципи часопису найдоцільніше буде сказати словами самого І.Борщака: "В уміщенні тої чи іншої статті редакція керується єдиною засадою, що в ній написано, а не хто її автор... Тому між авторами статтів можна знайти осіб, що належать до різних політичних угруповань на еміграції. Це не значить, що редакція не має своїх політичних переконань. Ні, вона їх має, але вважає, що їм нема місця в науковому журналі, що виходить у вільній країні й що мусить бути не тільки на словах, але й на ділі поза великими політичними угрупованнями... "Україна" є чистим науковим органом, що не має жодного зв'язку з якими би то не було політичними угрупованнями, що не має жодної політичної тенденції..."²

Крім найбільшого відділу статей, в Україні є такі окремі відділи: "Документи" (невидані або призабуті матеріали), "Забуті сторінки" (наукова спадщина), "Науково-культурна хроніка" (короткі відгуки на наукові праці), "Наші відгуки" (ставлення редакції до різних сучасних подій, що торкаються українознавства), "Рецензії" (понад 50 публікацій).

Найцікавішою і найвагомішою публікацією журналу є цикл Льва Борщака "Україна в Парижі". З другого (1949) і до останнього десятиго (1953) числа у часописі друкуються нариси про "український" Париж. Це вже перероблений і доповнений варіант циклу "Україна в Парижі", перші статті якого вийшли 1926 р. у паризьких "Українських Вістях", а продовження побачило світ у львівському журналі "Життя і слово" у 1932 р.³ Захоплюючи подорож по історичних місцях французької столиці з персежами української історії справляє живовитне враження передлетеності і невіддільності двох культур. Національна бібліотека - де зберігається невичерпне джерело пам'яток

² Борщак І. Десяте число "України" // Україна. - 1953. - Ч.10. - С.801-802.

³ Дашкевич Я. Борщак, історик, що виходить з тіні // Борщак І. Наполеон і Україна. Україна в Парижі. - Книга підготовлена до друку і має вийти у львівському видавництві "Герда".

про Україну; Латинський квартал - де Україна, як ніде інде в Парижі, має своє місце; бібліотека Мазаріні і бібліотека "Французького Інституту" - де працювало багато дослідників українки; славетна Ecole des Beaux Arts - де навчалися талановиті представники української нації. Імена Францішка Дукінського, Гастона Парі, Елізе Реклю, Проспера Меріме та ін., творчість і наукова діяльність яких тісно пов'язані з Україною.

Велику частину матеріалу становлять статті, рецензії і розвідки із серії "Орликівана". Оскільки постать Пилипа Орлика і його діяльність у Франції становили для І.Ворщака значний дослідницький інтерес, найбільше число публікацій з цієї тематики належить саме йому. Зокрема, стаття про універсал, виданий у Бендерах 23 лютого 1713 р., написаний власноручно П.Орликом (подав А.Яковлів)⁴; публікація двох листів П.Орлика до короля Станіслава Лещинського і кардинала Флері з атестацією французького консула Ле Бляна де Фаведі в Солуні⁵ (до цієї публікації додаються обширні коментарі); опис щоденника П.Орлика, який зберігається в архіві французького Міністерства Закордонних Справ у Парижі⁶; розвідка про перебування Григора Орлика у домі Гете⁷; про життєвий шлях і політичні переконання Пилипа Орлика⁸; про перебування П.Орлика у Солуні (використано невідомі матеріали з щоденника П.Орлика)⁹. Стаття з'явилася в збірнику на пошану А.Мазона французькою мовою, а в "Україні" подається її український переклад.

Багато публікацій часопису присвячено І.Мазепі. Тут, зокрема, слід відзначити статтю В.Січинського про автентичність гравюри гетьмана І.Мазепи, виконаної Леонтієм Тарасевичем і вміщеної у книжці "Слава Шереметі" 1695 р. з нагоди здобуття турецької фортеці над Азовським морем¹⁰, та статтю Б.Крупницького про поняття "нації" в Україні в XVIII ст., яке в часи Гетьманщини носило становий характер і мало сильне шляхетське забарвлення, про роль і участь ін-

⁴ Яковлів А. Універсал гетьмана Пилипа Орлика 1713 року (з архіву покійного В.К.Прокоповича) // Україна. - 1952. - Ч.7. - С.532-534.

⁵ Ворщак І. Орликівана. Невидані листи П.Орлика до Станіслава Лещинського й до кардинала Флері в 1725 р. // Україна. - 1953. - Ч.10. - С.826-828.

⁶ Діла й дві гетьмана Пилипа Орлика. Рік 1726. (За шведаним Діарієм) // Україна. - 1953. - Ч.10. - С.826-834.

⁷ Ворщак І. До двох ювілеїв. Григор Орлик у домі Гете // Україна. - 1949. - Ч.2. - С.111.

⁸ Ворщак І. 24 жовтня - день апостола Пилипа // Україна. - 1952. - Ч.8. - С.648-649.

⁹ Ворщак І. Гетьман Орлик у Солуні (1723-1724) // Україна. - 1951. - Ч.5. - С.357-361.

¹⁰ Січинський В. Документи. Автентичний портрет гетьмана Мазепи // Україна. - 1950. - Ч.3. - С.192-193.

пних станів (козацтва, духовенства, міщанства) у боротьбі української шляхти за свою автономну державу¹¹. Важливе наукове значення має і рецензія І.Борщака на працю Б.Крупницького "Гетьман Мазепа і його доба" (рецензент вважає її останнім науковим словом про Мазепу). Це, фактично, критичний огляд матеріалів, що їх українська історіографія накопичила після монографії Костомарова¹².

У числах 1 (1949 р.) і 10 (1953 р.) І.Борщак публікує цікаву розвідку про Марка Вовчка та її творчі зв'язки в Парижі¹³, в якій, між іншим, детально зупиняється на взаєминах Меріме з Тургенєвим як перекладачем "Народних оповідань" М.Вовчка¹⁴, творчих стосункях та листуванні письменниці з відомим на той час паризьким видавцем, письменником і непохитним республіканцем Жюлем Гетцелем (літературний псевдонім П.Ж.Сталь), який був редактором журналу для молоді "Magazin d'éducation et de récréation"¹⁵ і співавтором французького варіанту відомого оповідання Марка Вовчка "Маруся".

Галузь мовознавства висвітлена в "Україні" цілим рядом змістовних матеріалів. Насамперед треба відзначити статтю Ю.Шереха (Ю.Шевельов) про церковнослов'янськи в українській літературній мові¹⁶; статтю В.Чапленка з детальною характеристикою північного, південно-західного, південно-східного діалектів та проблеми творення української літературної мови¹⁷; рецензію І.Борщака на книгу Ю.Шереха "Нарис сучасної літературної мови"¹⁸; статтю Ю.Шереха про молодого французького славіста Антуана Мартеля та його працю "Польська мова в Україні та Білорусії"¹⁹, яку автор статті вважав вагомим внеском у наукове дослідження взаємовпливу слов'янських мов

¹¹ Крупницький Б. "Нація" в козацькій Україні XVIII віку // Україна. - 1952. - Ч.8. - С.605-608.

¹² Борщак І. (Рецензія) // Україна. - Ч.4. - С.294-295. - Рец. на кн.: К р у п н і с к у ј В. Hetman Mazepa und seine Zeit (1687-1709). Im Auftrage des ukrainischen wissenschaftlichen Institutes in Berlin. - Leipzig: Otto Harrassowitz, 1942. - Vol.8. - 260 p.

¹³ Борщак І. Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі // Україна. - 1949. - Ч.1. - С.1-11.

¹⁴ Там же. - С.5-7; 1952. - Ч.8. - С.633.

¹⁵ Борщак І. Марко Вовчок та її зв'язки з Францією. Листування Ж.Гетцеля з Марком Вовчком // Україна. - 1953. - Ч.10. - С.849-857.

¹⁶ Шерех Ю. Невіддільна спадщина (нілька слів про українські церковнослов'янськи) // Україна. - 1950. - Ч.3. - С.155-157.

¹⁷ Чапленко В. Діалектна основа української літературної мови // Україна. - 1950. - Ч.4. - С.235-241.

¹⁸ Борщак І. Сучасна українська літературна мова // Україна. - 1953. - Ч.9. - С.726-729 (рец. на кн.: Ш е р е х Ю. Нарис сучасної літературної мови. - Мюнхен: Молоде життя. - 1951).

¹⁹ Шерех Ю. Польська мова в Україні в XVI-XVII ст. (Пам'яті Антуана Мартеля) // Україна. - 1949. - Ч.2. - С.99-107.

і їх співіснування. На увагу заслуговує публікація Ю.Шережа про маловідомих українських мовознавців Костя Михальчука²⁰ і Всеволода Ганцова²¹.

У кількох числах "Україна" публікує рецензію Юрія Шережа на працю професора слов'янської філології в Лондонському університеті Кнота-Ульфа Фалька "Dneprforsarnas namn i kejsar Konstantin VII Porfyrogennetos "De administrando imperio" (Lund, 1951)²², відповідь автора праці²³ і репліку Ю.Шережа²⁴ на відповідь К.-У.Фалька. Ці публікації стали продовженням досить тривалої дискусії в наукових колах мовознавців про походження запису назв семи Дніпровських порогів у трактаті, відомому під латинською назвою "De administrando imperio", візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного до свого сина Романа з повчаннями, як правити імперією і як поводитися з сусідами Візантії, а серед них і зі слов'янами з-над північних берегів Чорного моря.

Що стосується давнього періоду історії України, то тут варто назвати статтю М.Глобенка "Київська спадщина" про вивчення барокової доби в трактаті, відомому під латинською назвою "De administrando imperio", візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного до свого сина Романа з повчаннями, як правити імперією і як поводитися з сусідами Візантії, а серед них і зі слов'янами з-над північних берегів Чорного моря.

Що стосується давнього періоду історії України, то тут варто назвати статтю М.Глобенка "Київська спадщина" про вивчення барокової доби в трактаті, відомому під латинською назвою "De administrando imperio", візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного до свого сина Романа з повчаннями, як правити імперією і як поводитися з сусідами Візантії, а серед них і зі слов'янами з-над північних берегів Чорного моря.

²⁰ Ш е р е ж Ю. Українські мовознавці. I. - Костя Михальчук (1840-1914) // Україна. - 1952. - Ч.7. - С.502-507.

²¹ Ш е р е ж Ю. Українські мовознавці. II. - Всеволод Ганцов (1892 - ?) // Україна. - 1952. - Ч.8. - С.600-604.

²² Ш е р е ж Ю. Спроба відтворення української мови X сторіччя // Україна. - 1951. - Ч.5. - С.324-330.

²³ Ф а л ь к К. У. До назв Дніпровських порогів у Костянтина Багрянородного // Україна. - 1952. - Ч.8. - С.827-832; 1953. - Ч.9. - С.722-729.

²⁴ Ш е р е ж Ю. Ще про назви Дніпрових порогів у Костянтина Багрянородного (відповідь К.У.Фалькові) // Україна. - 1953. - Ч.10. - С.807-821.

²⁵ Г л о б е н к о М. Київська спадщина. До питання барокової доби на Україні // Україна. - 1952. - Ч.8. - С.819-827.

²⁶ Я к о в л і в А. Римське право в судах України XVII ст. // Україна. - 1950. - Ч.3. - С.158-166.

²⁷ Д р а г о м а н о в М. Женевська "Громада" // Україна. - 1950. - Ч.3. - С.166-170.

²⁸ Славистичні студії в Любді // Україна. - 1950. - Ч.3. - С.216-217.

²⁹ В о р щ а к І. Слов'янські студії у Франції (1840-1950) // Україна. - 1951. - Ч.5. - С.312-322.

діяльністю Адама Міцкевича, який 1840 р. очолив слов'янську кафедру в "Колеж де Франс", лише про лекції Кипріяна Робера (етнографа і мандрівника, який після Міцкевича завідував кафедрою), про роботу на кафедрі відомого славіста, "наукового популяризатора" Луї Леже, про слов'янські студії в офіційній Державній Школі Східних Мов. У статті про діяльність НТШ у Франції³⁰ згадуються прізвища відомих французів, які в різний час і за різних обставин цікавилися Україною. Серед них - географ Андре Теве (1504-1592), мандрівник Франсуа де Беккарі де Паві, що побував 1585 р. у Кам'янці, Тереховлі, Золочеві, Львові, Перемишлі; дипломат, історик і археолог Блез де Віженер (1539-1596); орієнталіст Мішель Бодьє (1586-1649); поет Жан Л'юпе де Карантон, який освітував Хмельницького; Франсуа Пті де ля Круа (1655-1713), секретар французької амбасадри в Царгороді; вчений-математик езуїт д'Авріль, котрий у 1692 р. подав опис козацької чайки; дипломати часів Мазепи й Орлика Балюз та амбасадор при Карлі XII маркіз де Боннак; діячі революційної Франції Гарран де Кульов (1749-1816) та Буасі д'Англя (1793); практикуючі католики Грегур де Монталебер та о.Лякордер і багато ін.

Не можна не згадати з цього приводу статтю про галичан у вигнанні³¹, в якій згадуються довголітній секретар української громади Ярослав Федорчук, д-р медицини Володимир Шмігельський, артист-малар і стипендіат митрополита А.Шептицького Михайло Паращук, посол до віденського парламенту Володимир Сингалевич.

Д.Оляничин друкує добірку статей про україніку в Штутгарті³², зокрема, про Острозьку Біблію та два рукописи з української історії XVII-XVIII ст. у Штутгартській крайовій бібліотеці. З українськими джерелами у Швейцарії знайомить бібліографічно-історичний нарис Є.Вачинського³³. Про історію формування бібліотеки і читальні української громади в Парижі повідомляє її фундатор і скарбник Б.Крупницький³⁴.

Велику увагу журнал приділяє рецензіям наукових праць. Крім відділу рецензій, в якому коротко рецензуються по можливості всі наукові праці, пов'язані з українознавством, часопис друкує розгорнуті статті-рецензії. Слід відзначити статтю про перший справді фран-

³⁰ НТШ у Франції // Україна. - 1951. - Ч.6. - С.408-410.

³¹ Вачинський Є. "Галичани" в "Українській Громаді в Парижі" // Україна. - 1952. - Ч.7. - С.508-510.

³² Оляничин Д. Українка в Штутгарті // Україна. - 1952. - Ч.7. - С.524-529; 1953. - Ч.9. - С.740-743; 1953. - Ч.10. - С.838-842.

³³ Вачинський Є. Українка в Швейцарії // Україна. - 1950. - Ч.4. - С.249-252; 1952. - Ч.5. - С.345-349.

³⁴ Крупницький Б. Віблотека і читальня "Української громади в Парижі" // Україна. - 1953. - Ч.10. - С.861-863.

дузький переклад українських дум Марією Шерер³⁵. До цього збірника увійшли т. зв. "старі думи", ті, що оспівують боротьбу козаків з турками і татарами. Вступ до тексту дум - це наукова розвідка про термін "дума" і його походження, про літературну історію дум у ХІХ-ХХ ст., про козаків і лірників, українську козацьчину та її боротьбу з мусульманами.

Рецензія на працю відомого знавця історії церкви професора А.М.Аммана про історію східнослов'янської церкви³⁶ доповнюється публікацією його статті про враження на західну людину від славного Унівського монастиря, що був невіддільною частиною духовного життя в Галицькій Україні³⁷.

У часописі виділяється публікація листування відомих діячів культури і науки різного часу: листи російського філософа й публіциста Володимира Соловйова до відомого латиніста й візантолога, професора Київського університету Юліана Кулаковського³⁸; лист українського письменника, археолога, журналіста Олексі Гатцука до відомого славіста Франца Міклошича³⁹; листи історика, дослідника старовини Василя Горленка до історика й мистецтвознавця Миколи Стороженка⁴⁰ з вступним словом і розгорнутими примітками професора О.Оглоблина; листи українського мовознавця М.Максимовича до російського історика М.Погодіна⁴¹; листи письменника і перекладача Миколи Зерова до літературознавця Василя Чапленка⁴²; листи П.Куліша до О.Ковиського⁴³.

³⁵ Д. С. Українські думи французькою мовою. Рец. на кн.: Les Dumes Ukrainiennes. Epopée cosaque. Textes ukrainiens, traductions intégrales, avec une introduction et des notes. Par Marie Scherrer. (Paris, C.Klincksieck, 4208 p.) // Україна. - 1949. - Ч.2. - С.107-110.

³⁶ Рец. на кн.: Abriss der ost-slavischen Kirchengeschichte von Albert M. Ammann S.J. Wien, Thomas Morus Presse im Verlag, Herber, 1950 // Україна. - 1953. - Ч.9. - С.XVI, 748.

³⁷ А м м а в А. М. Унів, яким він колись був (1938) // Україна. - 1951. - Ч.4. - С.437-442.

³⁸ О г л о б л и н О. Три невидані листи В.Соловйова (1887) // Україна. - 1950. - Ч.4. - С.270-276.

³⁹ Лист О.Гатцука до Ф.Міклошича // Україна. - 1951. - Ч.5. - С.370-371.

⁴⁰ О г л о б л и н О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893-1905) // Україна. - 1952. - Ч.7. - С.556-569; 1952. - Ч.8. - С.658-676.

⁴¹ Забуті сторінки. З листів М.Максимовича до М.Погодіна // Україна. - 1952. - Ч.7. - С.572-574.

⁴² Ча п л е н к о В. Невидані листи Миколи Зерова до Василя Чапленка // Україна. - 1953. - Ч.9. - С.769-779; 1953. - Ч.10. - С.875-880.

⁴³ Забуті сторінки. П.Куліш до О.Ковиського // Україна. - 1953. - Ч.10. - С.780-781.

На своїх сторінках "Україна" вшановує пам'ять вчених і діячів українського культурного життя: голови української громади у Франції Миколи Шаповала⁴⁴, академіка Агатангела Кримського⁴⁵, літературного критика Миколи Гнатишака⁴⁶, голови першого українського уряду Володимира Винниченка⁴⁷, громадського діяча, історика Дмитра Дорошенка⁴⁸, етнографа й антрополога Зенона Кузеля⁴⁹, мовознавця Івана Зілинського⁵⁰ та ін.

Неможливо перелічити імена всіх науковців, літераторів, істориків, мовознавців, громадських діячів, діячів культури і науки, з чіткою діяльністю знайомить нас часопис "Україна" на своїх сторінках. Назвемо тільки маловідомих українському читачеві: Ярослав Федорчук - український публіцист, один із засновників української громади в Парижі⁵¹; Анрі Грегуар - основоположник бельгійської школи візантиністів, славіст, перекладач з польської, сербо-хорватської, російської мов⁵²; Бернард Перс - професор російської мови, літератури й історії в Лондонському університеті. У своєму журналі "The Slavonic Review" багато уваги він присвятив історії України⁵³; Моріс Перно - французький журналіст, який працював у "Французькій Школі" в Римі, співпрацював у багатьох українських журналах⁵⁴; Рене Груссе (1885-1952) - професор Державної Школи Східних Мов у Парижі, істо-

⁴⁴ Борщак І. Про згаслих. М.Шаповал (1889-1948) // Україна. - 1949. - Ч.1. - С.45-50.

⁴⁵ Борщак І. Про згаслих. Агатангел Кримський // Україна. - 1949. - Ч.2. - С.121-128.

⁴⁶ Гнатишак М. Про згаслих. Микола Гнатишак // Україна. - 1950. - Ч.4. - С.277-278.

⁴⁷ Борщак І. Про згаслих. Володимир Винниченко (1880-1951) // Україна. - 1951. - Ч.5. - С.372-374.

⁴⁸ Борщак І. Про згаслих. Дмитро Дорошенко (1882-1951) // Україна. - 1951. - Ч.5. - С.374-377.

⁴⁹ Борщак І. Про згаслих. Зенон Кузеля. // Україна. - 1952. - Ч.7. - С.575-578.

⁵⁰ Пшецьюрська-Озаренко М. Про згаслих. Іван Зілинський // Україна. - 1952. - Ч.8. - С.879-881.

⁵¹ Бачилевський Є. Ярослав Федорчук, заслужений український публіцист (1878-1918) // Україна. - 1951. - Ч.6. - С.413-421.

⁵² Борщак І. Анрі Грегуар (До сорокаліття його професорування) // Україна. - 1950. - Ч.3. - С.211-216.

⁵³ Борщак І. Бернард Перс (1864-1949) // Україна. - 1950. - Ч.4. - С.278-280.

⁵⁴ Там же. - С.281.

рик, сходознавець, філософ⁵⁵; Владислав Коношницький (1880-1952) - видатний польський історик, дослідник Східної Європи⁵⁶.

Не оминула "Україна" і наукової та політичної діяльності Михайла Грушевського. Проте на цій добірці позначився брак дослідницького і наукового матеріалу. Відзначимо тільки оглядову статтю про діяльність М.Грушевського⁵⁷ та спогади про смерть і похорон вченого⁵⁸.

Дуже інформативним є повідомлення про дев'ятий конгрес історичних наук у Парижі 1950 р.⁵⁹ та VI і VII конгреси візантистів у Парижі і Брюсселі 1949 р.⁶⁰ На останньому передвоєнному конгресі історичних наук у Цюріху, в серпні 1938 р., українську науку представляли Мирон Кордуба та Євген Перфецький, Паризький конгрес 1950 р. відбувся без представників українських наукових установ, хоч на нього була запрошена офіційна делегація Українського Вільного Університету в складі Б.Крупницького, О.Оглоблина і Н.Василенко-Полонської. В роботі конгресу брали участь вчені української діаспори О.Шульгин та І.Борщак. VI і VII конгреси візантистів у Парижі і Брюсселі 1949 р. були ще одною міжнародною науковою подією в післявоєнні роки. На попередній конференції 1936 р. у Римі українську науку представляли І.Й.Скрутець та І.Свенціцький, на конгресах 1949 р. з учених-українців знову таки були представники діаспори І.Борщак і В.Залозецький.

Короткий бібліографічний огляд журналу не може дати вичерпної характеристики всіх публікацій. Тільки у своєму першому числі "Україна" відгукнулася на дванадцять публікацій у періодичних виданнях цілого світу і вмістила рецензії на одинадцять наукових праць з питань українознавства. Це видання за чотири роки стало своєрідною енциклопедією українознавчої науки, можна лише шкодувати, що вийшло тільки десять номерів.

⁵⁵ Борщак І. Рене Груссе (1885-1952) // Україна. - 1953. - Ч.10. - С.883-886.

⁵⁶ Там же. - С.885-886.

⁵⁷ Ковалів П. М. Грушевський і українська мова // Україна. - 1950. - Ч.3. - С.150-155.

⁵⁸ Н. Д. З моїх спогадів про М.Грушевського (Процес СВУ. Смерть і похорон М.Грушевського) // Україна. - 1953. - Ч.9. - С.744-747.

⁵⁹ Слов'янський світ і Україна // Україна. - 1950. - Ч.4. - С.285-289.

⁶⁰ VI і VII конгреси візантистів // Україна. - 1949. - Ч.1. - С.53-54.

SUMMARIES

MYRON KAPRAL'

STRATUM AND PROFESSIONAL POPULATION STRUCTURE OF L'VIV IN THE SECOND QUARTER OF THE 16th CENTURY (ON THE MATERIALS OF CALCULATORS BOOKS)

The three town's calculators books (the shoss book for 1534-1544, the tax book of immobility on the suburbs for 1535-1544 and total tax book for 1522-1548) initiated the foundation source for the article. These books of a mass type expose many facts about social, economic and professional of the composition population of L'viv.

On the research basis of the calculators' books the author has reached some definite conclusions. On the stratum of the population of L'viv and other medieval towns in Europe in the second quarter of the 16th century can be classified as patricians, burghers and plebs. The town officials (consules et scabini - lat.) and great merchants stood on the top town degree.

The middle class in L'viv consisted of craftsmen, small, medium-sized merchants and others - teachers, musicians etc. The craftsmen were united in the middle of the 16th century in 13 work shops. The greatest work shops in L'viv were: tailors, shoemakers, weavers, furriers, bakers, butchers.

There are no mentions in the sources about the plebs, because they haven't any immobility in town and suburbs. On this reason the author couldn't count the number of L'viv population.

VASYL' PIRKO

TRADE RELATIONS OF THE SOUTH OF UKRAINE IN THE 16-18th CENTURY

The article deals with the research of the history of trade of steppe regions of Ukraine with the other lands. The particular place belongs to the process of colonization of frontier Ukrainian-Tartars lands from the 16th century and the formation of Zaporozhian Host. The advantageous geographical situation of Zaporozhian lands was determined by transit ways through the Cossack's estate from North to South and from West to East. This gave additional profits from customs of goods. An important role for the development of trade was played by the organization of markets in different towns.

The development of trade, however, was in a great dependence on the political relations of Ukraine with Russia, Poland, Crimea and other countries. Very often this factor put obstacles in the way of stable barter.

TETIANA GOSHKO

UNPUBLISHED MATERIALS OF L'VIV HISTORIANS

The Central State Historical Archives in L'viv can well be considered as one of the richest historical repositories and indeed one of the oldest continuous archives in Ukraine. The archive, accordingly, reflects the economic, cultural, religious and political history of Western Ukraine and since L'viv was for many centuries at the crossroads of East-Central Europe, many of the archival holdings have a wide impact on the history and cultural of other nations in the area.

A large collection of documents reflects a history of Ukrainian towns too. On the base of the documentary sources the article presents the short sketch of the unpublished materials of L'viv historians. (A.Dorflerowna, W.Hejnosh, H.Polaczkoowna and others), who studied history of Ukrainian towns in the 14-18th centuries.

These materials give details about social struggle in the towns, magistracy and other municipal records in Ukrainians cities in the 14-18th centuries. Surveys selected documentation from the records of the Stauropigial Brotherhood (f.129), L'viv City Magistracy (f.52) etc.

YAROSLAV DASHKEVYCH

EAST GALICIA: ETHNIC RELATIONS, NATIONS MYTHS AND MENTALITIES

The author researched the ethnopolitical situation in the region during the periods before and after the Second World War. The war and events, which followed it (particularly the Ukrainian-German, Ukrainian-Polish and Ukrainian-Russian conflicts in 1943-1950) led to the cardinal changes of the ethnic relations in the Eastern Galicia, which transformed almost in the monoethnic region (in 1939 Ukrainians - 73,2 %, in 1994 - 92,0 %). This was sufficient of purges, sacrifices of which became Ukrainians, Jews, Poles. It was examined ethnical myths and mentalities of Ukrainians, Poles, Russians and Jews on this territory. The author argues on with the same ethnopolitical theories, wide spread in the West European science

(about the criterions of determination of polyethnical regions; about the real keeping of ethnical stereotypes; about the negation of existence of national character and national culture as well as expediency or not expediency of their existence).

OLEŚ FEDORUK

**"BUKVAR' YUZHNRUSSKIY" OF T.SHEVCHENKO:
HISTORIOGRAPHY, PERCEPTION PROBLEM, GENESIS
OF THE IDEA**

The article is an attempt to consider some aspects of ABC-book problems, written by T.Shevchenko.

First, the acquaintance with historiography exposes the fact, that Shevchenko's "Bukvar'" has been investigated mainly with projection on the momentary requirements of the society and took it out of the context his historic-philological reality.

Second, in the perception of the primer there were contradictions between Shevchenko and Ukrainian literary men, teachers of that time, as well as between Shevchenko and State power, Ukrainian patriots and State power and, finally, between literary critics before revolution and soviet specialists on of literature.

The "Bukvar'" idea originated at the time of the Kyrylo-Methodian Brotherhood activities and Shevchenko realized it after return from his exile, planing in the future to make cheap plats for poor people.

ALEXANDER KASIANENKO

**MATEYKO ART IDEAS IN THE CONTEXT OF NATIONAL
RENAISSANCE OF UKRAINE AT THE END OF THE 19th -
BEGINNING OF THE 20th CENTURY**

The author researched the influences of the great Polish paintist and the art life of Ukraine, Kyiv - in particular. The author distinguishes the interest of Mateyko by themes of Ukrainian history and retraces creative contacts of artists between Kyiv-L'viv-Warsaw-Krakow. Though the personality of Mateyko was not perceived as great figure in Poland, he personified one of the enlightens of progressive ideas between the intelligentsia in Kyiv of the appointed period.

HNAT KHOTREVYCH AS COMPOSER

The article deals with the musician heritage of Hnat Khotkevych - a talented writer, actor, dramatist, historian, choir-master, etc. Now we have 76 works of the composer and many fragments. Manuscripts are kept in funds of Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv.

VITALIY KHANKO

CENTER OF ART EDUCATION IN POLTAVA REGION

Ceramic technical school in Myrhorod town (Poltava region) is one of the famous centers of special art's education in Ukraine. The foundation of this institution in 1896 was connected with the name of a significant Russian and Ukrainian writer Mykola Hohol'.

Many famous Ukrainian painters, graphics, sculptors worked and taught in the technical school for its history such as: Opatuas Slastion, Vasyl' Krychevs'kyi, Fotiy Krasyt's'kyi, Myhaylo Havrylko etc.)

This article was written in the 70-ies, but wasn't published. Now the article is added by the authors preface and bibliography of theme.

YURIY YASYNOV'SKYI

ON THE BIOGRAPHY OF YOV KONDZELEVYCH

The author of the article studies some records on the collection of music of church notes (irmolay), which was the property of a significant Ukrainian painter Yov Kondzelevych (1667- after 1740). These records open the unknown pages in the biography of Yov Kondzelevych and give evidence his interest in church's music.

PAVLO RUDETS'KYI

TWO LETTERS OF VIACHESLAV LYPYNS'KYI

The publication places two letters of great Ukrainian historian and politician in 20-30-ies of 20th century Viacheslav Lypyn's'kyi to priest in L'viv Teophil' Hornykevych and L'viv lawyer Volodymyr

Starosol's'kyi. The letters are dated of 1934 and give some information about his political views.

OREST DZIUBAN

**AUTOBIOGRAPHY OF ANDRIY POLISHCHUK,
SINGER AND ACTOR**

The article deals with the autobiography of a forgotten actor Andriy Polishchuk. He played the leading role of the first West Ukrainian cinema film "To kindness and beauty". The autobiography of Andriy Polishchuk with some materials about him is kept in the foudns of former Archives of the communist party at L'viv region (now it is a part of the State Archives at L'viv region).

YAROSLAV DASHKEVYCH

**HRYHORIY KOVAL'CHAK (1928-1984), HISTORIAN OF
UKRAINIAN ECONOMICS**

The article, partly as memoirs, deals with the life and scientific work of H.Koval'chak. The scientist was the famous historian of the national economy, especially of the period of the 19th - first half of the 20th century. He was an author of nearby 80 stamped works. In the conditions of the soviet reality H.Koval'chak was forced to carry on a dual life: on the one hand, as an obedient to the party directives historian, economist and on the another - as a figure, who sympathized and helped to the dysidential movement.

CONTENTS

ARTICLE

MYRON KAPRAL'

STRATUM AND PROFESSIONAL POPULATION STRUCTURE
OF L'VIV IN THE SECOND QUARTER OF THE 16th CENTURY
(ON THE MATERIALS OF CALCULATORS BOOKS).....7

VASYL' PIRKO

TRADE RELATIONS OF THE SOUTH OF UKRAINE IN THE 16-
18th CENTURY35

TETIANA GOSHKO

UNPUBLISHED MATERIALS OF L'VIV HISTORIANS.....54

YAROSLAV DASHKEVYCH

EAST GALICIA: ETHNIC RELATIONS, NATIONS MYTHS AND
MENTALITIES.....78

OLEŚ FEDORUK

"BUKVAR' YUZHNRUSSKIY" OF T.SHEVCHENKO: HISTO-
RIOGRAPHY, PERCEPTION PROBLEM, GENESIS OF THE
IDEA94

ALEXANDER KASIANENKO

MATEYKO ART IDEAS IN THE CONTEXT OF NATIONAL
RENAISSANCE OF UKRAINE AT THE END OF THE 19th -
BEGINNING OF THE 20th CENTURY109

MARHARYTA SEMENIUK

HNAT KHOTKEVYCH AS COMPOSER118

VITALIY KHANKO

CENTER OF ART EDUCATION IN POLTAVA REGION123

DOCUMENTS AND MATERIALS

YURIY YASYNOVSKYI

ON THE BIOGRAPHY OF YOV KONDZELEVYCH143

PAVLO RUDET'SKYI
TWO LETTERS OF VIACHESLAV LYPYNS'KYI.....145

OREST DZIUBAN
AUTOBIOGRAPHY OF ANDRIY POLISHCHUK: SINGER AND
ACTOR150

YAROSLAV DASHKEVYCH
HRYHORIY KOVAL'CHAK (1928-1984), HISTORIAN OF
UKRAINIAN ECONOMICS162

REVIEWS AND BIBLIOGRAPHY

ALEXANDER STAROVOYT
TRADITION AND CONTEMPORARY INVESTIGATIONS
OF RENESCENCES TRADITIOS IN UKRAINIAN LITE-
RATURE171

YAROSLAV FEDORUK
*ROBERT I. FROST. AFTER THE DELUGE. PO-
LAND-LITHUANIA IN THE SECOND NOTHERN WAR. -
CAMBRIDGE, 1993. - 211 p.*.....179

VALERIY STEPANKOV, TARAS CHUKHLIB
TETIANA YAKOVLEVVA ABOUT THE BEGINNING OF
THE RUINE184

TETIANA GOSHKO
CONTEMPORARY VIEW ON THE HISTORY OF
POLOTS'K ON THE BACKGRAUND OF NATIONAL
HISTORY OF BELORUS'193

ULIANA KRYSH TALOVYCH
JOURNAL "UKRAINE (UKRAINIAN RESEARCH AND
FRANCE CULTURAL LIFE)". - PARIS, 1949-1953. -
VOL.1-10200

SUMMARIES209

CONTENTS.....214

**Збірник статей
УКРАЇНА В МИНУЛОМУ
Випуск 6**

Художник О.Гірник
Літературний редактор Н.Кіт
Редактор англійського тексту І.Бехта
Технічний редактор Р.Турій
Набір М.Самагай

Подано до складання 3.06.94. Підписано до друку 9.10.94.
Формат 60x84 1/16. Папір друк. Друк офс.
Умовн. друк. арк. 13.56. Наклад 1 000 прим.

ПОМИЛКА

У статті Я.Дашкевича "Григорій Ковальчак (1928-1984), історик економіки України. До 10-річчя з дня смерті" прізвище директора Інституту суспільних наук треба читати Чугайов (у статті помилково Черниш).
